

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK DİL KURUMU YAYINLARI SAYI : 32

EDİB AHMED B. MAHMUD YÜKNEKİ

ATEBETÜ 'L-HAKAYİK

REŞİD RAHMETİ ARAT

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ—ANKARA
1992

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK DİL KURUMU YAYINLARI SAYI : 32

EDİB AHMED B. MAHMUD YÜKNEKİ

ATEBETÜ 'L-HAKAYİK

REŞİD RAHMETİ ARAT

2. Baskı

TÜRK TARİH KURUMU BASİMEVİ - ANKARA

1992

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ	I - 4
GİRİŞ	
I. EDİB AHMED	5 - 7
II. MUHAMMED DÂD İSPEHSÂLÂR BEG	7 - 8
III. ATEBETÜ 'L-HAKAYIK	8 - 10
IV. ATEBETÜ 'L-HAKAYIK 'IN BÂBLARI VE BÂB BAŞLIKLARI	10 - 15
V. ATEBETÜ 'L-HAKAYIK 'IN YENİDEN TANZİMİ VE ARSLAN HOCA TARHAN	15 - 19
VI. ATEBETÜ 'L-HAKAYIK 'IN BÜGÜNKÜ NÜSHALARI	20 - 39
ATEBETÜ 'L-HAKAYIK 'IN METNİ ÜZERİNDE ARAŞTIRMALAR	
A. ASIL METİN	41 - 78
B. İLÂVE PARÇALAR	79 - 81
C. TERCÜME	82 - 101
D. NOT VE İZAHLAR	102 - 163
E. TAHLİLİ FİHRİST	I - LXXVI
DÜZELTMELER	LXXVII - LXXXI
ATEBETÜ 'L-HAKAYIK 'IN FAKSİMİLELERİ	
A. SEMERKAND (AYASOFYA) NÜSHASI (848=1444)	I - LXII
B. İSTANBUL (AYASOFYA) NÜSHASI (884=1480)	LXIII - CXVII
C. İSTANBUL (TOPKAPI-SARAYI) NÜSHASI	CXVIII - CLXVI
D. ANKARA (SEYİD ALİ) NÜSHASI	CLXVII
E. ANKARA (MAARİF KÜTÜP.) NÜSHASI	CLXVIII - CLXXII
F. BERLİN (İLİMLER AKADEMİSİ) NÜSHASI	CLXXIII

ISBN 975-16-0243-2

Birinci baskı : 1951
İkinci baskı : 1992

SUNUŞ

Karahanlı Türkçesi devresinin temel eserlerinden olan ATEBETÜ'L-HAKAYIK Reşid Rahmeti ARAT tarafından 1951 yılında Türk Dil Kurumu yayınları arasında yayımlandıktan sonra, yayım hakkında şu tanıtma yazıları çıkmıştı :

- 1952 ABDULKADİR İNAN, *Türk Dili*, I/5, 1952, s. 293-295.
1954 AHMET TEMİR, *Belleten*, XVIII/70, 1954, s. 267-271; *Reşid Rahmeti Arat İçin*, Ankara 1966, s. 451-454.
1959 MUHARREM ERGİN, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, IX, 1959 s. 121-123; *Türk Kültürü*, III/27, 1965, s. 73-79; *Reşid Rahmeti Arat İçin*, Ankara 1966, s. 444-446.

Atebetü'l-hakayik üzerinde yurt dışında yapılan çalışmalardan bazıları şunlardır :

- 1965 K. MAHMUDOV, "Hibatul hakayikda ayrim undaşlarining hususiyatlari", *Issledovaniya po grammatike i leksike Tyürkskiñ Yazıkov*, Taşkent 1965, s. 204-207.
1968 AHMAD YUGNAKIY, *Hibatül-Hakâyik*, Naşrga tayerlâvçı : K. MAHMUDOV. Gafur Gulâm Nâmidagi Badiiy Adabiyat Neşriyati, Taşkent, 104. s. Birinci baskı : 1968, İkinci baskı : 1971. (25.000 tiraj)
1972 K. MAHMUDOV, *Ahmad Yugnakining "Hibatul Hakâyik" asari haki-da*, (Kiriş, fonetika, morfologiya, tankidiy matn, transkriptsiya, şarh, lugat), Üzbekistan SSR Fanlar Akademiyasi, A. S. Puşkin Nâmidagi Til va Adabiyat Instituti, Üzbekistan SSR "Fan" Neşriyati, Taşkent - 1972, 300 s. (1.500 tiraj).
1980 HEMİT TÖMÜR — TURSUN EYÜB, *Atebetü'l-hekâyik*. Uygur Helk Kilasik Adabiyati, Milletler Neşriyati, Pekin - 1980, 77 s. Tanıtması : Wei Cui-yi, "Gu-dai Wei-wu-er wên-şian zhin-li-dê-ru-men (Eski Uygur kültürü yadigârı Hakikat kapısından giriş)", *Tu-shu-pin-cie*, 1980/3).
1985 E. KURIŞCANOV — B. SAGINDIKOV, Ahmet Yükneki. *Akikat Suyı*, Almatı - 1985.

Atebetü'l-hakayık'ın İstanbul, Ayasofya Kütüphanesi, Nr. 4757'de kayıtlı mecmuada bulunan ve Arat tarafından B nüshası olarak tavsif edilen yazma nüshası, Ayasofya Kütüphanesi'nin Süleymaniye Kütüphanesi'ne nakledilmesi yüzünden artık "İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya Bölümü, nr. 4757"de aranmalıdır.

R. R. Arat s. 28'de 4757'nin münderecatını tavsif ederken mecmuanın 2.-69. sayfelerini 1. maddede Atebetü'l-hakayık şeklinde tavsif etmiş, 2. maddeden itibaren de mecmuadaki başlıkları vermiştir. Arat'ın 2. maddeden 20. maddeye kadar verdiği başlıklar mecmuanın 70. sayfasından 159. sayfasına kadar devam eden tekbir metnin ara başlıklarıdır. Bu eser Mevlânâ (Mir) Haydar Tilbe'nin *Mahzenü'l-esrâr* adlı mesnevisidir.

Mecmuanın 160. sayfasından 174. sayfasına kadar devam eden ve Arat tarafından 21.-32. maddelerde başlıkları verilen dokuzu Lutfi'ye üçü de Sekkaki'ye ait üstte Uygur alta da Arap harfleri ile çift alfabeli yazılmış gazeller Osman Fikri Sertkaya tarafından yayımlanmıştır.

1973 Osman F. SERTKAYA, "Osmanlı şâirlerinin Çağatayca şiirleri III, Uygur harfleriyle yazılmış bazı manzum parçalar I", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, XX, 1973, s. 157-184.

s. 34'te Atebetü'l-hakayık'ın E nüshası tavsif edilirken metnin Ankara Maarif Kütüphanesi'nde bulunduğu bildirilmektedir. Ankara Maarif Kütüphanesi yazmaları önce Cebeci Halk Kütüphanesi'ne sonra da hâlen bulunmakta olduğu Ankara İl Halk Kütüphanesi'ne nakledilmiştir. E nüshasının bulunduğu metin Hasan bin Abdullah el-Askerî'nin *Kitâb al-Zavâcir a's-şayh* adlı no 324'te kayıtlı eserinin 154b-157a sayfelerinde bulunmaktadır. Zeki Velidi Togan'ın "Türkiye Kütüphanelerindeki bazı yazmalar" (*İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, II/1, 1956/57, İstanbul 1957, s. 61-63, no3) adlı makalesinde verilen no 314 ile 153b-156a şeklindeki varak numaraları yukarıda verilen şekilde düzeltilmelidir.

Türk Dili Tarihi
Bilim ve Uygulama Kolu Başkanı
Osman Fikri SERTKAYA

ÖN SÖZ

Türk dili ve edebiyatının inkişâf tarihinde, bir merhaleyi aydınlatması bakımından, mühim bir yer tuttuğu şüphesiz olan Edib Ahmed'in '*Atëbetü'l-hağayık*' adlı eserinin yeni bir tenkidli neşrini hazırlamak fikri oldukça eski bir tarihe âittir. Berlin ilim akademisinde muhâfaza edilmekte olan uyurca yazmalar arasında bu eserden bir dörtlüğü ihtivâ eden küçük bir kitap sahifesinin tarafımdan bulunması bu fikri bir kat daha kuvvetlendirmişti. Bu münâsebetle türk kültür tarihinde çok mühim bir yer işgâl eden uyur sâhası ile Fârâbî, Yusuf Hâs Hâcib ve Mahmud Kâşgarî'leri yetiştiren ilk türk-islâm muhiti arasındaki münâsebetleri araştırmak işi de pek câzip bir mevzû teşkil ediyordu. Aradan bu kadar zaman geçmiş olmasına rağmen, bu hususta tatmin edici bir neticeye varabilmek için lâzım olan mâlzeme, maalesef, henüz ortaya konulamamıştır. Bu esere âit dörtlüğün hâangi yollar ve vesileler ile Turfan civarına gitmiş olduğunu da, az-çok iknâ edici bir şekilde, izah etmek mümkün olamamıştır. Diğer taraftan *Kutađgu bilig*'in yazıldığı Kâşgar ve civarının gerek islâm ve gerek eski türk kültür merkezleri ile olan alâkası meselesinde de, eserin yazıldığı tarihten evvel ve sonraki devirlere âit mâlzemenin henüz neşredilmemiş olması, maddelere dayanan hükümlerin ileri sürülmesine büyük bir engel teşkil etmektedir. Bu mülâhazaların dışında olmakla berâber, '*Atëbetü'l-hağayık*'ın türk dil bilgisi için daha mühim olan türk yazı dilinin tarihi inkişâf seyirinde henüz iyice tetkik edilmemiş bulunan merhalelerden biri ile ilgili noktaların aydınlatılmasına yardım edeceği kanâatindeyim.

Türk dili üzerinde şimdiye kadar yapılmış olan araştırmaların neticelerine dayanarak, 1934 'te İstanbul 'da toplanan ikinci türk dil kurultayında, bugünkü türk şivelerinin ana kaynağını uyur devrinin teşkil ettiği fikrini ileri sürmüş ve bu şivelerdeki husûsiyetler tetkik edilirken, bu devrin mâlzemesine mürâcaat etmenin zarûreti üzerinde durmuştum. Daha sonra 1943 'te Ankara 'da toplanan üçüncü türk tarih kongresi münâsebeti ile de, ayrı türk muhitlerinde vücûda gelmiş olan yazı dillerinin, muayyen şartlar dâhilinde, eski yazı dilinden inkişâf etmiş olduğuna ve bunların tetkikinde de uyur devri

mâlzemesinin göz önünde tutulması lâzım geldiğine işâret etmiştim (bk. *III. Türk tarih kongresi*, T. T. K., IX. seri, nr. 3, Ankara, 1948, s. 598—611). Türk dil bilgisi sâhasında o zamandan beri yapılmış olan araştırmalar bu fikirleri te'yit edecek bir çok mâlzeme vermiş olduğu gibi, 'Atebetü'l-hakayık' ta da bu hususta bir çok mişâller bulmak mümkündür. Türk yazı dilinin tarihi inkişâfındaki bütün noktaların tamâmiyle aydınlatılabilmesi için, tabî'i, daha bir çok eserlerin plânlı bir şekilde incelenmesi zarûrîdir. Fakat bugün bir noktaya emniyetle işâret edebiliriz ki, o da eski eserlerin tetkikinde Brockelmann, Samoyloviç v. b. tarafından tatbik edilmek istenilen usûlün yanlış olduğu ve bu usûl ile müsbet bir netice elde edilemeyeceğinin artık anlaşılmış bulunmasıdır.

'Atebetü'l-hakayık' ı ilk defa ilim muhitine tanıtan Necib Âsım olmuştur. Kendisi 1906 'da metnin bir kısmı¹ ile daha sonra 1918 (1334) 'de, biri — faksimile ve diğeri — metin, tercüme ve izah olmak üzere, iki kısımda eserin tamamını neşretmiştir.² Bunlardan başka, bir de 1925 'te kendi neşrine esâs olan B nüshası ile eserin A nüshası karşılaştıran bir makale yazmıştır.³ Necib Âsım tarafından yapılan metin neşri ile nüshaların karşılaştırılması, kendisinin bu sâhada, hüsn-i niyeti olmakla berâber, dil bilgisinin usûl ve mâlzemesine sâhip bulunmamasından dolayı, her hâangi bir ilmî kıymeti hâiz değildir. Bu metin neşri münâsebeti ile Fuad Köprülü tarafından yazılan makale,⁴ neşrin kendisi için olmaktan ziyâde, bu sâhadaki çalışmaları teşvik maksadı ile kaleme alınmış olmalıdır.

Necib Âsım 'ın *Keleti Szemle* 'de çıkan tetkiki münâsebeti ile, 1907 'de Radloff tarafından yazılan tenkid ve tahlili,⁵ maalesef, görmek imkânını bulamadım. Bu esere Avrupa âlimlerinden T. Kowalski⁶ ile bilhassa J. Deny⁷ temâs etmişler ve türkçe neşrin bir çok ek-

¹ N.-A. Balhassan-Oghlou, *Un texte ouïgour du XIIe siècle (Keleti Szemle, 1906, VII, 257—279).*

² Necib Âsım, *Hibetü'l-hakayık* (İstanbul, 1334=1918; 1. ksm.: metin, tercüme ve izah, 2. ksm.: faksimile).

³ Necib Âsım, *Uygur yazısı ile Hibetül 'l-hakayık' ın diğeri bir nüshası (Türkiyat, 1925, I, 227—233).*

⁴ M. Fuad Köprülü, *Hibetü'l-hakayık* (Milli tettebbûlar mecm., sayı 5, s. 369—380; bu sayının intişâr senesi olarak gösterilmiş olan 1331=1915 tarihi yanlış olacaktır).

⁵ W. Radloff, *Ein uigurischer Text aus dem XII. Jahrhundert* (Bulletin de l'Académie des sciences de Saint-Petersbourg, 1907, s. 377—394).

⁶ T. Kowalski, *Hibat-ul-Haq'iq* (Körösi Csoma-Archivum, I, 1935, sayı 5; türk. terc. Ahmed Cemâl Köprülü-zâde, *Türkiyat*, 1928, II, 546—549).

⁷ Jean Deny, *A propos d'un traité de moral turc en écriture ouïgoure (Re-*

siklerini doldurmağa çalışmışlardır. J. Deny 'nin makalesi, bu eser hakkında Avrupa 'da yapılan en ciddi bir tetkik teşkil etmektedir. Mevcut nüshalar ile eserin türk kültür tarihi içindeki yerini tâyin husûsunda bugün bildiklerimizin bir çoğunu bu eser üzerinde en çok tetkikte bulunmuş olan Fuad Köprülü 'ye borçluyuz.¹

‘*Atëbetü 'l-hakayık*’ın bugün elde mevcûd nüshaları, *Ḳutadḡu bilig* nüshalarında da olduğu gibi, eserin yazıldığı zamandan oldukça sonraki bir tarihe âittir. XIII. asrın ilk yarısında kaleme alınmış olduğunu söyleyebileceğimiz bu eser, XIV. asrın sonları veya XV. asrın başlarında, bilhassa Arslan Hoca Tarhan 'ın yakın alâkası ile, yeniden tanzim edilmiştir. Bu son şeklin yazılış tarihi belli olan nüshalarının en eskisi 1444 'te istinsah edilen ve diğerlerine nisbetle daha sıhhatli olan A (Semerkand) nüshasıdır. Bu vaziyet karşısında metnin tesbitinde daha dikkatli hareket edilmesine ve nüsha farklarının mümkün mertebe eksiksiz gösterilmesine çalışılmıştır. Bundan dolayı notların bir az yüklü olmasının bir mahzûr teşkil etmesine mukabil, her hâangi bir noktayı incelemek isteyenler için, böylece bir kolaylık te'min edilmiş olduğunu sanıyorum.

Eserin tercümesine gelince, bu hususta tecrübe sâhibi olanlar bunun pek de kolay bir iş olmadığını takdir ederler. Türkçe metinlerin eski dilden yeniye veya bir şiveden başka bir şiveye naklinde, mâna inceliklerine hâlel getirmeden, söz ve söz şekillerinin tam karşılıklarını bulabilmek için, çevrilecek dilin işlenmiş ve muayyen bir istikrâa kavuşmuş olması şarttır. Bugün kendi benliğini bulmak için çırpınan yazı dilimizde bu esâslı şartın bulunduğunu iddia etmek güçtür. Eski türkçede mevcûd bir çok eklerin bugünkü yazı dillerinde zamanla kaybolmuş olması, bilhassa birbirine yakın ifâdeler arasındaki farkların belirtilmesine büyük bir engel teşkil etmektedir. Bu

vue du Monde Musulman, 1925, LX, 189—234; türkçe tenkidi için bk. F. Köprülü, *Türkiyat*, 1928, II, 632—633).

¹ Fuad Köprülü 'nün tetkikleri için, yukarıda zikredilenlerden başka, tarih sırası ile, bk. bir de 1. *İmâm Âzam talebesinden bir türk şâiri?* (*Tevhîd-i Efkâr*, 1923, 20 Kânûn I.), 2. ‘*Atëbetü 'l-hakayık*’a dâir (*Türkiyat*, 1925, I, 255—257), 3. *Türk edebiyatı tarihi* (1. tab., İstanbul, 1926, s. 204—210), 4. *Hîbetü 'l-hakayık* 'a âit yeni mâlûmat (*Türkiyat*, 1928, II, 546—549), 5. *Hîbet al-hakayık* (*Türk dili ve edebiyatı hakkında araştırmalar*, İstanbul, 1934, s. 45—57; *Millî tettebbûlar mecm.*, V, 369—380 'deki makalenin genişletilmiş şekli), 6. *XII-inci asır türk şâiri Edîp Ahmet* (*ayn. esr.*, s. 63—73; *Türkiyat*, I, 255—257), 7. *Hîbet al-Hakayık hakkında yeni bir vesika* (*ayn. esr.*, s. 74—83; *Türkiyat*, II, 546—549 'daki makalenin genişletilmiş şekli), 8. *Hîbet al-Hakayık hakkında yeni bir vesika daha* (*ayn. esr.*, s. 84—90) ve 9. *Hîbet al-Hakayık tetkiklerinin bugünkü hali* (*ayn. esr.*, s. 91—112).

sâhada muayyen bir usûl ve an'anenin yerleşmesine ve bilhassa edîp ve şâirler ile sıkı bir iş birliğinin te'minine kadar, bu gibi tercümeler birer tecrübe mâhiyetini aşamayacaklardır.

Eserin sonuna eklenen notlar, bugüne kadar benzerlerinde görülen nümûnelerine nisbetle, bir az geniş tutulmuştur. Bu, türklük bilgisi mensûplarından ziyâde, Türkiye muhitinin göz önünde bulundurulmuş olmasından ileri gelmiştir. Aynı sebeplerden dolayı, mürâcaat edilen eserlerin zikrinde de kısaltmalara pek az yer verilmiş ve eserlerin yerinde ve tam olarak kaydedilmesi uygun görülmüştür.

'*Âtebetü 'l-hâkayık* metninin tesbitinde ve yabancı sözlerin yazılışında *Ķutađġu bilig* (bk. XLIII—XLV) 'de tatbik edilen usûl muhâfaza edilmiştir.

Burada bir noktaya daha işâret etmek istiyorum. Bu münâsebetle '*Âtebetü 'l-hâkayık* ile *Ķutađġu bilig* 'in bilhassa aynı mevzûları ihtivâ ve birbirine çok yakından temâs eden kısımlarının mukayesesi ve bunun için hazırlanmış olan mâlzemenin buraya eklenmesi belki faydalı olurdu. Fakat bu mukayesede esâs olması icâp eden *Ķutađġu bilig* tamâmiyle işlenmeden, böyle bir teşebbüsün bir çok eksik tarafları kalacağı düşünülerek, bu işin başka bir fırsata bırakılması daha uygun görülmüştür. *Ķutađġu bilig* 'e yalnız eserdeki bâzı söz ve mef-hûmların izâhı için zarûrî görülen hâllerde baş vurulmuştur.

Eserin hâzırlanmasında yardımlarını esirgemeyen meslek arkadaşlarıma ve bilhassa C nüshasının fotoğrafını te'min eden Süheyl Ünver ile arapça parçaların tercümesinde büyük yardımı dokunan genç arkadaşlarımdan Kasım Kufralı 'ya burada ayrıca teşekkür etmeği bir borç bilirim.

GİRİŞ

I. Edib Ahmed. Müellif eserinin sonuncu bâbında (bk. mısra 469) kendisinden bu isim ile bahsetmektedir. Esere ilâve edilmiş olan parçaların üçünde de, şâirin ismi beklenen yerlerde, yalnız *edib* tâbiri geçmektedir (496. mısra A, C ve D nüshalarındaki *edib Maḥmud oğlu* yerine, B 'de *Edib Aḥmed oğlu* yazılmış ise de, bu bir istinsah hatâsı olacaktır; B ve C nüshalarında Arslan Hoca Tarihân 'a âit parçanın başlığında ise, *Hoca* (Hoca) *Edib*). Bu tâbirin burada, isimden ziyâde, kelimenin asıl mânası ile kullanılmış bir unvan olduğu anlaşılıyor. Bu kabûl edildiği takdirde, bu unvanın müellifin ismi ile birleşmiş ve bunun daha geniş bir muhit ve devir içinde yayılmış, hattâ şâirin kendisi tarafından kullanılmasında bile bir gayr-i tabî'lik görülmemiş olduğunu düşünmek icâp eder. Bu unvanın Ahmed'e '*Atēbetü'l-hakayık* 'tan dolayı verilmemiş olduğu ve kendisinin daha elimize geçmemiş bir takım „edibâne“ eserleri bulunduğu kolayca tahmin edilebilir.

Edib Ahmed'in eserini okuyuculara takdim ederken kullanmış olduğu ifâde tarzı (bk. msl. 465—468 ve 477—480), kendisinin bilhassa tavsiye ettiği tevâzu riâyet etmemiş olduğu hissini veriyor. Bu sözleri ancak, kendisi hakkında olmaktan ziyâde, eserde toplanmış olan ahlâk prensiplerine âit islâm düşüncelerine atfetmekle şâirin lehine kaydetmek mümkündür. Fakat bu husûs eserdeki ifâdeden sarîh olarak anlaşılıyor (bk. bilhassa 475 ve 483).

Şâir eserini ithâf etmiş olduğu bey ile olan münâsebetini *havadarlık* (bk. 80) sözü ile ifâde etmektedir. İlk bakışta oldukça maddî görünen bu ifâdeyi iyice anlamak için, bir taraftan Muhammed Dâd İspehsâlâr Bey ile hâkimi bulunduğu devir ve muhitinin teferruatına vâkıf olmak ve diğer taraftan *havadarlık* tâbirinin buradaki mânasını daha yakından tâyin etmek zarûrîdir. Yoksa bu sözün „sevgi, muhabbet“ yanında, bilhassa „dost, yâr, tarafdar“ v. b. mânaları, daha çok, akıl ve menfaatin ifâdesine benzemektedir. Bugünkü telâkkilere pek uygun olmayan bâzı husûsları devrinin âdet ve an'anelerine bırakmak şartı ile, müellifin dinî-ictimâî bakımdan faydalı gördüğü ahlâk kaidelerini kendi muhiti içinde yerleştirmek için çalışan zühd ve takvâ sâhibi bir zât olduğuna hükmedilebilir.

Edib Ahmed 'in umûmiyetle kuru, en mütevâzî duygu parıltılarından uzak, kendi işini bilen ve vazife-şinâs bir ahlâk hocası gibi, mâlûm bir programı sonuna kadar takrir eden sert ve bir dereceye kadar kaba ve cansız bir ifâde tarzı kullanması, ne fazla şahsî mukayeselere yer ayırıyor ve ne de okuyucularda bunların canlanmasına imkân bırakıyor. Biz burada *Ḳutaḍḡu bilîḡ* müellifinden tamâmen başka bir tarzda ve rûhta kalem kullanan bir şahıs ile karşı-karşıya bulunuyoruz. Maksat ve gâyeleri, hiç değilse müşterek kısımlarda, birbirine yakın olmakla berâber, Yusuf ile Edib Ahmed 'i, şâir ve mütefekkir olarak, mukayeseye bile imkân yoktur.

Edib Ahmed 'in şahsiyeti, hâl tercümesi ve hattâ yaşadığı devir ile muhiti hakkında, maalesef, sarîh mâlûmata sâhip bulunmuyoruz. Esere ilâve edilen parçalarda müellif için söylenen sözler bize aradığımız mâlûmatı verebilecek mâhiyette olmadıkları gibi, burada söylenmiş olanlar da henüz tamâmiyle çözülememiştir. Kime âit olduğu mechûl bulunan dörtlükte müellifin k ö r olduğu (bk. 485) ve Emîr Seyfeddin 'e âit dörtlükte ise, kendisinin „edibler edibi, fâzıllar başı“ bulunduğu (bk. 489) zikredilmektedir. Arslan Hoca Tarhan 'a âit on beyitlik parçada, memleketinin safâlı ve gönülleri okşayan güzel Y ü k n e k olup, babasının Mahmud Y ü k n e k î adı ile mâlûm olduğu ve eserini „K â ş g a r dilinde“, yâni eski yazı dilinde, kaleme almış bulunduğu kaydedilmektedir. Şimdilik ne Y ü k n e k ve ne de Mahmud Y ü k n e k î kayıtlarından müellif hakkında istifâde edecek durumda bulunmuyoruz.

Y a ı u t, *Mu'cemmü 'l-büldan* (bk. F. Wüstenfeld, *Jacut's geographisches Wörterbuch*, Leipzig, 1866, I, 320 v. d.) 'da „A ğ n a ı , Mâverâünnehr 'de Türkistan nâhiyelerinden bir beldedir; Benakët kasabalarından sayılır; bâzan ona Y a ı u t denilir“ ve Cüveyni, *Tarih-i cihangüşa* (GMS, XVI, II, 83) 'da, Hârizmşâh 'ın Gurhan 'a karşı ikinci defa muhârebeye gidişinden badsedilirken, „Sultan Semerkand 'a gelip, etraftan askerler toplanınca, Semerkand 'dan yola çıktı; vâlisi müslüman olmasına rağmen, müslüman ahlaklı olmayan A ğ n a ı şehrine . . . ordu gönderdi“ (burada da Y a ı u t 'ta verilen mâlûmat tekrarlanmaktadır) kaydı mevcuttur. Y a ı u t 'ta A ğ n a ı harekelenmiştir. Fuad Köprülü (*Türk dili ve edebiyatı hakkında araştırmalar*, İstanbul, 1934, s. 54 not) 'nün ifâdesine rağmen, buradaki A ğ n a ı ile Edib Ahmed 'in memleketi olan Y ü k n e k veya Y ü g n e k şekillerini doğrudan-doğruya aynı köke ircâ etmek, türkçe bakımından, pek doğru olamaz. Bu husûsta bir karara varmak için, türkçedeki ince şeklin arapça veya farsçada görülen şekillere girip-giremeyeceğinin mütehassısları tarafından tetkiki elzemdir.

Yukarıdaki kayıtlardan anlaşılacağı gibi, eserin bu ilâveler ile birlikte yeniden tanzim edildiği tarihlerde, Edib Ahmed'in hâl tercümesi o muhitte artık mechûl olup, adı, yeri ve hattâ eserinin ismi bile tereddütlü ve şüpheli bulunuyordu. Bilhassa Arslan Hoca Tarhan'ın sözleri bu ciheti açıkça göstermektedir. Ali Şîr Nevâî ile o devir Herat muhitiinin şâir ve eseri hakkındaki mâlûmatı daha azdır. Ali Şîr Nevâî, *Neşâ'imî* 'l-maḥḥabbe adlı *Neşeḥat* tercüme ve zeylinde (bk. F. Köprülü, *Türkiyat*, I, 255—257), şâir hakkında, onu Bağdad civarında yaşamış ve İmâm Âzam'ın talebeliğini yapmış gibi gösteren, daha çok efsâneleşmiş olan bir rivâyeti naklettikten sonra, kendisinin türkçe vaaz ve nasihat kabîlinden manzûmeler söylediğini, hikmet ve nüktelerinin türk ülkelerinin çoğunda yazılmış olduğunu kaydederek, ona âit olduğu zannedilen bâzı parçaları (bk. G) nakletmektedir. *El-ilmî* 'inde *'llahî tḡala* tâbirinden, Ali Şîr Nevâî'nin şâirin eserlerine yakından vâkîf olmadığı anlaşılıyor.

II. Muhammed Dâd İspehsâlâr Beg. Eserin B ve C nüshalarının başlığında bu beyin adı *emirî* 'l-eçell *dad işbehsalar big* ve A nüshasında, daha tam olarak, *emirî* 'l-aḡḡam *melîkî* 't-türki *ve* 'l-açem *malîkî* *riḡabî* 'l-ümem *muḥammed dad işpehsalar big* („Türk ve acem hükümdarı, milletlerin efendisi yüce emîr Muhammed Dâd İspehsâlâr Bey“) şeklinde geçmektedir. Eserin yazılış tarihini, yazıldığı yeri ve muhitini yakından tesbit edebilmek için, bu türk beyinin şahsiyetini tâyin etmek zarûrîdir. Fakat türk tarihinin bu devri, bilhassa bu mîntakada, her bakımdan hâlâ aydınlanmamış bulunmaktadır. Necib Âsım (*Hîbetü* 'l-haḡayık, 1. kısım, İstanbul, 1334, s. 13), bu unvanı taşımış olan emîrleri ararken, Reşîdü 'd-Dinî 'l-Vaḡvaḡ (*Çevahirü* 'l-ḡalayid *ve zevayidü* 'l-ferayid) 'ta *el-emirü* 'l-işfehsalarü 'l-eçellü 'l-kebirü 'l-alimü 'l-aḡḡilü 'l-mü'eyyedü 'l-muḡaḡḡerü 'l-maḡḡur *iḡtiyarü* 'd-devletî *ve* 'd-dinî *nuşretü* 'l-işlami *ve* 'l-müslîmine *tacü* 'l-ümera'î *şereḡfü* *turanē* *tuḡrul* *ḡılıç işfehsalar beḡü* 'bnü *şuḡa' muḥammedi* 'bnî 'l-ḡaseḡî' *bnî* 'ḡbdü 'r-raḡmani' *bnî* *ḡusam emirü* 'l-mü'mininî kaydını görmüştür. Nâşir kim olduğu ve nerede hüküm sürdüğü mâlûm olmayan bu zâtın Kara-Hanlılardan olup, Kâşgar kıt'asında Yüknek şehrinde bulunduğu ve eserin VI. asrın sonlarına doğru yazılmış olduğu fikrini ileri sürmüştür. Eser üzerinde en çok duranlardan F. Köprülü (bk. *Araştırmalar*, s. 95 v. d.), Semerkand nüshasında bu unvanı taşıyan emîrin adının mâlûm olması üzerine, eserin ithâf

edilmiş olduğu zâtın olsa-olsa bunun babası olabileceği, fakat bütün bunların bir tahminden, bir faraziyeden ileri geçmediği ve bahis mevzuu olan mechûl şahsiyetin henüz anlaşılamadığı neticesine varmıştır.

Muhammed Dâd İspehsâlâr Bey'in Kâşgar civarında aranması, esere sonradan ilâve edilmiş olan parçada eserin Kâşgar dilinde yazılmış olduğu kaydından ileri gelmiş olacaktır. Daha sarîh başka mâlûmat edininceye kadar, bu tâbirin bu husûsta büyük bir ehemmiyeti yoktur. Çünkü bu tâbir Kâşgar'da değil, Kâşgar'ın hâricinde, bilhassa garbî Türkistan'da kullanılan ve oldukça son devirlere âit bulunan bir ıstılâhtır. Hükümdarın mıntakasını ararken, daha çok, onun unvanı olan *dad işpehsalar big* ve *melîkî 't-türki ve 'l-âçem* tâbirleri üzerinde durmak faydalı olacaktır. Bu zâtı, şarktan ziyâde, garbî Türkistan'da aramanın daha doğru olacağını zannediyorum.

III. 'Atebetü 'l-hakayık, ayrı bâbların başlıklarından da anlaşıldığı gibi, türk-islâm muhitinin kültür çerçevesi içinde, ferdlerin terbiyesi için tanzim edilmiş olan esâsları, olduğu gibi, türkçe ve manzûm olarak tekrarlayan bir ahlak kitabıdır. Eserdeki fikirler çok defa âyet, hadis veya başka arapça beyitler ile tevsik edilmektedir; bir az zahmetle, işâret edilmemiş olanlar için de aynı sâhada benzer nümûneleri bulmak mümkündür. Müellif burada, fikir bakımından, kendi ictihâdından ziyâde, mâlûm olan esâsları güzel bir türkçe ile ifâde etmekle iktifâ etmiştir. Eserin yazıldığı tahmin edilen devirlerde bu esâsları, her okuyanın kolaylıkla anlayabileceği ve hâfızasında tutacağı bir tarzda, açık bir dil ile ve manzûm olarak neşretmenin bu yolun yolcuları için bir gâye olduğu düşünülürse, Edib Ahmed'in bu işi mükemmel bir şekilde başarmış olduğunu kabûl etmek lâzım gelir. 'Atebetü 'l-hakayık'ın ne kadar büyük bir ihtiyâcı karşılamış olduğu eserin yazıldığı tarihten epey bir müddet sonra dahi bunun yeniden tanzimi ve neşri ile uğraşılmış olmasından, bir çok ediblerin, gerek müellifin kendisinden ve gerek eserinden takdir ile bahsetmelerinden ve nihâyet türk ülkesinin muhtelif kısımlarında vücûda getirilmiş olan nüshalarından iyice anlaşılmaktadır. Eserin türk edebiyatı tarihindeki yeri ve türk muhitinin bu sâhada vücûda getirmiş olduğu diğer eserler ile olan münâsebeti ayrıca tetkike değer bir mevzûdur.

Elde mevcût nüshaların en eskisi olup, diğerlerine nisbetle daha itinâlı bir şekilde ve uygur harfleri ile yazılmış bulunan Semerkand (A) nüshasında eserin adı iki defa geçmektedir. Bir defa eserin ba-

şında hattât eli ile yazılmış, büyük ve güzel uygur harfleri ile *‘Atebe-ül haqayıq kitabı* ve ikinci defa Arslan Hoca Tarhan’a âit manzûm parçada (bk. 497—398) *‘Adbedül haqayıq* (-d-’lerin yazılışı farklı) şeklinde yazılmıştır. Sonuncusu vezin icâbı kısaltılmıştır. Diğer nüshalarda eserin adı yalnız bu sonuncu manzûm parçada geçmektedir. Bu *Hibe-d-ül haqayıq*, Ba *Hibe-tü ’l-haqayıq* (h-’den sonra -i- ile ve harekeli), C *Hibe-t ol haqayıq* (h-’den sonra -i- , -t uzun ve sükûn işareti ile) ve D *Gaybetü ’l-haqayıq* (iki söz hâlinde ve harekeli; ilk kelime, açık olarak, ğ- ile yazılmıştır).

İsmi terkibindeki ilk sözün okunuş tarzı uygur harfleri ile yazılanlarda ünlü işaretleri ve arap harfleri ile yazılarda ise, hareke ile, tereddüde yer bırakmayacak şekilde, açıkça gösterilmiştir. B ve C nüshalarındaki şeklin *hibet^{ân}* veya *heybet^{ân}* sözlerinin yanlış imlâlarından ileri gelmiş olduğu kabûl edilirse, birincisi ile „hibe, hediye“ ve ikincisi ile „heybet, mehâbet, korku, hürmet ve tâzim hissi“ mânaları kasdedilmiş olabilir. D nüshasındaki *gaybet^{ân}* şeklinin, *‘aybet^{ân}* yerine, „elbise ve diğer şeylere mahsus deri kap, çanta“ mânası ile kullanılmış olduğu düşünülebilir. Eserin aslında doğru şekillerinin bulunduğu kabûl edildiği takdirde bile, bu iki tâbirin eserin mâhiyetine uygun bir ad olarak kullanılmış olduğunu tereddütsüz iddia ettirebilecek bir durumu yoktur. A nüshasında bulunan *‘atebet^{ân}* (cem. *‘ateb^{ân}* ve *‘atebat^{ân}*) tâbiri ise, bâb ve kapı ile alâkalı „eşik“ mânası ile, bu esere daha uygun bir isimdir.

‘Atebetü ’l-haqayıq’ın yeniden tanzim edildiği devir ve muhitte, müellifin ismi gibi, eserin ismi hakkında da tereddüt ve şüphenin mevcûd olduğu, Arslan Hoca Tarhan’ın kitabın adını ayrıca kaydetmek lüzûmunu görmüş olmasından açıkça anlaşılmaktadır. Aynı nüshadan neş’et etmiş olan diğer nüshalarda bu ismin yukarıdaki şekilleri, her hâlde uygur imlâsının te’siri ile meydana gelmiş olacaktır. Uygur yazısında söz başında ‘, h ve ğ sesleri aynı işaretle gösterilmektedir. Türk dilinde bulunmayan bu sesler için, son devir uygur alfabesinde ayrı şekiller inkişâf ettirilmemiş ve bu sesleri birbirinden ayırabilmek için, harfin altında, arap harfleri ile, bunların kıymetlerini göstermekle iktifâ edilmiştir. Ayrıca gösterilmediği hâllerde ise, bu harflerin okunuşu okuyanın takdirine bağlı kalmaktadır. Arap harfleri ile yazılan nüshalarda t ve y noktalarının karıştırılmış olabileceği de, tabîî, unutulmamalıdır.

Semer kand nüshasının mevcûdiyeti evvelce de mâlûm bulunuyordu. Necib Âsım, *Uygur yazısı ile Hibe-tü ’l-haqayıq*’ın diğer bir nüshası (*Türkiyat*, I, 1925, s. 227—233) adı ile, bir makale neşretmiş

ve eserin adını ihtivâ eden ilk sahifesinin fotoğrafını dercetmişti. Fakat makale hâangi te'sirlerin sebebi ile olduğu anlaşılmayan bir tâlihsizliğe uğramış ve istifâde edilemeyecek derecede hatâlı çıkmıştır. Bu makalede eserin uygur harfleri ile yazılı olan adı *Hatib zül haqayik kitabı* şeklinde okunmuş ve bu kitabın aslına âit bir okuyuş tarzı gibi gösterilmiştir. Makale sâhibi kelimenin başındaki harfin altına ilâve edilen ar. harf. ' işâretine dikkat etmiş olmakla berâber, yazılmış olan şekilden ziyâde, yazılmış olması lâzım gelen bir şekil üzerinde durmuştur. Bundan dolayı olacak ki, o günden beri eserin mevcût en mühim nüshası olan Semerkand nüshasına bir daha mürâcaat edilmemiştir. Necib Âsım 'ın neşrettiği nüsha üzerinde ciddi bir araştırma yapmış olan Jean Deny (*A propos d'un traité de morale turc en écriture ouïgoure, Revue du Monde musulman*, LX, 1925, s. 233) bu ikinci nüsha hakkında yazılan makaleyi görmüş ve fotoğrafta eserin adının 'Atebetü 'l-haqayik şeklinde yazılmış olduğunu tesbit etmiştir. Fakat bunun da ihmâl edildiğini ve sonradan esere temâs edenler tarafından, hiç değilse bu husûsu aydınlatmak gâyesi ile, bu nüshaya bir daha el sürülmemiş olduğunu görüyoruz.

'Atebetü 'l-haqayik, *Kutadgu bilig* gibi, mütekarib vezninde yazılmıştır. Notlarda da işâret edildiği gibi, duraklardaki bâzı kusurlar ile kafiyelerdeki tekrarların bir kısmının müstensihlere âit bulunduğu kabûl edilirse, Edib Ahmed 'in nazım tekniğinde muvaffak olduğu söylenebilir. Eserin ilk üç bâbı (I. bâb 20. II. bâb 10 ve III. bâb 6 + 4 mısra), kafiye bakımından, bir birlik teşkil etmekte ve ilk iki mısra kendi aralarında kafiye olup, diğer beyitlerin ikinci mısraları bunlara uymaktadır; bu kısmın kafiyesi, kalın ve ince olmak üzere, -nğa, -nğge şeklindedir. Bundan sonra gelen IV. bâb -anı, -eni kafiye 28 mısra ile V. bâb -ısu tip kafiye 12 mısra, bundan evvelki bâblar tarzında tanzim edilmiştir. Eserin asıl metnini teşkil eden dokuz bâblık kısım 101 parça olup, aynı vezinde dörtlükler ile yazılmıştır. Esere izah mâhiyetinde başkaları tarafından ilâve edilen ve aynı vezinde yazılan üç parçanın ilk ikisi birer dörtlükten ve üçüncüsü ise, mısraları kendi aralarında kafiye 10 beyitten ibârettir.

IV. Bâblar ve başlıklar. Şark âleminin, düşüncesini kaleme alırken, muayyen bir plâna göre hareket etmediği ve hiç değilse, mütâd kısımlar hâricinde, bunun tanzimine ehemmiyet vermediği görülmüyor. Burada bir eser, bütün parçaları ile birlikte, bir bütün telâkki

edilmekte ve eserden her hâangi bir şekilde istifâde bahis mevzuu olduğu vakit, bunun başından sonuna kadar okunması ve tetkiki icâp etmektedir. Şâirlerin divanları, hiç değilse ilk devirlerde, kendilerinden ziyâde, muhiplerinin gayreti ile, sonradan tertip edildiği gibi, bu tertipte yerleşmiş olan usûlde de şiirin muhtevâsına değil, muayyen unsurlara ehemmiyet verildiği malûmdur. Bu görünüş çok defa, eserin bütünü ile alâkalı his sâhasına âit eserlere münhasır değildir. Bir çok meseleleri içine alan ve parça-parça istifâde olunması lâzım gelen ilmi eserlerde bile, son zamanlara kadar, aynı vaziyet muhâfaza edilmiştir. Bugün dahi her hâangi bir eserde, asıl meseleye âit bahsi tetkik ederken, mesele ile ilgili çok mühim bir noktaya, hiç işâret edilmeksizin, bu bahisle dolayısı ile alâkalı başka bir bahiste temâs edilip-edilmemiş olduğu hakkında dâimâ bir tereddüt ve şüphe kalıyor.

Ėutađđu bilig ve '*Atēbetū 'l-ħaĖayık*' da dâhil olduğu hâlde, bu gibi eserler ayrı bâblar hâlinde tasavvur edilmiş olmakla berâber, müelliflerinin bunlara ayrı-ayrı başlıklar yazmış bulunduklarından ben şahsan şüphe ediyorum. Bu işin sonradan başkaları tarafından yapılmış olması pek muhtemeldir. Aksi takdirde nüshaların bu kısımlarındaki farkları izah etmek güçtür. '*Atēbetū 'l-ħaĖayık*' a gelince, bugün elimizde bulunan nüshalarda görülen başlıkların, bugünkü hâlleri ile, müellif tarafından yazılmış olması ihtimâli yoktur. A nüshasında 20. mısırâdan sonra gelen ve türkçe yazılan II. bâbın başlığı ile 164. mısırâdan sonra, uygur harfleri ile türkçe yazılan ve yanlış olduğundan dolayı, iptâl edilmiş bulunan III. bâbın başlığı hâric, bütün başlıkların arapça yazılmış olması, bizi bunların müelliften ziyâde, müstensihlerin işi olduğunu kabûle zorlamaktadır. Eserini her kesin kolayca anlayabileceği, o devir için sâde diyebileceğimiz bir dil ile yazmış olan şâirin bâb başlıklarını arapça yazmış olduğu tasavvur edilemez. Aynı mülâhaza şâirin sözlerini te'kit için ilâve edilen âyet, hadîs ve diğerk arapça tâbirler için de ileri sürülebilir. Tam olarak elimizde bulunan Semerkand nüshası ile İstanbul 'da yazılmış olan B ve C nüshaları bu bakımdan mukayese edilirse, İstanbul nüshalarında 17 parçanın eksik olduğü görülür ki, bu da bunların sonradan ilâve veya tayyidilebildiklerine bir delildir. A nüshasında 326., 350. ve 434. mısırâlardan sonra bulunmaları lâzım gelen hadîs ve âyetlerin 324., 348. ve 432. mısırâlardan sonra gelmeleri ve 280. mısırâdan sonra gelen bir hadîsin C nüshasında 244. mısırâdan sonra, yanlış olarak, tekrarlanması, bundan başka A 'da 234. mısırâdan sonra gelen ve pek de yerinde olmayan bir hadîsin dörtlüğün içinde yazılmış bulunmasının da müstensihlere âit olduğunda şüphe yoktur.

Esere metin dışında eklenmiş olan başlık, âyet, hadîs ve başka tâbirlerin bir cedvelini vermeği, bilhassa bu meselenin aydınlanması bakımından, faydalı buluyorum.

1. mısradan önce başlık $A + B + C + (A \text{ eserin adı, B ve C 'de besmele})$
2. " sonra ar. beyit $A + B + C + (A \text{ uyg. harfl.})$
16. " " " âyet $A + B + C +$
20. " " " başlık $A + B + C + (A \text{ uyg. harfl. türkçe, B ve C ar. harfl. arapça})$
30. " " " " $A + B + C + (A \text{ farklı})$
40. " " " " $A + B + C + (A \text{ farklı})$
56. " " " not $A + B - C -$
68. " " " başlık $A + B + C + (A \text{ farklı})$
80. " " " " $A + B + C +$
104. " " " hadîs $A + B + C + (A \text{ farklı})$
112. " " " " $A + B - C -$
120. " " " " $A + B - C -$
128. " " " başlık $A + B + C + (A \text{ farklı})$
140. " " " beyit $A + B + C + (A \text{ farklı})$
148. " " " hadîs $A + B - C -$
160. " " " " $A + B - C -$
164. " " " " $A + B - C -$
176. " " " başlık $A + B + C + (A \text{ farklı})$
192. " " " hadîs $A + B - C -$
200. " " " beyit $A + B - C -$
208. " " " âyet $A + B - C -$
212. " " " beyit $A + B - C -$
220. " " " hadîs $A + B + C +$
224. " " " başlık $A + B + C + (A \text{ farklı})$
234. " " " hadîs $A + B - C -$
252. " " " beyit $A + B - C -$
258. " " " hadîs $A + B - C -$
264. " " " başlık $A + B - C -$
276. " " " hadîs $A + B - C -$
284. " " " " $A + B + C + (B \text{ farklı, C 'de 244. mıs- râdan sonra})$
292. " " " beyit $A + B + C +$
304. " " " hadîs $A + B + C +$
312. " " " " $A + B + C +$
316. " " " âyet $A + B + C +$

edilen bir dörtlükte (bk. 486) eserin 14 bâbdan ibâret olduğu ayrıca kaydedilmiştir. Bu 14 bâb kaydı ile eserde görülen 13 bâb meselesinin şu şekilde halledilebileceğini zannediyorum : A nüshasında eserin asıl kısmı, *en-nev'ü 'l-ıvvel — en-nev'ü 's-sabî* şeklinde, 7 bâba ayrılmıştır. D nüshasında da *en-nev'ü 's-sadı*s kaydı bulunduğu göre, bu nüshanın da, bu bakımdan, A 'ya benzediği kabul edilebilir. B ve C nüshalarında bâb başlıkları *en-nev'ü 'r-rabî* 'a kadar sayılmakta, V. bâb hiç işâret edilmemekte ve diğer iki bâb ise, ayrı-ayrı B 'de *en-nev'ü 'l-uhra* ve C 'de *en-nev'ü 'l-ahır* başlıklarını taşımaktadır.

Burada bizi yakından alâkadar eden bâb, B ve C 'de ayrıca işâret edilmemiş olan ve A 'da *en-nev'ü 'l-hamışü fi 'l-emri fi 't-tevazü' ve 'z-zecri 'anı 't-tekebbürü ve 'l-hırşı ve afeti tulü 'l-emeli şadaka şima nataka* („Beşinci nevi, tevâzû ile emrin, tekebbür ve hırstan men'in ve emel peşinde koşmanın fenâlığı beyânında; söyledikleri doğrudur“) başlığını taşıyan bâbdır. Diğer başlıklarda umûmiyetle bir (msl. V. ve VII.) veya birbirine yakın veya zıd olan iki (msl. VI. ve IX.) mefhûmun bir başlık içine alındığını görüyoruz. Bu bâbda ise, kibir ve tevâzû ile hırs ve tûl-i emel mefhûmları bir başlık içinde birleştirilmiştir. Metinde çok açık olarak birbirinden ayrı yazılmış olan bu iki mefhûm grupunu ayrı-ayrı iki başlık şeklinde tasavvur etmek pek mümkündür ve zannıma göre, başka bir mecbûriyet olmadığı hâlde bile, bunları ayırmak zarûridir. Bundan sonraki iki bâb, *Qutağgu bilig* 'de de ayrı bâblar hâlinde bulunan bâblara tekabül etmektedir. Böylece ilâve dörtlükteki sayı ile bâbların hakikî sayısı arasındaki uygunsuzluk ortadan kalkmış oluyor.

Başlıkların umûmiyetle arapça yazılmış olması, bunların bilhassa eserin metin kısmında işâret edilmesinde ayrıca bir güçlük teşkil etmektedir. Arapça başlıkların (bunlar metnin not kısmında, nüsha farkları ile birlikte, kaydedilmiştir) müellif tarafından yazılmış olmasına ihtimâl verilemediği gibi, bunların bu şekilleri ile metinde sıraya alınmalarının da, yer işgâl etmekten başka, bir faydası olmayacaktır. Burada, gerek metin ve gerek tercümede, arapça başlıkların özüne uygun şekilde, bunların cenûp şivesi ile ve kısa başlıklar hâlinde işâret edilmesini tercih ettim.

Bâb ve başlıkları şu şekilde sıralayabiliriz:

A. I. (1— 20 = 10 beyit) Tanrının medhi hakkında.

II. (21— 30 = 5 „) Peygamberin medhi hakkında.

- III. (31— 40 = 3+2 „) Dört sahâbenin medhi hakkında.
 IV. (41— 68 = 14 „) Büyük Emîr Muhammed Dâd İsfeh-sâlâr Beg 'in medhi hakkında.
 V. (69— 80 = 6 „) Kitabın yazılması hakkında.
 IV. (81—128 = 12 dörtlük) Bilginin faydası ve bilgisizliğin zararları hakkında.
 VII. (129—176 = 12 „) Dilin muhâfazası hakkında.
 VIII. (177—224 = 12 „) Dünyanın dönekliği hakkında.
 IX. (225—264 = 10 „) Cömerdliğin medhi ve hasisliğin zemmi hakkında.
 X. (265—292 = 7 „) Tevâzû ve kibir hakkında.
 XI. (293—316 = 6 „) Harislik hakkında.
 XII. (317—380 = 16 „) Kerem, hilm ve diğer iyilikler hakkında
 XIII. (381—464 = 21 „) Zamânenin bozukluğu hakkında.
 XIV. (465—484 = 5 „) Kitap sâhibinin özü hakkında.
 B. I. (485—488 = 1 „) Mechûl bir müellifin sözü.
 II. (489—492 = 1 „) Emîr Seyfeddin 'in sözü.
 III. (493—512 = 10 beyit) Emîr Arslan Hoca Tarhan 'ın sözü.

Esere yazıldığı veya yeniden tanzim edildiği tarihlerde türkçe başlıklar konulmuş olsa idi, bunların aş-yk. *Ėutađđu bilig* (krş. XLVI—LIX) 'deki başlıklara benzer bir şekil arzedeceklerini tahmin edebiliriz.

Yukarıdaki sırada mısırâlar ile beyit ve dörtlüklerin sayısı gösterilmiştir. Eserin esâs kısmını teşkil eden ve dörtlükler ile yazılmış olan bâblarda bu sayı birbirinden farklıdır ve bu dörtlüklerin her bâbda kendi yerinde bulunup-bulunmadığı da az-çok şüphelidir. Bana göre, bâzı dörtlüklerin bir bâbdan diğerine nakledilmesi pek âlâ mümkündür (msl. XIII. bâbdaki 425.—436. ve belki de 437.—440. mısırâlar ile VIII. bâbda 185.—188. mısırâları içine alan dörtlükler XI. bâba ve VIII. bâbdaki 181.—184. mısırâlar IX. bâba daha uygundur v. b.). Bunların bir kısmı eserin yeniden tanzimi sırasında yer değiştirmiş olabilir. Burada bu dörtlüklerin sırası üzerinde bir tecrübe yapılmamıştır; çünkü bu yol ile elde edilecek bir neticenin, eserin başka veya daha eski nüshaları ortaya çıkıncaya kadar, büyük bir kıymeti olmayacaktır.

V. '*Atebetü 'l-hakayık* 'ın, tarihî seyir bakımından, *Ėutađđu bilig* 'inkine benzer bir mukadderâta sâhip bulunduğu görülü-

yor. *Kutağgu bilig* iki defa meydana çıkarılmış ve her ikisinde de, biri manzûm ve diğeri mensûr olmak üzere, iki mukaddime ile okuyuculara takdim edilmiştir. ‘*Atebetü ’l-haqqayık*’ a ilâve edilen parçalar da eseri okuyuculara takdim eder mâhiyette yazılmıştır. XV. asır başlarında bilhassa Arslan Hoca Tarhan kalemî ile yazılan manzûm parçada Edib Ahmed ’in doğduğu yerin adı, babasının ismi, şâirin bu âileye mensûp bulunduğu, eserin adı ve „Kâşgar dili“ ile yazıldığı, ancak bu dili bilenlerin bunu anlayabilecekleri, fakat bir çok kimselerin, eseri anlayamadıkları ve yanlış mâna verdiklerinden dolayı, kendilerini halk arasında utanılacak mevkie düşürdüklerinden bahsediliyor. Diğer iki parçada şâirin edibler edibi ve fâzıllar başı, fakat kör olduğu, eserini 14 bâbda yazdığı, sözlerinin gevhher ile mukayese edilebileceği ve eserinin bir fil yükü altın kıymetinde olduğu söyleniyor. Müellifin kendisi ve eseri hakkındaki bu sözlerin *Kutağgu bilig* mukaddimesindekilere ne kadar benzediğini görenler bunun yalnız bir tesâdüf eseri olduğundan şüphe ederlerse, bunlara, bir dereceye kadar, hak vermek icâp eder. *Kutağgu bilig* ’in üçüncü defa tanziminin aynı muhit tarafından yapılmış olduğu hakkında, şimdilik, kat’î bir söz söylenememekle berâber, bu hususun göz önünde tutulması her hâlde faydasız olmayacaktır.

Arslan Hoca Tarhan ’a âit parçanın sonundaki iki beyit (509—512) diğer nüshalarda fâsılasız devam ettiği hâlde, C nüshasında ayrı bir ilâve şeklinde yazılmış ise de, bu bir yanlışlık eseri olacaktır ; yoksa ilâvede söylenmek istenilen fikir tamamlanmadan kalıyor. Yalnız bu kısımda yeniden „yazılmasına“ sebep olarak, eserin okuyucular tarafından iyice anlaşılammaması gösteriliyor ve edibin sözünü anlayarak okuyan ve ona göre hareket eden kimsenin kendisine halk arasında şerefli bir mevki te’min edebileceğinden bahsediliyor. Arslan Hoca Tarhan ’ın bu sözler ile ne kasdetmiş olduğu pek sarîh olarak anlaşılmıyor. Bununla eserin dağınık hâlde bulunduğu veya „Kâşgar diline“ vâkıf olmayan kimselerce eser iyi anlaşılmadığından, şâirin fikirlerinin tahrif edildiği ve bundan dolayı, eserin bu dili bilenler tarafından yeniden gözden geçirilerek, doğru bir nüshasının tanzimi ifâde edilmiş olabilir. Eski yazı dilinde kaleme alınmış olan bu eserde bir çok tâbirlerin artık bu muhite yabancı kaldığı ve bunlara her kesin gelişi-güzel mâna vermesinden dolayı asıl fikrin yanlış tefsir edilmesine imkân bırakmamak için, bunların anlaşılabilircek bir şekilde yeni tâbirler ile değiştirilmiş olması da mümkündür. Her hâlde, istenilerek veya istenilmeyerek, eser üzerinde bâzı tasarruflar yapılmış olduğu muhakkaktır. Her müstensihin, belki de hiç

farkına varmadan, bu gibi eserlere az-çok yenilikler katmak temâyülünün bir çok misâllerini iyice bildiğimiz için, mânanın bozulmaması ve eserin doğru anlaşılması endişesi ile hareket eden bir iyi niyet sâhibinden daha fazlası da beklenebilir. Arslan Hoca Tarhan'ın kendisi tarafından veya onu yakın alâkası ile yapılmış olan bu işte ne dereceye kadar ileri gidilmiş olduğunu tâyin etmek için, eserin başka nüshalarını beklemek icâp edecektir.

Eserin yazıldığı tarih ve muhit karanlık kalmakla berâber, elimizde bulunan nüshalara esâs teşkil eden nüshanın tanzim edildiği devir ile bu işe iştirâk etmiş olan şahıslar hakkında daha fazla mâlûmata sâhip bulunuyoruz. Bu husûsta en çok emek sarfeden zât Fuad Köprülü olmuştur ve bugün mevcut mâlûmatın büyük bir kısmını kendisine borçluyuz (bk. *Türk dili ve edebiyatı hakkında araştırmalar*, s. 98—102).

Esere sonradan ilâve edilen parçalardan ilk dörtlüğün müellifi, şimdilik, meçhûl kalmaktadır. Bundan sonra gelen dörtlüğün müellifi, başka kayıtlarında daha itinâlı hareket eden A (Semerkand) nüshasında hiç zikredilmemiştir. B ile C nüshalarında ise, dörtlüğün müellifi olarak kayıtlı olan Emîr Seyfeddin'in adı başlığa sonradan ilâve edilmiş olacaktır. Şekil ve ifâde bakımından birbirine çok benzeyen bu iki dörtlüğün Emîr Seyfeddin'e âit olup-olmadığı, bu şâir-emîrin eserleri toplanıp neşredilinceye kadar, tereddütlü kalacaktır. Emîr Seyfeddin veya Seyfeddin Barlas, Timur'un emîrlerinden olup, aynı zamanda, Seyfî mahlası ile, türkçe ve farsça şiirler yazan bir şâirdir (bk. Devletşah, *Tezkire*, nşr. Browne, s. 108. ve Barthold, *Orta Asya türk tarihi hakkında notlar*, türk. trc. İstanbul, 1927, s. 204); kendisinin Şahrüh (1409—1447) devrinin başlarına kadar yaşamış olduğu anlaşılıyor.

'*Atebetü 'l-hakayık*' a ilâve edilmiş olan üçüncü parçanın müellifi de, bundan evvelki dörtlüklerde olduğu gibi, A nüshasında kaydedilmemiştir. B ve C nüshalarında adı *emir-i kebir şahîbü 'r-rey ve 't-tedbir Arslan H'aca, Tarhan* şeklinde geçmektedir. Timur'un ölümünde devletin ileri gelen emîrlerinden olan Arslan Hoca Tarhan, Uluğ Bey'in 1425 yılında moğullara karşı açtığı sefere faâl bir şekilde iştirâk etmiştir (bk. Barthold, *Uluğ Bey ve zamanı*, türk trc. A. Nimet, İstanbul, 1930, s. 82, 85—87). Kendisinin bu devirlerde devletin şimâl hudûdu mıntakasının hâkimi olduğu anlaşıyor. Bundan sonraki hayatı hakkında, şimdilik, bir şey söyleyecek durumda bulunmuyoruz.

Devletin en mühim bir mevkiinde idâre âmiri ve kumandan olarak vazife gören bu zât, bulunduğu memleketi imâr etmekle kalma-

mış, devrin fikir hayatı ve edebiyatı ile de yakından alâkadar olmuştur. Meşhur şâir Sekkâkî 'nin onun nâmına yazdığı kasidelerden kendisinin şâirleri himâye ettiği anlaşılıyor (bâzı nümüneler için bk. F. Köprülü, *Araştırmalar*, s. 99—100). 'Atêbetü 'l-*hâkayık* 'a ilâve edilen manzûme, türk dili ve edebiyatı tarihi ile eski edip ve fikir adamlarına gösterdiği alâka ve anlayışın güzel bir misâlini teşkil ettiği gibi, kendisinin de bu san'ata yabancı olmadığını gösteriyor.

İsmail Hikmet Ertaylan 'ın dikkatimi çekmek lûtfunda bulunduğu bir risâledeki mâlûmat da Arslan Hoca Tarhan hakkında bugüne kadar bildiklerimizi teyit etmektedir. Eserin mütercimi ve yazıldığı tarih hakkında her hangi bir kayda rastlanmamaktadır. 20,4 × 14,5 cm. büyüklüğünde, 14 varaktan ve her sahifesi 17 satırdan ibâret olan, meşin cildli bu yazma eser Şatıbi 'nin *Kur'an* kıra'atine dâir risâlesinin tercümesidir. Nûsha, yazı ve imlâ bakımından, oldukça kusurludur (bk. msl. 1b 5: *bîlgîl ve agh olmağîl* oku: *olğîl*; doğrusu için bk. 2b 6); yazı iki yerde (bk. 5b 7—10 ve 6a 6—10) daha kötü bir yazı ile değişmiştir. Arapça ve farsça metnin bir kısmı ile bâb ve fasıl başları v. b. kırmızı mürekkep ile yazılmıştır. Esâs itibârı ile yazı diline uygun olan ifâdesi, bâzı ses, tasrif ekleri ve kelime bakımlarından, bâriz olarak, cenûp şivesi husûsiyetlerini taşımaktadır (bk. msl. 14b 12 *biñ*, 2a 8 *dîl*, 12a 15 *dîl dibinden*, 12b 2 *dîş*, 4a 2 *dile-*, 1b 10 ve 14b 10 *ol-*, 3a 2 *ruhşat vir-*, 2b 8 *ad vir-*, 4b 6 v. b. *varîse*, 10b 1 *ırağ*, 12b 17 *tuşak*, 13a 6 *hîsabe kat-*, 12a 16 *yüksekîreğ*, 12b 10 *yakınırağdan çık-*, 13a 15 ve 13b 9 *üstünîreğ*, 2a 8 *mîhtedilere*, 2a 10 *şavaba*, 13a 2 *kîşîlere*, 14b 13 *zatûñ*, 2a 8 *hatayî*, 13a 6 *elişi*, 2a 8 *okıyan*, 7b 7 *kalan*, 10a 3 *olınan*, 13a 2 *okuyıcı kîşîler* v. b.).

Risâlenin bizi burada asıl alâkadar eden Arslan Hoca Tarhan ile ilgili kısmı şu şekilde kaydedilmiştir (1b 12—2a 10):

سبب نظام كتاب امير معظم شهنشاه مكرم منبع الجود و الكرم صاحب السيف و القلم
مولی ملوك الزك و المعجم زاهر النب و طاهر الحسب رضى الانلاق و زكى الاعراق معين الحق
ومثيت الحق صرى العلماء والرفاء ومقوى الضمفاء و الفقراء المخصوص بناية الرحمان بمدن العدل و
الاحسان و الاحسان بنى رسلان خوجه ترخان خلد الله ملكه واطال بقاء فى الدولة و السعادة
سالمى بشار و فربى شمار جاء و دوات قرين و معين آمين يارب العالمين بحق محمد و اله اجمعين
و بلدة فاخره محفوظه صبران صانها الله عن الآفات و البليات وبقفه مباركه اجنده امير عادل زبده
علمه و زاد عدله بو دعاكوى و سكبشته خاطرى پرشان احوال كم بضاعته سبب اولدى تا متفق
شاطى تركى دلنجه ترجمه قلام تا قران اوقين مبدلره فايدہ حاصل ان شاء الله تعالى اكر خطا بولينه
سن اول خطاي صوابه بدلى قتلن والله اعلم بالصواب.

(„Kitabın yazılmasının sebebi. Muazzam emîr, kereme mazhar olmuş şâhlar şâhı, cömertlik ve kerem menbaı, kalem ve kılıç sâhibi, türk ve acem hükümdarlarının efendisi, nesebi parlak, hasebi pâk, güzel ahlâk sâhibi, soyu-sopu temiz, hakkın yardımcısı, halkın kurtarıcısı, âlimlerin ve âriflerin hâmisî, zayıf ve fakirlerin desteği, Allahın inâyetine tahsis olunmuş, adâlet ve ihsân mâdeni yâni Arslan Hoca Tarhan — Allah mülkünü ebedî ve ömrünü devlet ve sâadet içinde uzun seneler sonsuz haşmet ve azametle pâyıdar kılsın, âmin ey âlemlerin rabbi, Muhammed ve bütün evlâtları hakkı için, duâmızı kabûl et — mahfûz ve fâhir Sabran beldesi — Allah bunu her türlü belâ ve âfetlerden korusun — ve âdil emîrin — Allah ilmini ve adâletini arttırsın — mübârek makamı bu hâtırı dağınık, ahvâli perişan, sermâyesiz duâcının *Müttefîk-i Şaîbi* 'yi, *Kur'an* okuyan müptedîlerin faydalanmaları için, türkçeye çevirmesine sebep olmuştur. İnşallah faydalanırlar. Eğer hatâ bulursan, düzeltiver. Doğruyu en iyi bilen Allaktır.“).

Bundan sonra yedi *Kur'an* kariinin ismi gelmektedir.

Bu kayıttan Arslan Hoca Tarhan 'ın idâre merkezinin, hiç değilse bu devre için, Sabran olduğu görülüyor. Sır-Derya havzasında, Türkistan (Yese) şehrinin şimâl-i garbisinde bulunan bu eski Oğuz şehri (bk. Kâşgarî, türk. trc. I, 436: *Sabran* ve *Şabran*) Sâmânîler devrinde bir hudût şehri idi (bk. Barthold, *Orta Asya türk tarihi hakkında dersler*, s. 127). Timur, Şahrüh ve Uluğ Bey devirlerinde Sabran veya Savran şehrinin ehemmiyeti için bk. Barthold, *Uluğ Bey ve zamanı*, türk. trc., s. 32, 45, 68 ve 87. Barthold (*ayn. esr.*, s. 32—33) 'ün Faşih 'ten naklettiği mâlûmata göre, Şahrüh ile aralarında çıkan bir ihtilâf üzerine, Timur 1404 'te Herat 'a Fahreddin Ahmed Tûsî 'yi göndererek, oradaki idâre me'mûrları arasında esâslı bir tensikat yaptırmış ve bunun neticesinde bir takım hocalar Aşpara ile Savran 'a nefyedilmişlerdir. Timur 'un ölüm haberi gelince, bunlar memleketlerine geri dönmüşlerdir. Ben bu meseleyi daha yakından tâkip etmek imkânını bulamadım. Bizim buradaki risâleyi tercüme eden ve dilinde cenûp şivesi husûsiyetlerini taşıyan zâtın bu sırada Sabran 'a gelip yerleşmiş ve Arslan Hoca Tarhan tarafından himâye görmüş olan hocalardan biri olup-olmadığı tetkike değer.

Anlaşıldığına göre, Arslan Hoca Tarhan ile Emîr Seyfeddin aynı devirde, aynı muhit ve aynı meslekte bulunan şahsiyetler olup, türk edebiyatına ve bilhassa Edib Ahmed 'in eserine gösterdikleri alâkadan dolayı, türk kültür tarihinin hâlâ karanlık kalan bu devrinde de yan-yana bulunmaktadırlar.

VI. 'A t e b e t ü ' l - h a k a y ı k ' ın bugünkü nüshaları. A. Semerkand nüshası (Ayasofya kütüp., nr. 4012). Nüshalar arasında, her bakımdan, en iyisi olan bu nüsha, eserin asıl doğru adı ile ithâf edildiği beyin ismini muhâfaza etmesi ve devrin tanınmış hattâtlarından birinin elinden çıkmış olması ile de dikkate değer. Eserin asıl metin kısmı ile 8.—9. mısırâların arasındaki arapça bir beyit (bunun müstensih tarafından metne âit dir beyit telâkki edilmiş olması muhtemeldir) ve küçük başlıkların bir kısmı uygur harfleri ve 361.—364. ve 437.—440. mısırâları ihtivâ eden dörtlükler ile arapça parçalar (bâb başlıkları, âyet, hadis, beyit v. b.) arap harfleri ile yazılmıştır. Gerek yazı ve gerek süs sâhasında türk kültür tarihinde husûsî bir yer işgâl eden bu yazmanın, alâkahlar tarafından, dikkatle incelenmesi lâzımdır. Eserin cildi meşin kaplamalı olup, kenar çizgileri, ortaları ve kabın katlanmış kısmı sâde bir şekilde süslenmiş ve yaldızlanmıştır. Cild kenârlarının aşınmış kısımları, üzerine deri parçaları yapıştırılmak suretiyle, bir kaç defa tâmir edilmiştir. Fil-dişi renginde, parlak ve sert-kalınca kâğıttan teşekkül eden sayfeler $10,4 \times 16,4$ cm. büyüklüğünde olup, yazılı kısım, $8,6 \times 5,85$ cm. eb'adında, muntazam çerçeveler ile çevrilmiştir; satırlar sahife boyunca yazılmıştır. Sahife kenarları sağda — 3,8 ve solda — 4 cm. açık bırakılmıştır. Çerçeve yaprakların dikiş tarafına daha yakın olup, dikiş yerinden 1,1 cm., üst ve alt kenârlardan 3,5 cm. kadar içeridedir. Çerçeve yan-yanâ çizilmiş üç çizgiden ibâret olup, iç taraftaki iki çizgi arası altın-suyu ile doldurulmuştur. Bâzı sahifelere, bilhassa kitabın ilk yarısında, altın-suyu serpilmiştir. Bundan başka bazı başlıklar ve ar. harfl. yazılan kısımlarda harflerin gözleri, dikkatli bir şekilde, altın-suyu ile doldurulmuştur. Ölçülü ve zevkle yapılan bu süs esere ayrı bir güzellik vermektedir.

Eserin asıl süsü — yazısıdır. Uygur devri ve sâhasında bugüne kadar nümûnelerine tesâdüf edilmeyen bu yazı şeklini, uygur devrinden sonra yazılmış olan eserleri bir arada tetkik etmeden, her hâangi bir mıntaka veya mektebe bağlamak ve bunu meydana getiren âmiller hakkında hüküm vermek, şimdilik, pek doğru bir hareket olmayacaktır. Yazı san'atı tarihinde Semerkand ile Herat 'ın çok mühim yer işgâl ettiğini biliyoruz. Uygur yazısı üzerinde bilhassa Semerkand hattâtlarının çalışmış oldukları anlaşılıyor. Uygur harflerinin yeni şekillerinde arap harf şekillerinden hareket edilmiş olduğu açıkça görülmektedir. Başlıklardaki *t* ve *d* harfleri bilhassa dikkate değer. Hattât buradâ, asıl uygur devri hattâtları hilâfına, harfleri daha çok düz hat üzerine yerleştirmeye ve mecbûr olduğu orta derecede çıkışlar hâri-

cinde, aşağıya ve yukarıya fazlaca uzanan çıkışları önlemeğe çalışmaktadır. (Aynı hattât tarafından yazılan başka bir parça için aş. bk. Zeynül'âbidin'in arap yazısı sâhasında vücûda getirmiş olduğu bu güzel nümûnelerin san'at kıymeti ve yazı tarihindeki yeri hakkında mütehasısları tarafından yapılmış bir araştırmanın buraya eklenmiş bulunması çok arzu edilirdi. Maalesef buna imkân bulunmamıştır. Nüshanın faksimilesi verilmiş olduğu için, bu husûsun ileride te'min edilmesini alâkalılardan beklediğimizi ayrıca kaydetmek isteriz).

Sahifelerin bir kısmı bugün de iyice dikilmemiş bir vaziyette bulunmaktadır. Her varakın sonunda kendisinden sonra gelen varakın ilk kelimeleri yazılmış olmasına rağmen, cilddeki sıranın metnin sırasına uymadığına bakılırsa, nüshanın kütüphaneye girdiği günlerde de aynı tâlihsizliğe uğramış olduğu tahmin edilebilir. Bu nüsha hakkında ilk mâlûmatı veren Necib Âsım (bk. *Türkîyat*, I, 1925, s. 227—233), eserin 123 sahifeden ibâret olduğunu kaydetmektedir. Bundan 54. ile 55. sahifeler arasında 225.—234. mısraları ihtivâ eden iki sahifenin daha o vakit eksik olduğu anlaşıyor. Necib Âsım o sıralarda bu nüshanın bir fotoğrafını çıkartmıştır; bu fotoğraflar bugün İstanbul Üniversite kütüphanesinde bulunmaktadır. Son günlerde metnin bâzı yerlerini karşılaştırırken, arada geçen 25 yıl içinde, nüshanın 45.—46., 57.—58., 67.—68., 73.—74., 87.—88. ve 89.—90. sahifelerini içine alan 6 varakın daha kaybolmuş olduğunu gördüm. Yazı san'atı bakımından çok mühim olan bu sahifelerin, mevcut fotoğraflardan kopya suretiyle, tekrar yerlerine konulması lüzûmuna işâret etmeği bir mecbûriyet telâkki ediyorum. Her ihtimâle karşı nüsha sahifelerinin sırasını burada tesbit etmeği faydalı buluyorum (1. sıra — metnin sırası, 2. sıra — fotoğrafların sırası ve 3. sıra — nüshanın bugünkü sırası):

1	1	1	12	32	32	23	11	11	34	52	52	45	105	
2	2	2	13	33	33	24	12	12	35	53	53	46	106	
3	23	23	14	34	34	25	43	43	36	54	54	47	3	3
4	24	24	15	35	35	26	44	44	37	55	55	48	4	4
5	25	25	16	36	36	27	45	45	38	56	56	49	5	5
6	26	26	17	37	37	28	46	46	39	57	57	50	6	6
7	27	27	18	38	38	29	47	47	40	58	58	51	7	7
8	28	28	19	39	39	30	48	48	41	59	59	52	8	8
9	29	29	20	40	40	31	49	49	42	60	60	53	9	9
10	30	30	21	41	41	32	50	50	43	61	61	54	10	10
11	31	31	22	42	42	33	51	51	44	62	62	—	—	—

— — —	68 82 —	82 20 20	96 94 84	110 110 98
55 69 65	69 85 75	83 21 21	97 95 85	111 111 99
56 70 66	70 86 76	84 22 22	98 96 86	112 112 100
57 71 —	71 63 63	85 87 77	99 97 87	113 113 101
58 72 —	72 64 64	86 88 78	100 98 88	114 114 102
59 73 67	73 83 —	87 68 —	101 99 89	115 115 103
60 74 68	74 84 —	88 67 —	102 100 90	116 116 104
61 75 69	75 13 13	89 65 —	103 101 91	117 117 105
62 76 70	76 14 14	90 66 —	104 102 92	118 118 106
63 77 71	77 15 15	91 89 79	105 103 93	119 119 107
64 78 72	78 16 16	92 90 80	106 104 94	120 120 108
65 79 73	79 17 17	93 91 81	107 107 95	121 121 109
66 80 74	80 18 18	94 92 82	108 108 96	122 122 110
67 81 —	81 19 19	95 93 83	109 109 97	123 123 111

Nüshanın ilk sahifesinde, diğer sahifelerinkine benzer çerçeve içine çizilmiş olan ayrı bir yuvarlak çerçeve içinde, müstensih eli ile, şu ibâre yazılmıştır: *ya nazîren fihî sel billahî rahmeten 'ala 'l-muşan-nîfi ve 'stağfir li-şahîbîhî.*

İlk sahifenin alt-sol ve 122. sahifenin üst-sağ kenârlarında Bayezid (1381—1512) 'in mührü (*Bayezid bin Mehmud Han el-muzaffer da'ima*) bulunmaktadır.

Çerçevenin üst-sol tarafından Mahmud I. (1730—1754) 'un vakıf mührü (*el-hamdü li-'llahî ellezi hedana li-haza ve ma künnâ le-nehtedi lev la en hedana 'llah*) ve altta, Ahmed Şeyh-zâde eli ile, şu vakfiye yazılmıştır:

Kad vakıfê hazîhî 'n-nüşhatê 'l-celilete sultânuna 'l-âzam ve 'l-hakannü 'l-mu'azzam malîkû 'l-berrreyn ve 'l-bahreyn hadîmü 'l-haremeynî 'ş-şerîfeyn eş-sultânî 'bnü 's-sultân el-ğazi mahmud han vakf^{en} şahih^{an} şer'îyy^{en} li-men tale'a ve 'sterşede ve enabe ve 'steş'ade halledê 'llahü mülkehü 'l-emcede harreçhü 'l-fakîrû ahmed şeyh-zade el-müfettişü bi-evkafî 'l-haremeynî 'ş-şerîfeyn şufire lehüma

Vakfiyenin altına Ahmed 'in mührü (*ya rabb zî tu tevfîk temenna küned ahmed*) basılmıştır.

Daha sonra, itinâsız bir şekilde, sahifenin üst kısmına üç satır üzerine alt-alta: *rîsaleⁱⁿ fi mekarîmî 'n-naşayih rîsale^{ün} fi fazayilî ba'zu 'l-aḥvalî min kabîlî 't-taşavvufa* ve sol kenâra: *bi-hattⁱⁿ ğaribⁱⁿ* ibâreleri yazılmıştır.

Ayrı kâğıtlara yazılarak, ön kapağın üst-yukarisında ve bunun

içe giren kısmında yapıştırılmak suretiyle, aynı ibâreler, bâzı yanlışlar ile, tekrarlanmıştır.

848 (1444) yılında Semerkand 'da yazılmış olan bu nüshanın ne zaman ve hâangi yollar ile İstanbul 'a gelmiş olduğunu bilmiyoruz. 843 (1439) 'te Herat 'ta istinsah edilmiş olan *Ḳutaḍḡu bilig* 'in uygur harfleri ile yazılan nüshasının, Semerkand, Buhârâ ve Herat 'ta tahsilde bulunan Fenârî-oğlu Kadı Ali (Alâeddin Ali b. Yusuf Bâlî b. Fenârî) tarafından Türkiye 'ye ve sonra 879 (1474) 'da Şeyh-zâde Abdürrezzak Bahşî için, Tokat 'tan İstanbul 'a getirilmiş olduğunu düşünürsek (bk. R. Rahmeti Arat, *Ḳutaḍḡu bilig*, I, metin, İstanbul, 1947, XXXIV—XXXVI), *‘Ateḇetü ‘l-ḥaḳayık* 'ın bu nüshasının da aynı zât veya o taraflara tahsile gitmiş olan başka bir kimse tarafından İstanbul 'a getirilmiş olduğu tahmin edilebilir. Semerkand nüshası devrin mârûf bir hattâtı tarafından yazılmış müzeyyen bir nüsha olduğundan, bunun zamanın hukümdârı veya beylerinden birinin kütüphânesi için hazırlanmış ve sonra hediyeler arasında İstanbul sarayına gönderilmiş olması da pek mümkündür. Nüshanın Şeyh-zâde Abdürrezzak Bahşî 'ya âit diğer eserler ile birlikte Ayasofya kütüphânesine geçmiş olduğu düşünülürse, bunun bir müddet Abdürrezzak Bahşî elinde bulunmuş olduğu hâtıra gelebilir.

Nüshanın sonunda (122₂—123₂) arap harfleri ile yazılmış olan şu ketebe bulunmaktadır:

Neḡmaktü hazîhi ‘n-nüşḥate fi belḡeti ṣemerkanda fi evasıṭi cümada ‘l-ḫıre[tî] senete ṣeman'in ve erbâ'ine ve ṣemaniḡi'etini[‘l-]ḫicriyyeti ‘n-neḇeviyyeti ‘l-muṣṭafa'yyeti [ve eno] ‘l-katîbü ‘l-‘abdü ‘l-müznîbü ‘l-fakîrü ‘l-müttekîlü bi-ṣazli ‘llahî ‘l-ḡaniyyi zeynü ‘l-‘abîdine ‘bnî sultânbaḡte ‘l-cürcaniyyi ‘l-ḡuseṇiyyü allahümme ḡḡirli ve li-valideyye ve li-l-müslimine ve ḡerḡamü ‘llahu ‘abden kâle aminâ („Bu nüshayı Semerkand'da Cemâziyelâhır 848 hicri senesinde yazdım. Yazan: gani Tanrının fazlına güvenen fakir günâhkâr kul Zeynülâbidin b. Sultan-Baht Cürcânî Huseynî. İlâhî bana, anneme, babama ve müslümanlara magfîret kıl. Buna âmîn diyen kulu Tanrı yarlıkasın“).

Zeynül'âbidin 'in mârûf bir hattât olduğunu gösteren bir yazı nümûnesi de Topkapısarayı kütüphanesinde (Hazîne, nr. 2172) malîfûz bir mecmuada bulunmaktadır. Gerek *‘Ateḇetü ‘l-ḥaḳayık* 'taki parçalardan ve gerek bu mecmuadaki ketebesinden, kendisinin arap yazısında üstâd olduğu görüldüğü gibi, hattâtlar mecmuasındaki bu uygur yazısı nümûnesinden, onun daha çok uygur yazısı hattâtı olarak tanındığı anlaşılmaktadır. Şimdiye kadar uygur yazısının çeşitle-

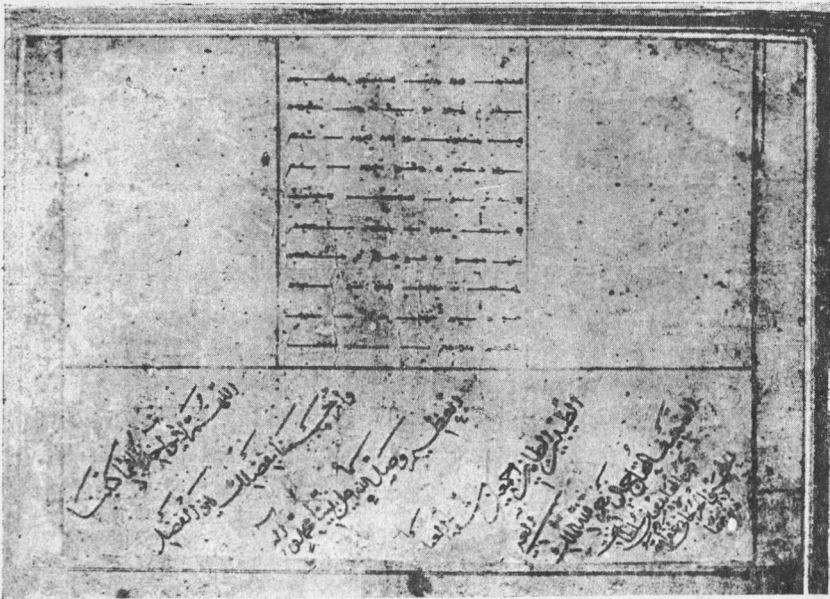
rini ancak ayrı eserlerin istinsahlarında müşâhede edebiliyorduk. Semerkand ve Herat muhitlerinde uygur yazısına verilen ehemmiyet, bu alfabe ile yazılmış ve müzeyyen eserlerin mevcûdiyetinden, açık olarak, anlaşılacakla berâber, uygur yazısı üstâdlarının da, tıpkı arap yazısı hattâtları gibi, yazı nümûneleri vücûda getirdikleri mâlûm degildi. Asıl uygur sâhası dışında uygur yazısının kullanılması ve gelişmesi üzerinde duranlar için, bu küçük nümûnenin büyük bir ehemmiyeti olduğunda şüphe yoktur.

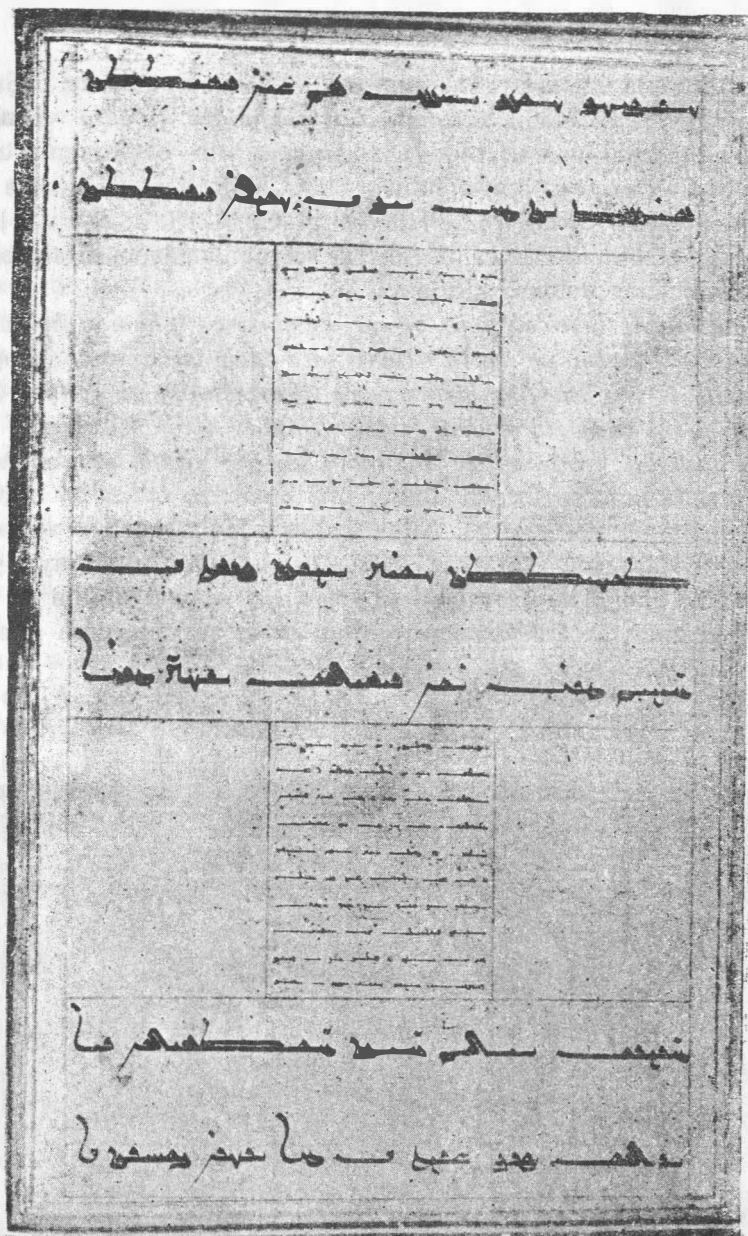
Mevcûdiyetini Dr. Süheyl Ünver 'den öğrendiğimiz bu mecmuada arap yazısı üstâdlarına âit muhtelif büyüklükte yazılar bir arada cildlenmiştir (msl. 1. Abdullah Herevî: 58b, 59a, 61b, 65a, 71a ve 76b — yazı tarihleri: 855 = 1451, 857 = 1453, 859 = 1455 ve 873 = 1468/1469; 2. Abdülkerim Hârizmî: 68a — ts.; 3. Ahmed b. Sühreverdî: 12b, 29a ve 53b — birinin tarihi: 710 = 1310/1311; 4. Amr b. Mes'ade: 13b — ts.; 5. Argun Kâmilî: 20b — ts.; Argun b. Abdullah: 44a — yazı tarihi: 731 = 1330/1331; Argun b. Abdullah Kâmilî: 50b — yazı tarihi 703 = 1303/1304; 6. İbrahim b. Mehdî: 3a — ts.; 7. Muhammed Sâlih b. Muhammed Yusuf Sebzvârî: 80b — yazı tarihi: 949 = 1542/1543; 8. Muhammed b. Sultanşâh Herevî: 22a, 62b ve 75a — yazı tarihleri: 878 = 1473/1474, 900 = 1494/1495 ve 917 = 1511/1512; 9. Mübârekşâh b. Abdullah: 21b ve 40b — birinin tarihi: 729 = 1328/1329; 10. Mübârekşâh b. Kutb: 31b ve 35b — birinin tarihi: 932 = 1525/1526; 11. Seyid Baba Hoşmerdân: 65b — ts.; 12. Şems Sultânî: 71b — ts.; 13. Şeyh Kemâl b. Abdülhak Sebzvârî: 64a, 64b ve 76b — birinin tarihi: 939 = 1532/1533; 14. Yahya b. Hâlid: 3a — ts.; 15. Yahya Sûlî (Sûfî?): 37b — yazı tarihi: 742 = 1341/1342 v.b.), Uygur harfleri ile yazılan tek nümûne bu mecmuanın 57b — 58a varaklarını teşkil etmektedir. Bir buçuk sahife tutan bu yazının tam sahifesi 36×21,5 cm. büyüklüğünde olup, büyük ve küçük olmak üzere, iki türlü yazı ile yazılmıştır. Büyük harfler ile sahifenin başında, ortasında ve sonunda çift olarak yazılan satırlar (1.—2., 13.—14. ve 25.—26.) 19,5 cm. uzunluğunda ve satır araları 3,4 cm. genişliğindedir. Küçük harfler ile yazılı kısmı ise, onar satırlık üç grupta toplanmıştır. Her iki tarafı açık bırakılmak suretiyle, sahifenin ortasına yerleştirilmiş olan satırların uzunluğu — 6,8 cm. ve satır araları — 0,8 cm. 'dir. Yazı şekli, sahifenin iç ve dış çerçevesini teşkil eden düz çizgiler ile bunların altın-suyu ile doldurulma tarzı, 'Atebetü'l-hakayık' ın yazı ve tezyinâtına çok benzemektedir.

Hattâtın metni şâir Emîrî 'nin Sultan Baysungur b. Şahruh adına 833 (1429—1430) 'te, *meḡaʿilün meḡaʿilün faʿulün* vezninde ve mesnevî tarzında yazmış olduğu *Deḡ-name* 'nin baş kısmını teşkil etmektedir (*Deḡ-name* için şimdilik bk. Ch. Rieu, *Catalogue of the Turkish Manuscripts in the British Museum*, 1888, s. 288 v.d.).

Yazının sonunda arap harfleri ile ve yanlamasına sıralanan satırlarda şu ketêbe bulunmaktadır:

allahümme la tuʿahizna bi-ma ketēbna ve ʿrḡamna bi-fazlîke ya zə ʿl-fazlî ʿl-ʿazim ve şalla ʿl-lahî ʿala neḡıyyına muḡammedin (ve ʿala) alihî t-tayyibine ʿt-tahirine ecmāʿin meḡaḡḡahü el-ʿabdü ʿl-ḡaḡıyyü ʿl-zāʿifü ʿl-muḡtacü ila niʿmeḡi ʿl-lahî ʿl-melîkî (ʿl-ḡanı) zeynü ʿl-ʿabidin bin sultan-baḡti ʿl-hüseyniyü ʿl-cürçani ḡaḡere ʿllahü zünubehüma („ya rabbi, yazdığımız şeylerden dolayı bizi muâhaze etme. Ey büyük fazıl sâhibi, fazlın ile bizi yarlıḡa. Allah, nebimiz Muhammed 'e ve onun pâk ve temiz evlâtlarına salât ve selâm eriştirirsin. Bunu zayıf, gabi ve ḡanı melik olan Allahın nimetlerine muḡtâc Zeynül'âbidin b. Sultan-baht Hüseyinî Cürçânî yazmıştır. Allah onun ve babasının günâhlarını yarlıḡasın“).

B nüshası İstanbul'da Ayasofya kütüp., nr. 4757'de mahfûz olup, sonradan ilâve edilmiş olan *Mecmu'atü rîsaleⁱⁿ bi'l-luğatî 'l-moğulîyyetî 'l-manzumetî ve bi'l-hattî 'l-moğulîyyi min kıbeli 'n-neş'a^{ihî} ve kîtabü Mağzenî 'l-esrarî bi'l-luğatî 'l-moğulîyyetî ve 'l-hattî 'l-moğulîyyi küll^{ün} minhüma muhass^{en} bi't-türkiyyetî* başlığını taşıyan bir mecmuanın baş kısmında bulunmaktadır. Mecmua, ketebesinden (s. 154, str. 4—11) anlaşıldığına göre, Şeyh-zâde Abdürrezzak Bahşî tarafından, 17 Zilkâde 884 (30 Kânûn II. 1480) tarihinde, İstanbul'da tanzim edilmiştir. Abdürrezzak Bahşî'nin, bu mecmuayı tertip ederken, A nüshasından istifade etmiş olması mümkündür. Fakat A nüshasında esere ilâve edilen son iki parçanın başlıklarında müellif adları kaydedilmediği hâlde, B nüshasında bunların zikredilmiş olmasına bakılırsa, Abdürrezzak Bahşî'nin eline A nüshasından başka bir nüshanın geçmiş olduğu düşünülebilir.

Mecmua 17,8×24,8 (yazı kısmı 10,5×17) büyüklüğünde olup, her birinde 11 satır olmak üzere, 174 sahife ihtivâ etmektedir (69.—70. sayfeler arasında karşılıklı boş bırakılmış olan 2 sahife bu sayıya dâhil değildir). Meşin cildin zedelenmiş olan kenârları, meşin parçaları yapıştırılmak suretiyle, tâmir edilmiştir. Sahifelerinin karışmış olduğuna bakılırsa, mecmua yazıldıktan epey bir müddet geçtikten sonra cildlenmiş ve sayfeler de cildlendikten sonra numaralanmış olmalıdır (msl. *'Atebetü 'l-hakayık* kısmına karışmış olan 29.—44. sayfelerdeki parçalar *Mağzenü 'l-esrar*'a âittir ve bunların 84.—85. sayfeler arasında bulunması icâp eder; 88.—89. ve 164.—165. sayfeleri bağlayan *bil* ve *ikiz-i* sözleri de metnin devamına uymamaktadır ve buralarda bir eksiklik olup-olmadığı ayrıca tetkike muhtacdır). Mecmuanın kâğıdı kalınca ve parlak olup, fil-dişi rengindedir.

Mecmuanın metin kısmı uyğur ve arap harfleri ile yazılmıştır. Abdürrezzak Bahşî tarafından yazılmış olan başka yazılarda da nümünelerini gördüğümüz husûsî bir karakter taşıyan uyğur yazısı ve siyah mürekkeple yazılan mısralar altında metin arap harfleri ve kırmızı mürekkep ile tekrarlanmaktadır. Yalnız 88. sahifenin iç kenarında, unutulmuş olan ve kırmızı mürekkepli arap harfleri ile yazılı bir mısra ile 173. sayfede siyah mürekkep ve arap harfleri ile yanlamasına yazılmış olan iki mısra istisnâ teşkil etmektedir. Uygurcaların altına bâzı kelimelerin izâhı mâhiyetinde ilâve edilen sözler siyah mürekkep ile yazılmıştır.

Mecmuanın ikinci sahifesi yaldızlı çerçeve içine alınmış ve besmeleyi ihtivâ eden başlık, mâvî zemin üzerine, altın yaldız ile süslenmiştir; diğer sahife kenârları ise, çerçevesizdir. Arap harfleri ile yazılı

başlık ve diğer ilâvelerin büyük bir kısmı altın suyu ile yazılmış (103. sahifeden sonraki başlıklar, 119, 124, 136 ve 139. sahifelerde bulunanlar müstesnâ, hep siyâh mürekkep ile yazılmıştır) ve hareketler siyâh mürekkep ile işâretlenmiştir. Başlıkların 12'si yalnız arap, 3'ü yalnız uygur ve 17'si altta arap harfleri ile tekrarlanmak suretiyle, uygur harfleri ile yazılmıştır. Arap harfleri ile yazılan ve muhtelif yazı nevilerini ihtivâ eden başlık ve ilâvelerin bir hattât elinden çıkmış olması pek muhtemeldir. Metnin arap harfleri ile olan kısımlarına nisbetle daha san'atkârâne yazılmış bulunduklarına göre, bunların Abdürrezzak Bahşı'nın kaleminden çıkmamış olması icâp eder. Mamafih kendisine âit başka yazı mümüneleri ortaya çıkıncaya kadar, bu husûsta şimdiden kat'i bir söz söylemekte acele edilmemesi daha doğru olur.

Mecmuanın ilk sahifesinde, mecmua adından başka, A nüshasında da bulunan iki mühür (yk. bk.) yanında bir de yazısı okunmayan bir mühür bulunmaktadır.

Mecmua ayrı başlıklar ile işâret edilen şu parçaları ihtivâ etmektedir :

1. *‘Atêbetü 'l-hakkayık*, s. 2—69 (29. — 94. sahifeler hâric)
2. *Mahzenü 'l-esrar-ı Mevlana Haydar ‘aleyhi 'r-raḥme* (38 beyit), s. 70—77
3. *Beyan-ı hal-i ka'il-i kîtab u eyz^{an} seb^{eb}-i nazm kerden-i u* (74 beyit) s. 77—84 + 29—34
4. *Tefe^{ül} be-nam-i memduḥ u medḥ-i u u ‘acz-i nefis-i ka'il* (30 beyit), s. 34—40,
5. *Der mertebet-i insan* (20 beyit), s. 40—44
6. *El-makaletü 'l-ula fi 'l-meṣ'iza* (36 beyit), s. 44 + 85—90
7. *El-makaletü 'l-uḥra eyz^{an}* (27 beyit), s. 90—95
8. *Hikayet-i Sultân Maḥmud ‘aleyhi 'r-raḥme ve 'r-rizvan* (43 beyit), s. 95—103
9. *Mirza İskender-ning ḥusn-i taḥallüsi* (36 beyit), s. 103—110
10. *Yaqubpeygamber hikayeti ‘aleyhi 's-seḥlam* (19 beyit), s. 110—114
11. *Sultân Timur Beg (ar. Big) -ning bu bir hikayeti takrib üçün aytur* (28 beyit), s. 114—119
12. *Maḳalat eyz^{an} der meṣ'iza* (25 beyit), s. 119—124
13. *Maḳalat der meṣ'iza* (19 beyit), s. 124—127
14. *Kufe 'de bir pir-i şahib-batın bilen H^oaca-i Bezzaz bilen ol biçare karı hatun kıssa-sı* (43 beyit), s. 127—135
15. *Maḳale meṣ'iza u naṣihāt* (17 beyit), s. 136—139

16. *Karvani-ler içinde bir fuzul yigit bile u Hatem Tayy hikayeti* (22 beyit), s. 139—143
17. *Comart* (ar. *cüvanmerd*) -*lıkniñg fayide.si takı* (ar. *dağı*) *buhul meze'mmetini oytur* (29 beyit), s. 143—148
18. *Süleyman peygamber 'aleyhi 's-selamniñg hikayeti takrib üçün keltürüp turur* (16 beyit), s. 148—152
19. *Harun Reşid* (ar. *Harune 'r-Reşid*) *bilen Behlul divane.niñg munažara ve hikayetleri rahmetü 'llahi 'aleyhi* (14 beyit), s. 152—155
20. *Me'v'ize* (22 beyit), s. 155—159
21. *Luṭfi aytur* (7 beyit), s. 160—161
22. *Bu takı* (ar. *dağı*) *Luṭfi-niñg ğazeli* (5 beyit), s. 161—162
23. *Bu takı Luṭfi-niñg* (7 beyit), s. 162—163
24. *Şekkaki* (uyg. *Sekaki*) *aytur* (7 beyit), s. 163—165
25. *Şekkaki* (uyg. *Sekaki*) *aytur* (6 beyit), s. 165—166
26. *Sekkaki* (ar. *Şek(k)aki*) -*niñg ğazelleridin yine bir ğazel aytur* (7 beyit), s. 166—167
27. *Mevlana Luṭfi-niñg ğazeli* (5 beyit), s. 167—169
28. *Mevlana Luṭfi-niñg ğazeli* (5 beyit), s. 169—170
29. *Mevlana Luṭfi-niñg ğazeli* (6 beyit), s. 170—171
30. *Luṭfi ğazeli* (5 beyit), s. 171—172
31. *Luṭfi ğazeli* (7 beyit), s. 172—173
32. *Luṭfi ğazeli* (6 beyit), s. 173—174

Bu başlıklardan 2—8, 12—13, 15—16, yalnız arap, 20 ve 30 yalnız uygur ve geri kalanlar ise, hem uygur hem arap harfleri ile yazılmıştır.

Necib Âsım, eserin ikinci kısmı olarak, B nüshasının faksimilesini de neşretmiştir. Nâşir bu husûsta ayrıca izâhat vermemiş olduğu için, burada ne gibi bir usûl kullanılmış olduğunu bilmiyoruz. Fakat bunun bir faksimile olmaktan çok uzak bulunduğu, eserin aslı ile karşılaştırıldığı vakit, derhal görülmektedir. Msl. ilk sahifede eserin vakfiyesi, okunamayacak şekilde, fenâ istinsâh edilmiş olduğu gibi, buradaki mühürler de asıl şekillerine hiç benzememiş ve aslında mevcut üçüncü mühür ise, bûs-bütün alınmamıştır. İkinci sahifenin çerçevesi ile besmelenin tezyinâtı kaldırılmış ve 10. sahifede başlığın altındaki çizgi ve lekeler ile son sahifedeki *m* sonradan ilâve edilmiştir. Sahifelerin alt kenârlarındaki işâretler ile izâh mâhiyetindeki sözler de faksimileye girmemiştir v. b.

Gerek uygur ve gerek arap harflerinin yazılış tarzı eserin aslındakilerden o kadar farklı bir şekil almıştır ki, bunu faksimile olarak kabûl etmek oldukça güçtür. Bu farkların yalnız fotoğraf ve tabı

noksanından ileri gelmiş olmasını düşünmek imkânsızdır. Bu her hâlde yazı san'atı ile pek ilgisi olmayan biri tarafından ve şeffaf kâğıt üzerine kopya edilmek suretiyle hazırlanmış olacaktır.

C nüshası. Eserin bu nüshası İstanbul, Topkapı-sarayı kütüphânesinin Hazine (kayıt nr. 35552, sıra nr. 244 ve husûsî nr. 14) kısmında mahfûz ve sonradan başka bir el ile yazılmış olan: *hibetü 'l-hakayık bi 'l-moğulıyyeti fi 'n-naşihatı ve 'l-taşavvuf ve risaletü hırufi 's-sürycn 'ala nev'in min huṭuṭihim ve hüve 'l-lezi yüktebü 'l-ircilü bihi* başlığı ile kayıtlı bir mecmua içinde bulunmaktadır. Mecmua 26,2 × 17,8 cm. ve her biri 11 satır ihtivâ eden sahifelerin yazılı kısmı 16 × 8 cm. büyüklüğündedir. Kâğıdı parlak fil-dişi renginde olup, sâde bir şekilde tezyin ve iyi muhâfaza edilmiş meşin bir cild ile cildlenmiştir. Mecmuanın her iki kısmında da asıl metin siyah ve başlıklar ile diğer ilâve ve izahlar kırmızı mürekkep ile yazılmıştır. Mecmuanın başında 3 sahife (yukarıdaki başlık 3. sahifenin üst kısmına ve 2 satır üzerine yazılmıştır), *'Atetbetü 'l-hakayık* 'tan sonra 7 sahife ve süryânî alfabesinin sonunda tekrar 6 sahife boş bırakılmıştır. Mecmuanın kimin tarafından, hâangi maksatla, ne zaman ve nerede yazıldığına dâir, hiç bir kayıt yoktur. 3. sahifenin alt-sol kenarında ve bir de alfabenin bittiği sahife altında Bayezid II. 'in mührü bulunmaktadır.

Mecmua çok itinâ ile yazılmış ve *'Atetbetü 'l-hakayık* 'a âit kısımda satır hizâlarına, başlık ve diğer arapça ilâvelerin mümkün mertebe tam satırlar içine alınmasına dikkat edilmiş ve yazı harekelenmiştir. Mısrâlar alt-alta sıralanmış; yalnız 469.—472. mısraları ihtivâ eden dörtlük, mısraları yan-yana olmak üzere, 2 satır hâlinde ve 485.—488. mısralar da yanlamasına alt-alta yazılmıştır. Sırada unutulmuş olan 76. mısraın, *şh* işâreti ile, sahifenin kenârında yazılmış olmasından, nüshanın istinsâhından sonra, karşılaştırılmış olduğu düşünülebilirse de, 391.—400., 405.—408. ve 417.—420. mısraları eksiktir. Bunun müstensihin hatâsından veya istifâde ettiği nüshanın eksik olmasından ileri gelip-gelmediğini tahmin etmek güçtür. 508. mısradan sonra, iki satır üzerine, *temmet hibetü 'l-hakayık bi-'avnı 'llahî 'l-melîkî 'l-halîkî* („Yaradıcı, mülk sâhibi Tanrının avni ile, *Hibetü 'l-hakayık* tamam oldu“) ibâresi ve bundan sonra 509.—512. mısralar yazılmıştır. Bu ibârenin yeri nüshada her hâlde yanlış olacaktır; yoksa Arslan Hoca Tarhan 'a âit parça eksik kalıyor.

Eserin ismi, yazı karakteri farklı olmakla berâber, müstensih tarafından yazıldığına şüphe olmayan yukarıki kayıta ve bundan alınarak, mecmuanın başına yazılmış olan başlıkta *Hîbetü 'l-ḥaḳayık* şeklinde kaydedildiği hâlde, ilâve parçada *Hîbet ol ḥaḳayık* tarzında yazılmıştır.

C nüshası, imlâ husûsiyetleri ve bâzı izahların aynı olması (bk. bilhassa 433) bakımından, B nüshasına yakın bulunmaktadır; fakat B nüshasından farklı olan cihetleri de oldukça mühim bir yekûn tutmaktadır. B nüshasında arap harfleri ile yazılmış olan kısım uygur harfleri ile yazılı üst satırların bir nevi transkripsiyonu telâkki edilebileceğinden, Abdürrezzak Bahşı'nın buradaki imlâda uygurca'yı tâkip etmek istemiş olması tabii görülebilir; arapça ve farsça sözlerin imlâlarındaki bozukluğu da bununla izah etmek, bir dereceye kadar, kabildir. C nüshası ise, böyle bir zarûret bulunmadığı hâlde, sözlerin imlâsında B nüshasına yakın bir imlâ tarzı kullanmış ve bâzı husûslarda daha ileri gitmiştir. Yabancı sözlerin imlâsı, B'ye nisbetle, daha düzgün olmakla berâber, burada da bir çok yanlışların hulunduğu ve B'de doğru olanların da bâzan yanlış yazıldığı görülmektedir. Bunların bir kısmı istinsah yanlışları çerçevesini aşmaktadır (bk. msl. 16 *türünğ* yerine *kününğ*, 44 *sevînsün* yerine *yarusun*, 187 *azuk yokluğu* yerine *idi kısmeti*, 228 *katığ ya okun* yerine *kurt deg okunğ*, 312 *kol* yerine *pul*, 376 *edlegen* yerine *tırığın* v. b.). 511.—512. mısralar, B'de bulunmadığı hâlde, C'de mevcuttur. Başlıklar ile diğer arapça ilâveler, pek az farklar ile, B ve C nüshalarında aynıdır. Eğer bugüne kadar meçhûl kalan başka bir nüsha meydana çıkmazsa, C nüshası müstensihinin A ve B nüshalarının her ikisinden de istifade etmiş olması ihtimâli düşünülebilir. Metindeki bâzı sözlerin imlâ ve telâffuz şekilleri ile izahlarda daha çok cenûp şivesi husûsiyetlerinin kullanılmış bulunması, bu nüshanın İstanbul'da yazılmış olduğunda şüphe bırakmıyor. Abdürrezzak Bahşı'ya nisbetle cenûp şivesine karşı gösterilen bu fazla temâyül, bunlardan birinin nüshayı kendisi için ve diğerinin ise, muayyen bir maksatla istinsah etmiş olmaları ile izah edilebilir.

Mecmuanın ikinci kısmını teşkil eden süryânî alfabesi *besmele* ile başlamakta ve bunu: *hazîhî müfredatü ḥurufî 's-süryan 'ala neṣ'in min ḥuṭuṭihim el-lezi yüktebû 'l-încilü bihî* başlığı tâkip etmektedir. Ünlü ve ünsüz harflere göre tanzim edilen cedveller ayrı başlıklar ile belirtilmiştir (msl. *ve ḥazîhî ḥurufühümü 'l-müteḥarriketü, ve ḥazîhî ḥurufühümü 'l-mürekkibetü ma'a 'l-beş, ve ḥazîhî ḥurufühümü 'l-mürekkibetü ma'a 'd-daleş* v. b.). 46. varakın arka tarafında *ve ḥazîhî ḥurufühümü 'l-mürekkibetü 'ala tarikî 'l-ebeçed* başlığı altında bir satır

sözü ile ayırt edilmiştir. Verilen mâlûmata göre, D nüshasında ilâve arapça tâbirler satır altında farçaya tercüme edilmiştir.

Makalede, yerleri gösterilmeksizin, bir de şu husûsiyetlere işâret edilmiştir: *ajun* (umûmiyetle), *edgü*, *keç*, *keçer* (bk. 300) *koğup* (bk. 240, 407, 436), *könğül ba-* (bk. 220), *şevinç* (bk. 371, 413), *tîp*, *yavuz* (bk. 215, 301), *yayın-kı* (bk. 223), *yüzçi* (bk. 409; 410'a işâret edilmiş) ve *-dın*, *-din* (her yerde).

Aşağıdaki sözler satır altında ve şu şekilde izah edilmiştir: *‘abîd* (*kulluk kılguçı*; bk. 398), *ağın* (*özge*; bk. 467), *ajun* (*dünya*), *akı* (*ci-vanmêrd*), *artak* (*yaman*; bk. 395, 413), *asrasında* (*sonunda oku: sonğında*; bk. 294), *emîr* (*buyruk*; bk. 452), *halîk* (*yaratğan*; bk. 272). Bu söz metinde yalnız bir defa geçmektedir; fakat verilen mâlûmata göre, bu mısra nüshada yoktur. Makalenin burasında bir yanlışlık olacaktır; ya bahis mevzuu olan mısra nüshada mevcuttur veya 459. mısradaki *kalık* sözü, Ba ve C'de olduğu gibi, bu nüshada da yanlış yazılmış olacaktır), *karıku* (nüshada *karığa*?; *elig-ke*; bk. 460), *karşunulmaz* oku: *karşu bolmaz*? (*ötrüturup bolmaz oku: utru turup bolmaz*; bk. 462), *kız* (*ağır bahalıg*; bk. 444, 480), *kirtü* (*cın*; bk. 368), *öküş* (*köp*), *sarınğu* oku: *sarınğu böz* (*kefen*; bk. 432), *yavuz* (*yaman*; bk. 215, 301), *yiglik* (*yağışılık*; bk. 410).

E. önce Ankara'lı Hacı Câfer oğlu İbrahim'e âit olup, şimdi Marif kütüphanesinde bulunan bir mecmuada, diğer türkçe beyit ve dörtlükler arasında, *‘Atêbetü 'l-ğakayık* 'a âit bir dörtlük de bulunmaktadır. Bu mecmuanın ilk sahifesi ile *faşl^{an} fi haftı 'l-uyğuri el-an yuğkalü moğuliy^{an}* başlığını taşıyan sahifeden itibaren arka-arkaya dört sahifenin fotoğrafını elde etmek mümkün olmuştur; mecmuanın kalan kısmını, maalesef, göremedim. Fakat Fuad Köprülü (bk. *Araştırmalar*, s. 74—83; bundan nakil ve *Qutağgu bilig* 'e âit iki beyit için bk. R. Rahmeti Arat, *Qutağgu bilig*, I, metin, s. XXXIX v.d.) bu mecmuayı tetkik etmiştir. Mecmua Ğazi b. ‘Ali b. Kutluğ 'l-Cubati tarafından tertip ve İran'da hükümrân olan İncü âilesinin son hükümdarı Emir Şeyh Ebu İshak 'ın baş-kumandanı olup, 755 (1354) 'te Şiraz şehrini Muzafferîler 'in vâlisi Şah Sultân 'dan almak için yapılan harpte maktûl düşen emir Ay-Demir Cûbâtî (703—758 = 1303—1357) 'nin oğlu Muhammed 'e takdim edilmiştir.

Uygur yazısı fashındaki alfabenin şekli, sırası ve alfabenin tarihteki yeri için bk. Rahmeti Arat, *Uygur alfabesi*, B. Bundan sonra

gelen türkçe parçaların daha çok uygur alfabesi ile yazılan nümûneler mâhiyetinde olduğu görülüyor. 13 satırlık kısım üstte uygur ve altta arap harfleri ile ve geri kalan 12 satırlık kısım ise, yalnız arap harfleri ile yazılmıştır. Bu son kısımda satırlar arasında bırakılan geniş aralıklar, sonradan uygur harfleri ile doldurulmak üzere açık bırakılmış olacaktır.

Alfabe ve bâzı eski şekilleri gösteren sayılardan (bk. bilhassa *sekiz on* = 80 ve *toğuz on* = 90, ar. harfl. *doğuz on*) sonra, 'Atebetü 'l-ḥaḳayık' 'a âit, fakat diğer nüshalardan bir az farklı olan şu dörtlük gelmektedir (bk. 93—96 ve not):

*bilig bildi boldı eren belgölüg
bilig-siz tirig-le ölüg körgölüg
bilig-lig er ölse adı ölmez ol
bilig-siz tirig erken adı ölüg*

ölmez ve *erken* sözleri ar. harfl. *ölmes* ve *ırken* şeklinde yazılmıştır. Bu dörtlüğü, bir az ara ile, aynı şekilde uygur ve arap harfleri ile yazılmış ve *Ḳutaḍğu bilig* 'e âit olan iki beyit tâkip ediyor (bk. 1139 ve 1476):

*negü bar acun-da ölüm-din ḳatığ
ölüm-ni saḳınsa keter miñg tatığ
kezig-çe kelür bu ölüm-niñg ḳurı
özünğ-ni ölüm-ke anuḳ-lap yorı*

ḳatığ, *saḳınsa* ve *tatığ* sözleri ar. harfl. *ḳatıḳ*, *saḳınsa* ve *dadıḳ* şeklinde yazılmıştır. Burada iki beyit şeklinde görülen bu parçalar *Ḳutaḍğu bilig* 'de başkalarından alınmış söz gibi ve dörtlükler içinde geçmektedir:

I.

- 1138 *muñgar meñgzetü aydı şa'ir sözi*
munuñ ma'nisi uḳsa açlur közi
1139 *negü bar ajunda ölümdin ḳatığ*
ölümüg saḳınsa kiter miñg tatığ
1140 *ölüm bir teñgiz ol uçı yok tüpi*
baḳa körse yetrü tüpi yok batığ

II.

- 1475 *negü tir eşitgil ögi yetmiş er*
ölümüg ölürde oza uḳmış er
1476 *kezigçe kelir bu ölümünñg ḳurı*
ölümke özünğ çın anuḳlap yorı
1477 *kümüş ḳur baḡuçı munu men tiyü*
ölüm tuttı erse üzülde ḳurı

Bir çok tefsirlere müsâit olan bu beyitler hakkında söylenecek sözler bugünkü durumda bir tahmin çerçevesini aşamayacağından, şimdilik bunların *Ḳutaḍḡu bilig* 'den rast-gele alınmış olduklarını kabûl etmek daha doğru olacaktır.

Bunlardan sonra, mıs râları alt-alta ve yanlamasına sıralanan ve geniş satır aralıkları bırakılarak, yalnız arap harfleri ile yazılmış olan şu dör tlük geliyor :

*aya bilge hıkm̃et izin izlegil
özünḡ-ni küzed söz bilip sözleg
kı lınçınḡ arık tut özünḡ-ni küzed
kerek-siz kı lıḡ-nı koyup kizlegil*

Bu dör tlük '*Ateḡbetü 'l-haḡayık* 'ta 225. — 228. mıs râları içine alan dör tlük ile mukayese edilebilir ; fakat aradaki fark o kadar büyüktür ki, bunların doğrudan-doğruya aynı olduğunu düşünmek güçtür. Aksi takdirde dör t lüğün bugüne kadar emsâline tesâdüf edilmeyen bir karışıklığa uğramış olduğunu kabûl etmek icâp eder.

Nihâyet ilk beytin iki mıs râı ile diğerlerinin ikinci mıs râları kafi-yeli olan şu üç beyit gelmektedir :

*begat körki hıkm̃et kı lıncı hüner
hünerlig seçen ol bahalık güher
bilig us hıreḡ kimde bolsa anı
zamana öger haḡ tiler han seḡer
neḡe sınsa altun bahası hem ol
ıpar kayda yaşırsa yısı öter*

İfâde edilmek istenilen mefhûm bakımından, bilhassa son mıs râ için krş. *Ḳutaḍḡu bilig*, beyit 311 ve 312.

Bundan sonra, niçin yazılmış olduğu anlaşılmayan *terceme* sözü gelmekte ve bunu tâkip eden satırlarda bizim devir mensûplarının çocukluklarında bildikleri ve büyük bir gayretle kullandıkları bir nevi gizli yazı alfabesi ve bunun izâhı verilmektedir.

Nüşanın tanzim edilmiş olduğu sâha, daha çok türk dilinin cenûb-i garbî şivesinin hâkim bulunduğu sâhadır. Bu devirde bu sâhada bir kısım sesler artık bugün gördüğümüz şekillere doğru inkişâf etmiş bulunuyordu ve mecmuayı tanzim veya istinsah eden şahıs da bunları kendi telâffuzuna uydurmakta tereddüt etmemiştir. Bundan dolayı bu husûslarda imlâ meselesinde karışıklık ve yanlışların yer almış bulunması tabi'î görülmelidir ; bk. msl. *adı* < *atı*, *arık* < *arığ*, *bahalık* < *bahaliḡ*, *dadık* < *tatıḡ*, *katık* < *katıḡ*, *kılıḡ* < *kılık*, *koyup* < *koḡup*, *saḡınsa* < *sakınsa*, *yısı* < *yıdı* v.b.

F nüshası. Berlinde Prusya ilim akademisinde türkçe uygun metinleri arasında T. I. TM 287 işâretini taşıyan bir varak mevcuttur. Buradaki işâret kat'î değildir. Bu küçük parçaları ihtivâ eden paketlere fazla bir kıymet verilmemiş olduğundan, bunların muhteviyâtı bâzan birbirine karıştırılmıştır. $7,3 \times 8,6$ cm. büyüklüğündeki bu varak üst tarafından dikilmiş bir kitaba âittir. Ben bunu daha temizlenmemiş olan küçük yazmaları ihtivâ eden paketleri tanzim ederken bulmuştum. Varakın bir tarafında yazılı metnin '*Âtebetü 'l-hakayık*' a âit bir dörtlük olduğunu tesbit edince, bu esere âit diğer varakların da bulunması ihtimâlini göz önünde tutarak, çok dikkatli bir araştırma yaptığım hâlde, maalesef, bundan müsbet bir netice alamadım.

Buradaki dörtlük (bk. 437—440), mısralar arka-arkaya devam etmek üzere ve her hâangi bir işâretle birbirinden ayrılmaksızın, şu şekilde yazılmıştır :

- 1 *bu tûni-y-a mesez-i kad[ı]ğ-l[ığ]*
- 2 *mese edası ökü[şre]k m[esez-i]*
- 3 *az sa asel kaydabolz-a bile*
- 4 *arısı arı seher-i tadğu as[el-]*
- 5 *tin oz-a*

Sahifenin altında daha en az bir buçuk satırlık yer açık bırakılmıştır. Tek bir sahifeye bakarak, her hâangi bir neticeye varmak, tabî'i, imkânsızdır. Bu dörtlük burada tek başına yazılmış olabileceği gibi, bu küçük sahifelerin her birinde bir dörtlüğün bulunmuş olması da muhtemeldir. Bu metnin, diğerlerine nisbetle, daha yeni şekilleri ihtiva ettiği bilhassa *ajun* yerine *dünya*, *qayda* yerine *qaydabolz-a* (bu tâbir B nüshasında da bu şekildedir; yalnız kelimeler birbirinden ayrı yazılmıştır) ve *zehrî* yerine *seher-i* misâllerinden anlaşılıyor. Diğer bütün nüshalardan farklı ciheti *az-a* yerine *az sa* yazılmış olmasıdır. Buradaki *sa!* 'nın kullanılış tarzını tesbit etmek için mühim olan ikinci *m[esez-i]* sahifenin zedelenmiş kısmında bulunuyor. Onun için sözün sonunda yükleme (Akk.) hâli ekinin bulunup bulunmadığını tâyin imkânsızdır.

Varakın arka tarafında arap harfleri ile yazılmış iki satırlık farsça bir metin ile altı buçuk satırlık moğulca bir metin bulunmaktadır.

Turfan hafriyâtında meydana çıkan eserler arasında arap harfleri ile yazılmış olanlara pek az tesâdüf edilmektedir. Bu parçadan başka, mâhiyetlerini şimdi iyice hâtırlayamadığım bir—iki nümüne daha vardır. Moğul devrine âit olup, türkçe ve moğulca metinleri ihtivâ eden mecmualardan biri A. v. Le Coq 'un 1. Turfan hafriyâtı mâl-zemesi arasında, T. I. D 155 işâreti ile mahfuzdur. Fakat bu mecmua

sahifelerinin de büyük bir kısmı yırtılmış ve ancak dikiş kenarlarında bazı satırlar muhâfaza edilmiştir. Bu mecmuanın moğulca kısmı tesbit edilmemiştir; türkçe hikâye ve manzum parçalar için bk. W. Bang ve G. R. Rachmati, *Lieder aus Alt-Turfan (Asia Major, IX, Fasc. 2, Otto Franke Festschrift, Teil 2, Leipzig, 1933, s. 129—140)*. Gerek yazı ve gerek dil husûsiyetleri bakımından, 'Atebetü 'l-ḥaḳayık' a âit dörtlük ile bu mecmuadaki türkçe manzûmeler arasında büyük bir yakınlık vardır ve bunların aynı senelerde yazılmış olduğu kabûl edilebilir.

Bu mecmuaların yazılış tarihi hakkında her hâangi bir kayda tesâdüf edilmiyor. Fakat Turfan harfiyâtında meydana çıkan moğulca vesikalardan Yisüntemür (1324 — 1328) 'e âit vesikanın 1326 'da, Elbeg (1393 — 1399) 'e âit olanın 1398 'de ve Ölcey temür (1403 — 1410) 'e âit olanın ise, 1408 'de yazıldığı kayıtlıdır (bk. G. I. Ramstedt, *Mongolische Briefe aus Idikut-Schähri bei Turfan, SBPA, 1909*). Türkçe-moğulca mecmuaların da bu tarihlerde yazılmış olması mümkündür.

G. Ali Şîr Nevâî ile o devrin Herat muhitinin Edib Ahmed hakkında daha az mâlûmata sâhip olduklarını görüyoruz (yk. bk.). Ali Şîr Nevâî 'nin 'Atebetü 'l-ḥaḳayık' ı görmemiş olduğu anlaşılıyor. O muhitte şâirin şahsiyetinin de başka biri ile karıştırılmış olması pek mümkündür. Şâiri Bağdad civarına nakleden ve İmam A'zam 'ın talebesi yapan bir muhitte onun manzûmeleri husûsunda da fazla ciddî mâlûmat beklemek zâten pek doğru olmazdı. Mûteber olan veya itibârının artması arzu edilen her fikir, tâbir veya manzûmeyi meşhûr bir isme izâfe etmek âdeti, her devir için mübâh addedilen bir âdettir. Bu gibi şahsiyetlerin sözleri halk ağzında muhtelif şekiller aldığı gibi, onların mesleğine uygun görülen yeni sözlerin altına da kolayca imzaları yazılıveriyordu. Bu hareket tarzına, eserler dışında, gündelik hayattaki tavır ve hareketinde en çok mârûz kalan şahıslardan biri de Ali Şîr Nevâî 'nin bizzat kendisi olmuştur (bk. Babur, *Vekayi, trk. trc., Ankara, 1946, II, s. 197*). Ali Şîr Nevâî tarafından Edib Ahmed 'e izâfetle kaydedilen parçalar (bk. F. Köprülü, *Araştırmalar, s. 68—73*) hakkında ister-istemez böyle bir fikir hâtıra gelmektedir ve bu tereddüt şâirin diğer eserleri ortaya çıkıncaya kadar devam edecektir. Ali Şîr Nevâî, *Neṣa'imü 'l-maḥabbæ min şema'imü 'l-fütüvve* adlı *Neṣeḥat* tercüme ve zeylinde (Paris, Bibl. Nat., Nevâî külliyyâtı, I, var. 136), Edib Ahmed hakkında efsâneleşmiş olan mâlû-

mâtı verdikten sonra, ona âit olmak üzere, şu iki beyti kaydetmektedir:

1. *uluğlar ni birse yîmes men dime
ilig sun ağız ur yîmesenğ yîme*
2. *süngek-ke iligdür irenke bilig
bilig-siz iren ol süngek-siz ilig*

Bir de münşeâtında (bk. *ayn. esr.*, II, var. 397), şâirin şu dörtlülüğü kayıtlıdır:

3. *atadın hâta kilse körme hâta
şavab bil hâta kılsa dağı ata
atanınğ hâtasını bilgil şavab
sini yüz beladın kutarğay hûda*

Bunlardan 1. ve 3. parçalar 'Atebetü 'l-hakayık' ta yoktur. Her iki parça eserin umûmî mevzuu dışında kaldığından, mefhûm bakımından da tetkik imkânına mâlik bulunmuyoruz. 2. parça ise, eserdeki 89.—92. mısraları içine alan dörtlük ile mukayese edilebilir ve zannıma göre, buradaki beyit bu dörtlükten bozulmuş olacaktır. Ali Şîr Nevâî 'nin kaydettiği bu beyit daha sonraki müstensihlerin mârifetleri ile bu şekle girmemiş ise, Nevâî 'nin beytin sonuna ilâve ettiği *el-ilmü 'inda 'llahü ta'ala* tâbiri bu beyt için yazılmış olacaktır; çünkü *bilig* ile kafiye teşkil ettiğinden, yalnız bir istinsah hatâsı olması ihtimâlî olmayan *ilig* 'in mısradaki yeri mânasızdır. Burada ifâde edilmek istenilen mefhûm *iligsiz süngek* 'tir ve Nevâî gibi bir şâirin bu beyti bu şekli ile zaptetmiş olmasına ihtimâl vermek güçtür.

Bu uygunsuzluğun çok eskiden farkedilmiş olduğunu aynı eserin başka bir nüshasında *süngek-siz ilig* 'in *ilig-siz süngek* şeklinde tashih edilmiş bulunmasından da anlıyoruz (bk. A. K. Borovkov, *Alişer Navoi kak ocnovopolojnik uzbekskogo literaturnogo yazıka*; *Alişer Navoi*, Akad. Nauk SSSR, Institut vostokovedeniya, Moskva-Leningrad, 1946, s. 101). Aynı nüshada, Paris yazmasındaki 2 beyitten başka, Edib Ahmed 'e âit olmak üzere, bir de şu üçüncü beyit bulunmaktadır:

- tiliñ-ni tıya tut tişinğ sınmasun
bu turğan hâlayıq sañga külmesün*

Fikir ve ifâde bakımından, bu mısralar eserdeki 131. ve 172. mısralar ile karşılaştırılabilir. Bundan da anlaşılıyor ki, şâirin dörtlükler içinde ifâde etmiş olduğu fikirler sonradan gelişi-güzel beyitler şekline sokulmuş ve bu vesile ile mısralarda da kafiye v. b. zorlamaları yüzünden, bâzı uygunsuzluklar vukua gelmiş olacaktır.

A

A₂ B₂ C₁

BİSMİLLAHİ 'R-RAḤMÂNİ 'R-RAḤİM

I.

TANRININ MEDHİ HAKKINDA

1 ilahi öküş ḥamd ayur men saṅga
2 seniṅ ṛaḥmeṭiṅdin umar men oṅga

A₃

3 şenamu ayuḡay seza bu tilim
4 unarça ayayın yarı bir maṅga
5 seniṅ barlıkiṅka tanuḡluk birür
6 çemad canvaṛ uḡḡan yügürgeṅ neṅge
7 seniṅ birlikiṅke delil arkaḡan
8 bulur bir neṅ içre deliller miṅge

A₄ B₃ C₂

9 yok erdim yaratṭiṅ yana yok kılıp
10 ikinç bar kıılır sen muḡır men muṅga

bismillahi . . . ṛaḥim] A₁—2 *atebedül ḥakayık kitab-ı*

tanrının . . . hakkında] nüshalarda bu başlık yok; metin kısmında değiştirilmiş olan bu başlıklar hakkında bk. Giriş, IV, bâblar ve başlıklar.

1 *sa iṭa*] A₃ ve B₂ *sangga* || 2 *oṅga*] A₄ *ongga* || 4 *unarça . . . maṅga*] A₁ . . . *mangga* C₅ *unarça* (safir altında *tapḡanımça*) . . . || 5 *barlıkiṅka . . . birür*] B₆ *barlıḡing-ka* (ar. *barlıḡing-ḡa*) t. (ar. *tḡnuḡ-luḡ*) berür (ar. *birür*) C₈ *barlıḡing-ḡa* *tḡnuḡ-luḡ* b. || 6 *çemad . . . neṅge*] A₃ . . . *nengge* B₇ *çumat* (ar. *cūmat*) c. u. (ar. *uḡḡan*) y. *nengge* C₇ *çumat* (safir altında *cūmla*) . . . *nenge* (-e- medli, safir altında *neşneler*) || 7 *birlikiṅke . . . arkaḡan*] B₈ *bar-lıkiṅ-ka* (a. *barlıḡing-ḡa*) . . . C₈ *birliḡing-ḡa* d. *arkaḡan* (safir altında *ṭaleḡ iden*) || 8 *miṅge*] A₅ *mingge* B₉ *minge* (a. *miṅge*)

8. mısradan sonra, nüshalarda şu arapça beyit gelmektedir (A₃₈—4₁, beyit burada uyg. harflerle yazılmıştır; B₁₀ ve C₁₀);

feṭi külli şey'in lehū ayeṭün tedüllü cıla eṇneḡhū vahidū

(«Onun, her bir şeyde, birliğine delâlet eden bir bürhanı vardır»)

9 *erdim*] A₂ *irdim* C₁ *irdim* || 10 *sen . . . muṅga*] A₃ . . . *munḡga* B₂ *sen* (ar. *şan*, harekeli) *muḡır* (ar. *muḡır*) . . .

- 11 aya şek yolında yiligli oğun
 12 kel ottın özünğ yul ölümđin önğe
 13 yarattı ol uğan tününğ kündüzünğ
 14 uğup biri birke yorır önğ sonğa
- A5 15 tünētür tününğni kününğ kiterip
 16 tününğ kiterip baz yaratur tañğa
- 17 ölügđin tirig hem tirigđin ölüg
 18 çıkarur körür sen munı keç anğa
- B4 C3 19 bu kıđreť idisi uluğ bir bayat
 20 ölüglerni tirgüzmek asan anğa

II.

PEYGAMBERİN MEDHİ HAKKINDA

- A6 21 eşit emdi kaç söz ħabib fażlındın
 22 uķuş huş yititip sözümni anğa
- 11 *yolında oğun*] A₄ *y. yelig-li* . . . oğun B₃ *yol-ı-ta yiligli* (ar. *yolı-da, yilig-li*) . . . otun C₃ *yolında, yelig-li* (-e- harekeli ; satır altında *yellü*) . . . otun ||
 12 *kel* . . . ö ħe] A₅ *kil* . . . onğge B₄ *kil* . . . onge C₄ *kil* . . . || 13 *yarattı* . . . uğan] A₆ *yarudd-ı* . . . B₅ *yaradt-ı* (ar. *yarat(t)ı uğanım* C₅ *yarat(t)ı uğanım*)
- 14 A'da bu mısra sahife kenarına yazılmış | *uğup* . . . so ħa] A *usup* (-s- altında ar. harf. z) . . . onğ songga B₆ *uğup* (ar. *utup*; ötüp?) bir biri-ke yürür onğ s. C₆ *utup* (ötüp?) biri birge (-g- üç noktalı) yürür . . .
- 15 A'da, istinsah edilirken, beytin ilk mısraı unutulmuş ve sonra sahifenin kenarına yazılmıştır; satır altlarında *aħ* ve *m* harfleri ile, doğru sıraya işaret edilmiştir ||
 16 *tünü ħe* . . . ta ħa] A₁ . . . yaridur tangga C₈ *kününğ* .
16. mısradan sonra, nüshalarda şu arapça ibâre ve âyet gelmektedir (A'da, yeri i âret edilerek, sahife kenarında yazılmış; B₉ ve C₉):
- kema kale 'llahu ta'ala yuħrićü 'l-ħayye mine
 'l-meıyyiti ve yuħrićü 'l-meıyyite mine 'l-ħayyi*
- (« Yüce Tanrının buyurduğu gibi, ölüden diri ve diriden ölü çıkarır »)
- 18 *körür* . . . anğa] A₃ *körer* . . . kez angga B₁₁ *körer* (ar. *körer*) . . . ket (ar. *ket*) a. C₁₁ *körer* (-e- harekeli) . . . kit (satır altında *asru yaħşı*) aħa (satır altında *bilmek*) || 19 *idisi uluğ*] A₄ *idizi-i* u. B₁ *itizi-i* (ar. *idisi*) uluğ (ar. *ulağ*) C₁ *idisi* (satır altında *şahibi*) u. || 20 *anğa*] A₅ ve B₂ *angga*
- Peygamberin* . . . hakkında] A₆ 'da uyg. harfl. *nebi* (altta sahife kenarında ar. harfl. *çaleıyhi 's-sełam*) na'atında B₃ ve C₃ *fi na'ati 'n-neıbiıyı çaleıyhi 's-sełam* (*Peygamber aleyhisselâmın vasfı beyânında*)
- 21 *eşit* . . . fażlındın] A₁ *eşit imti* . . . faslı-tın B₄ *eşit* (ar. *işit*) emd-i (ar. *imdi*) k. beyt ħ. faslı-tın (ar. *fażlı-dın*) C₄ *işit imdi k. beyt ħ. fażlı-dın* || 22 *uķuş* . . . anğa] A₂ . . . yididip s. angga B₅ . . . yititip (ar. *yiy-titip*) . . . C₅ *uķuş* (satır altında *ıabi'at*) huş (satır altında *fehm*) yi'ti-tip (satır altında *tiz eylemek*, -l- üstündeki çizgi hareke işâreti olacak) sözümni onga (? , satır altında *vakiıf ol*)

- 23 ol ol halk talası kişi kutluğı
 24 törütmişte yok bil anğa tuş tenge
 25 reşuller örünğ yüz bu ol yüzke köz
 26 ya olar kızıl enğ bu enğke menge
 A7 27 anıñğ öğdisindin tatur bu tilim
 28 anıñğ meğhı bolsa şeker şehd anğa
 29 bu kün tegsü mindin dürud ol yarın
 30 elig tuttaçımka egirse muñga

III.

DÖRT SAHÂBENİN MEDHİ HAKKINDA

- B5 C4 31 yime tört işiñge ıdur men şelam
 32 olardın usanmak kaçan ol mañga

23 *halk talası*] B₆ *halk-ta yegi* (ar. *halk-da yigi*) C₆ *halkda yigi* || 24 *törütmişte . . . tenge*] A₄ *toredmiş-te . . . anggar y. tengge* B₇ *toretmiş-te* (ar. *toretmiş-de*) . . . C₇ *toretmiş-de . . . tuş* (satır altında *beraber*) *tinge* (satır altında *teng*, -e- harekeli) || 25 *reşuller . . . yüzke*] B₈ *resul(le)r ö(r)ünğ yüz ol ol yğser-e* (ar. *yüz-re, -e* medli) C₈ *r. örünğ* (satır altında *ağ*) . . . *yüzge* (-g- üç noktalı) || 26 *olar . . . menge*] A₆ *anlar . . . mengge* B₉ *anlar k. ming* (ar. *meng*) *bü inge* *minge* (ar. *minge, -i-* harekeli) C₉ *anlar k. ing* (satır altında *yañak*) *ba inge* (-g- tashih görmüş) *menge* (satır altında *beng*) || 27 *öğdisindin*] A₁ *ogdüsün-tin* B₁₀ *medh-ı* (ar. *medhı*) *birl-e* (ar. *birlə*) . C₁₀ *medhı birlə* || 28 *medhı . . . anğa* A₂ *medh-ı bolz-a . . . angga* B₁₁ *yadı birl-e* (ar. *yadı birlə*) . . . C₁₁ *yadı birlə . . . anga* (satır altında *yad kün*) || 29 *tegsü mindin*] A₃ *t. men-tin* B₁ *tegsüü* (ar. *tigsü*) *mentin* (ar. *mindin*) C₁ *tigsü m.* || 30 *elig . . . muñga*] A₄ *elig tud(d)açım-ka* (-d- üstünde şedde işareti) *egirz-e mungga* B₂ *elig* (ar. *ilig*) *tuttaçım-ka* (ar. *tut-ta-çım-ğa*) *egirz-e* (ar. *igirse*) m. C₂ *elig tut-taçım-ğa* *igirse* (-g- üç noktalı) *munğa* (satır altında *ğam ve mübteıla olıcak*)

Dört . . . hakkında] A₅, B₃ ve C₃ 'te bu başlık şu şekildedir:

fi medhı 'ş-şahabeti 'l-erbe'atı (A 'da yok) *rişvanu 'llahi*
'alehyhim ecmā'in

(« Dört sahâbenin — Tanrının rızası onların hepsinin üzerine
 olsun — medhi beyânında »)

31 *işinğ ıdur*] A₆ *i. ısur* B₄ *eşinge* (ar. *işinge*) *ıtur* (ar. *ıdur*) C₄ *i. ıdur* || 32
usanmak . . . mañga] A₁ . . . *mangga* C₅ *usanmak . . . manğa*

- A8 33 'atık birle faruk üçünç zi 'n-nureyn
 34 'alı törtülençi ol ersig tonga
 35 kim erse bu tört işke beğ i'tikad
 36 tutar erse minğ la'n ıdur men anğa
 37 ilahi keçürgen idim sen keçür
 A9 38 neçe me haçalıg kıl ersem sanğa
 B5 39 maňa bolsa fažlınğ kutuldı özüm
 40 eğer bolsa 'adlinğ katıglık maňa

IV.

BÜYÜK EMİR MUHAMMED DÂD İSPEHSÂLÂR
 BEY'İN MEDHİ HAKKINDA

- B6 41 aya til törüt meğh ötüngil xanı
 A10 42 men artut kılayın şahımka anı

33 'atık . . . zi 'n-nureyn] A2 'adık . . . sin-nureyn B6 satık (-i- ?, ar. şadık) . . . sin-nurin (ar. zin en-nurin) C6 şadık birle faruğ . . . zu 'n-nureyn || 34 'alı . . . tonğa] A3 'alı törtülenci . . . tongga B7 a. törtlenç (ar. törtilenç) ol erigsig (ar. irig-sig) t. C7 'alı törti-lenci ol er-sig tonga (satır altında heybeñlü)

35 B'de bu beyit yok | kim erse] A4 kimerz-e C8 kim irse || 36 erse . . . anğa] A5 erz-e . . . isur men angga C9 irse . . . ayur men a. || 37 keçürgen . . . keçür] A6 kiçür-gen . . . kiçür B8 keçürgen (ar. kiçürgen) . . . keçür (ar. kiçür) C10 kiçürgen (satır altında 'afv idici) . . . kiçür || 38 neçe . . . saña] A1 . . . irsem sangga B9 neçem-e me (ar. niçe me) haçalıg (ar. haçalık) . . . C11 niçe me haçalık k. irsem sanğa || 39 maña] A2 eğer B10 mangga (ar. mangu) || 40 eğer . . . maña] A3 veger . . . mangga

Büyük . . . hakkında] nüshalarda bu başlık şu şekildedir :

A4—5 fi meğhi emiri 'l-a'zım (sonuncu kelime, yerine işâret edilerek, sahife kenarında yazılmış ; el-a tekrar edilmiş) meñiki 't-türki ve 'l-a'cem maliki rıķabi 'l-ümem mahañmed dad işpehsalar big rañmetü 'llahi 'aleñhi

(«Türk ve acam hükümdarı, mil etlerin efendisi, yüce emir Muhammed Dâd İspehsâlâr Bey'in—Tanrının rahmeti üzerine olsun—medhi beyânında»)

B1—2 ve C3 li meğhi emiri 'l-eçell dad işbehsalar (B şibeşsalar) big 'aleñhi 'r-rañmetü (B rañmeti) ve 'l-gufranu

(«Büyük emir Dâd İspehsâlâr Bey'in—rahmet ve mağfiret üzerine olsun—medhi beyânında»)

41 törüt . . . ötüngil] A6 tğret . . . (-t?) . . . B3 tğret . . . C4 tğret . . . ötün-gil (satır altında 'arż it) || 42 şahımka] B4 ve C5 şakım-ga.

- 43 şahım meḍhı birle bezeyin kıtab
 44 okıǵlı kişiniḡ seḡinsün canı
- 45 öǵü bilmez erke öǵüt öǵretür
 46 anıḡ birr u cudı beḍi' iḡsanı
- A11 47 ol ol 'aql ukuş huş hıreḍka meḡkan
 48 bilig maḍḍini hem faḡileḡ kanı
- B7 C6 49 şimaktin eḡizrek tutar himmeḡ ol
 50 seḡhası meḡkarım iki ḡermanı
- 51 re'ıyyeḡka müşfik seḡlim til ḡalim
 52 veḡlikin buşarda şera arslanı
- A12 53 şalabeḡ içinde 'umır teg erip
 54 seḡhavet seḡmaḡat tutar 'uḡmanı
- 55 tetiklikte kendü ayastın ozup
 56 dad inşaf tutar çın anuşırvanı
- 57 anıḡ baḡşışindin bulıt uḡtanur
 58 bu sözni bütün çın tutar ḡuşmanı

43 şahım . . . bezeyin] B5 şahım (ar. şaḡım) meḡh-ı (ar. meḡhı) b. besetim (ar. bezedim) C6 şaḡım meḡhı . . . || 44 okıǵlı . . . seḡinsün] A2 okuǵlı (uḡuǵlı?) k. seḡinz-ün B6 okuǵlı k. seḡünsün Cı okuǵan k. yarusun || 45 öǵü . . . öǵüt] A4 öǵü bilmez (-z altında ar. harf. z) ir-ke B7 öge bilmez (ar. bilmeş) e. öge C8 öge bilmeş erge (-g- üç noktalı) öǵüt || 46 birri] A5 birr-i B8 birr-i (ar. birri) C9 ferri || 48 maḍḍini] A1 maḍḍin-i B10 maḍḍen-i (ar. maḍḍeni harekeli) C11 maḍḍeni (harekeli) = 49 şimaktin] B1 simak-tin C1 şimak-din || 50 meḡkarım iki] B2 mekarim (ar. meḡkarım) yige (ar. yige) C2 mekarim yige (-g- üç noktalı) || 51 seḡlim til] B3 selam-tin (ar. seḡlim-din) C3 seḡlim-din || 52 veḡlikin . . . şera] C4 veḡleykin . . . şera (satır altında bişe) || 53 teg erip] A6 t. erip B5 teg (ar. tig) cıvan C5 deg 'arif || 54 seḡmaḡat] B6 simaḡat (ar. simaḡat) C6 şimaḡat || 55 tetiklikte . . . ozup] A2 . . . ayaz-tın (-z- altında ar. harf. s) osup (-s- altında ar. harf. z) B7 t. kendü ayaz-tın (ar. ayazdın) osuḡ (ar. ozuḡ) C7 tetik-lik-de (satır altında danayı) k. ayazdın ozuḡ || 56 anuşırvanı] A3 ve B8 anu-şırvan-ı C8 anı-şırvanı

56. mısırâdan sonra, A 'da, yerine işâret edilerek, sahife kenarında şu arapça ilâve yazılmıştır:

'ana bi-ıyaşın ibne (metinde bi-ayası 'bnı) mu'aviyete ve hişve 'l-lezi yü-
 temessellü bihi (metinde yok) fi 'l-fıraşeti ve 'l-fiḡneti (metinde fēḡneti)
 («İyâs ile İbn Muâviye 'yi kasdediyor ki, firâset ve denemede
 bu zât misâl tutulur»)

57 bulıt] B9 ve C9 bulut || 58 bütün] A5 bıḡder ||

A13 B8 C7

- 59 aya şahım erdemlerin sanağan
 60 sanarmu ediz kum uşak taş sanı
 61 siyasat riyaset kıyasat kerem
 62 ziyadet ula 'adl eşit uk muni
 63 yime mecd mürüvvet fütüvvet uğan
 64 'aşa' kıldı şahımka bu cümle ni
 65 öküş az tip aymaz pezirler teñgiz
 66 bulut hedye kılsa uşak қаtre ni
 67 teñgizdin kerimrek şahım minğ қата
 68 қаbul kılsa tañg yok bu az hedye ni

A14

V.

KİTABIN YAZILMASI HAKKINDA

B9 C8

A15

- 69 dad işpehsalar beg için bu kitip
 70 çıkardım ajunda atı kılsu tip
 71 kitabımnı körgeñ eşitgen kişi
 72 şahımnı du'a' birle yad kılsu tip
 73 anıñg vuddı birle köñgüller tolup
 74 anıñg yadı birle ajun tolsu tip

59 erdemlerin] A6 irdem-lerin || 60 sanarmu . . . sanı] B1 sanur-muu (ar. sanurmu) . . . sanı (ar. sanı, -n- noktasız) || 62 ziyadet . . . uk] A3 siyaded 'ul-a 'adl işit u. B3 siyadet (s- altında ar. harf z; ar. siyadet) ul-a (ar. ula) . . . C8 siyade ula 'adl işit kör || 63 yime] B4 ve C4 yana || 64 şahımka] B5 ve C5 şahım -ğa || 65 tip . . . teñgiz] B6 tep aymaz pesir-ler tenggiz B6 tep a. petir-ler tingiz (ar. tip aymas bedirler dingiz) C6 dip aymas pezirler dingiz || 66 bulut] B7 ve C7 bulut || 67 teñgizdin . . . şahım] A2 teng giz-tin . . . B8 . . . şahım || 68 tañg] B9 ve C9 tañg Kitabın . . . hakkında] A4, B10 ve C10 'da bu başlık şu şekildedir:

mucibü te'lifi haza (A yok) 'l-kıtabı ve muḳḳazihi (A muḳḳaḳayātühü)
 («Bu kitabın te'lifinin icâbı ve lüzümü»)

69 dad . . . kittip] A5 tat . . . kidip B11 tat i. beg (ar. dad işpehsalar big) . . . kitab (ar. kitab) C11 tat işpeh-salar big . . . kitab || 70 ajunda . . . tip] A6 acurda . . . B1 acun-ta ad-ı kılsuu tep (ar. ajun-da atı k. tip C1 acun-da . . . dip (ve dîp) || 71 eşitgen] A1 işidgen B2 eşidgen (ar. işit-gen) C2 işit-gen || 72 şahımnı . . . tip] B3 şahım-ka . . . tep (ar. şahım-ğa . . . fip) C3 şahım-nı . . . dip

73 B6 ve C5 'de: bu beyit 76. mısradan sonra geliyor | vuddı . . . tolup] B6 vutti (satır altında ar. harfl. d ostluğı) . . . tolup (ar. vuddı . . . tolup, -l- yerine -k- ile) C5 vuddı . . . || 74 yadı . . . tip] A4 . . . acun . . . B7 . . . acun t. tep (ar . . . ajun t. tip) C6 yadı b. acun t. dip

- 75 kiğinki keligli kişiler ara
 76 anıñg zıkrı tañgsuđ ediz bolsu tip
 A16 77 bezedim kıtabnı nevadır sözün
 78 bağığlı oğığlı asıg alsu tip
 79 bölek ıddım anı şahımka men ök
 80 havadarlıkımnı tükel bilsü tip

VI.

BİLGİNİN FAYDASI VE BİLGİSİZLİĞİN
ZARARI HAKKINDA

- B10 C9 81 biligdin urur men sözümke ula
 A17 82 biligligke ya dost özünğ:ni ula
 83 bilig bi-le bulnur şa'adet yolu
 84 bilig bil şa'adet yolını bula
 85 bahalıg dinar ol biliglig kişi
 86 bu cahıl biligsiz bahasız bişi
 A18 87 biliglig biligsiz kaçan teñg bolur
 88 biliglig tişi er cahıl er tişi

75 A₄ ve C₄ 'de bu beyit 72. mısırâdan sonra geliyor | kiğinki keligli] A₅ kiğinki ikligli B₄ ketinki k. (ar. k. kiligli) C₄ kēđinki kelig-li

76 C 'de bu mısırâ, sahife kenarında yazılmış | zıkrı ... tip] A₆ ... hadiz kıalsu t. B₅ sikr-i ... etiz bolsu tep (ar. zıkrı ... ediz kıalsu tip)

77 B₈ ve C₇ 'de bu beyit 74. mısırâdan sonra geliyor | kıtabnı sözün] B₈ kitabı müva'iz mesel (ar. kıtabı müva'iz (harekeli) meşel) C₇ kıtabnı meva'iz meşel || 78 oğığlı ... tip] B₉ oğığlı a. alsuu tep (ar. oğığlı ... tip) C₈ oğığ-lı ... dip || 79 bölek ... ök] A₃ bölek ısdım ... minük B₁₀ belek ettim ... menük (satır altında ar. harfl. ez- ħud, noktasız; ar. belek it-tim a. şahım-ığa menük) C₉ belek it(t)im a. şahım-ğa menük || 80 havadarlıkımnı ... tip] B₁₁ ... bilsüü tep (ar. havadarlıgım-nı ... tip) C₁₀ havadarlıgım-nı ...

Bilginin ... hakkında] A₅, B₁ ve C₁₁ 'de bu başlık şu şekildedir :

en-ew'u 'l-ewvelü fi menfe'atı 'l-ilmı ve mazgaratı 'l-cehli
 (« Birinci nevi, ilmin faydası ve cehlin zararı beyanında »)

81 sözümke ula] A₆ s. uul-a B₂ s. ul-a (satır altında ar. harfl. müstemiç baş) C₁ sözüm-ge (-g- üç noktalı) ula (satır altında müstemiç il) || 82 ula] C₂ ula (satır altında ulağıl) || 83 bulnur] B₄ bılñür (ar. bılñür) C₃ bılñinür || 84 bula] B₅ bul-a (satır altında ar. harfl. tapğıl)

84. mısırâdan sonra, A₄ 'te ar. harfl. uħra yazılmış

85 bahalıg] B₆ ar. ve C₅ bahalık || 88 er ... er] A₂ ve C₈ ir ... ir

88. mısırâdan sonra, A₃ 'te uyg. harfl. uħr-a yazılmış

- 89 süngekke yilig teg erenke bilig
 B11 90 eren körki 'aql ol süngeknin yilig
 91 biligsiz yiligsiz süngekte teg hali
 A19 C10 92 yiligsiz süngekke sunulmaz elig
- B3 93 bilig bildi boldı eren belgülüg
 94 biligsiz tirigle yitük körgülüg
 95 biliglig er öldi atı ölmedi
 96 biligsiz tirig erken atı ölüg
- A20 97 biliglig birinçe biligsiz mingin
 98 teñgegli teñgedi bilignin teñgin
 99 baqa körgil emdi uça sınayu
 A21 B12 100 ne neñg bar bilig teg asıǵlıǵ öñgin
- C11 101 bilig birle 'alim yoǵar yoǵladı
 102 biligsizlik erni çökerdi qodı
 103 bilig yınd usanma bil ol haq rısul
 104 bilig çinde erse siz arqanğ tidi

89 süngekke . . . erenke] A₄ süngekke-ke . . . C₉ . . . iren-ge (-g- üç noktalı) || 90 eren . . . yilig] A₅ . . . süngekk-nün y. B₁ e. kōrkı (ar. kōrkı) . . . C₁₀ iren . . . || 91 süngekk] A₆ süngekk || 92 süngekke . . . elig] A₁ süngekk-ke s. ilig B₃ . . . sunulmaz (ar. sunulmas) e. C₁ . . . sunulmas ilig (satır altında el).

92. mısırâdan sonra, A₂ 'de uyg. harfl. uhr-a yazılmış
 94 yitük] C₃ yitik E₂ olüg (ar. ölüg) || 95 er . . . ölmedi] B₆ ir (ar. er) 9. at-ı (satır üstünde yazılmış) 9. C₄ ir . . . E₃ er ulz-e adı ölmez ol (ar. er ölse adı ölmes ol) || 96 tirig . . . atı] A₆ ve B₇ esen . . . C₅ isen irken a. E₄ tirig erken adı (ar. tirig irken adı)

96. mısırâdan sonra, A₁ 'de ar. harfl. uhr-a yazılmış
 97 mingin] A₂ minggin || 98 teñgegli . . . teñgin] A₃ tenggegli tenggeti biliglig tenggin C₇ tingege-li tingedi b. tıngin || 99 emdi] A₄ emt-i B₁₀ imti (ar. imdi) || 100 bilig . . . öñgin] A₅ . . . onggin B₁₁ bilig-tin asıǵ-lıǵ (ar. asıǵ-lıǵ) 9. C₉ . . . asıǵ-lıǵ ö.

100. mısırâdan sonra, A₆ 'da ar. harfl. uhr-a yazılmış
 101 yoǵar] B₁ yoǵar (satır altında ar. harfl. bülend beramed? noktasız) || 102 erni . . . qodı] A₂ ir-ni çökert-i qod-ı (-d- altında ar. harf. z) B₂ irni (ar. erni) . . . C₁₁ irni ç. qodı (satır altında alt-alta astın aşğa) || 103 yınd] B₃ ve C₁ bil || 104 çinde . . . tidi] A₄ . . . tet-i B₄ kim-te erz-e s. arqanğ tet-i (ar. kim-de e. s. arqanğ tidi) C₂ kim-de irse s. a. didi

104. mısırâdan sonra, A₅ , B₅ ve C₃ 'te şu arapça ilâve ve hadıs gelmektedir :

kalē 'n-ēbigyū (B ve C ve zalike qavūhū) aleyhi 's-selāmū
 uqlābu 'l-'ilmē velev bi 'ş-şini

(„Peygamber aleyhisselâm demiştir ki, ilmi, Çin 'de de olsa, isteyin“)

- A₂₂ 105 biliglig biligni eğergeren bolur
 106 bilig tatğın ay dost biliglig bilür
 107 bilig bildürür bil bilig qadırini
 108 biligni biligsiz otun ne kıılır
- A₂₃ B₁₃ 109 biligsizke ııak söz tatığsız erür
 110 anğar pënd naşıhat asığsız erür
 111 ne türlüğ arığsız arır yumağın
 112 cahıl yup arımaz arığsız erür
- C₁₂ 113 biliglig kişi kör bilür iş öğin
 114 bilip iter işni ökünmez kiğin
- A₂₄ 115 kamuğ türlüğ işte biligsiz onğı
 116 ökünç ol anğar yok onğ anda ağın
- 117 biliglig kereklig sözüg sözleyür
 118 kereksiz sözini kömüp kizleyür

105 eğergeren] A₆ psergen B₆ etergen (satır üstünde ar. harfl. *ıştegen*; ar. *eder-*
gen) C₄ edergen (satır altında *mıtaba'at*) || 106 tatğın ... dost] A₁ qadr-i-ni hem
 C₅ t. iy dost || 107 bil] B₈ erke C₆ irge (-g- üç noktalı) || 108 otun ne] A₃ odun
 ni B₉ adın (? , satır altında ar. harfl. *adın*; ar. *adın*) ne C₇ adın (satır altında *özge*) ne

108. mısırâdan sonra, A₄ 'te ar. harfl. *uğra* yazılmış

109 biligsizke ... erür] B₁₀ ... tatık-sız irür C₈ bilig-sizge (-g- üç noktalı) ...
 tatık-sız irür || 110 anğar ... erür] A₆ anggar va'cu pent ol ... B₁₁ anga ...
 asık-sız irür C₉ anga ... asık-sız irür || 111 ne ... yumağın] B₁ ... arık-sız a.
 yudiz-e (ar. *yudise*) B₁₀ ne ... arığ-sız a. yudı-se || 112 arımaz ... erür] B₂
 ar-ı-maz (ar. *arı-maz*) a. irür C₁₁ ar-maz a. irür

112. mısırâdan sonra, A₃ 'te arapça şu ibâreler ve hadîs gelmektedir :

kalê resulü 'llahî şalla 'llahü 'aleyhi ve alihi ve
sellem ma a'azze 'llahü bi-cehlin kaftu resulü 'llahî
 („Peygamber aleyhisselâm demiştir ki, Tanrı hiç bir
 zaman cehil dolayısı ile izâz etmemiştir; doğru söylemiştir“)

113 öğin] A₅ ongğın B₃ usın (? , ar. *uzın*) C₁ uzın (?) || 114 bilip ... kiğin]
 A₆ bilüp (-p ?; önce *bilip* yazılmış ve sonra -i- yüzünden, başkası tarafından, bu biçim-
 siz -p eklenmiş olabilir) ... kedin B₄ ökün-mez kedin (-e ? , -n ?; ar. *ökü(n)müş*
kidin) C₂ ... ökün-mes keğin || 115 kamuğ ... onğı] A₁ ... ongğı B₅ ne türlüğ
 iş erse ... C₃ ne t. iş irse ... || 116 ökünç ... ağın] A₂ ... anggar ... B₆ ...
 anga ... C₄ ökünç (satır altında *pişmani*) ... adın (satır altında *özge*, ö- hârekeli)

116. mısırâdan sonra, A₃ 'te ar. harfl. *uğra* yazılmış

117 kereklig sözüg] A₄ k. sşsüg (-s- altında ar. harfl. *z*) B₇ kerek-lig sşsin
 (ar. *kirek-lig sözün*) || 118 kereksiz] A₅ kireksiz B₈ kerek-siz (ar. *kirek-siz*) C₆ kirek-siz

- 119 biligsiz ne aysa ayur uqmadın
 A25 120 anın öz tili öz başını yiyür
 121 bilig birle bilnür törütgen idi
 B14 122 biligsizlik içre kanı hayr yidi
 123 bilig bilmegendin bir ança budun
 A26 C13 124 öz elgin büt itip idim bu tidi
 125 biliglig sözi pënd naşıhat edeb
 126 biligligni öğdi açem hem arap
 127 tavarsızka bilgi tükenmez tavâr
 128 neşesızka bilgi yirilmez neşeb

VII.

DİLİN MUHAFAZASI HAKKINDA

- A27 129 eşitgil biliglig negü tip ayur
 130 edebler başı til küdezme tiyür

120 anın ... yiyür] B10 anıng ... yeyür (-e- ?; ar. yi-yür) C8 anıng yeyür
 120. mısırâdan sonra, A2 'de şu arapça ibâre ve hadîs gelmektedir :

kalê 'n-nebiyyü 'aleyhi 's-selamü maqtelü 'r-recülü beyne fekkeyyhi
 („Peygamber aleyhisselâm demiştir ki, insanın ölümü iki çenesi arasındadır“)

121 bilnür ... idi] A4 ... toredgen it-i B11 ... toretgen id-i C9 bilnür
 (-i- harekeli) töret-gen (-g- ?, -k- ?) idi || 122 kanı ... yidi] A5 kan-ı (-ı satır
 altında yazılmış) ... B1 hayır yok tet-i (ar. hayır yok tidi) C10 hayır yok didi

123 B 'de bu mısırâ yok | bilmegendin ... budun] C11 bilmemek-din ... budun
 (satır altında hılayık)

124 B 'de bu mısırâ yok | elgin ... tidi] A1 ... ted-i C1 il-gin ... idim (satır altın-
 da tengri) bu didi

124. mısırâdan sonra, A2 'de ar. harfl. uhra yazılmış

125 edeb] A3 edeb B2 edeb (ar. adëb) C2 edeb || 127 tavarsızka ... tükenmez]
 B4 tavar-sız-ka ... (ar. tavarsızğa b. tükenmeş) C4 tavarsızğa b. tüken-meş ||
 128 neşesızka ... neşeb] A6 nasab-suz-ka b. tükenmez (sahife kenarında altta
 yirilmez) nasab B5 hesab-sız-ka b. yerilmez hesab (ar. hisab-sız-ğa b. yirilmeş hesab)
 C5 hisab-sız-ğa b. yarılmaş (satır üstünde tükenmez) hisab

dilin ... hakkında] A1 , B6 ve C6 'da bu başlık şu şekildedir :

en-nev'ü 's-sani fi hıfzı 'l-lisanı ve sayiri
 adabıha (A adabıhi) ve rüsumıha (A yok)

(„İkinci nevi, dilin hıfzı ile diğer edeb ve şartları beyânında“)

129 eşitgil ... tip] A2 eşitgil ... tep B7 eşitgil ... tep (ar. işit-gil b. nigü tip)
 C7 işit-gil b. nigü dip || 130 til ... tiyür] A3 ... teyür B8 ... turur C8 küdezme
 (satır altında şaklamak) turur

	131	tiliñg bekte tutğıl tişinğ sınmasun
	132	çalı çıksa bektin tişinğni sıyur
A28	133	sanıp sözlegen er sözi söz sağı
B15 C14	134	öküş yañğşağan til unulmaz yağı
	135	sözünğ boşlağ ıdma yığa tut tiliñg
	136	yeter başka bir kün bu til boşlağı
	137	hıredlıǵmu bolur tili boş kişi
A29	138	telim başnı yidi bu söz til boşı
	139	öçüktürme erni tilin bil bu til
	140	başıktursa bütmez büter oq başı
	141	səfih er tili öz başı düşmanı
	142	tilindin töküldi telim er qanı
	143	öküş sözlegende öküngen telim
A31B16C15	144	tilin beklegende ökünmiş qanı

131 *tiliñg ... sınmasun*] A₄ ... *sınmasun* (-s- altında ar. harf. s) B₉ *t. bekde* (ar. *bikte*) ... C₉ *t. bik-te tut-ğıl ...* || 132 *çalı ... bektin*] B₁₀ *çal-ı* (satır altında ar. harfl. *ęęer*) ç, *bekde* (ar. *hali* ç. *bikte*) C₁₀ *hali çık-sa bik-tin*

132. mısırâdan sonra, A₆ 'da ar. harfl. *ğhıra* yazılmış

133 *er*] A₁ *ir* B₁₁ *ir* (ar. *er*) C₁₁ *ir* || 134 *yañğşağan ... yağı*] A₂ ... *yığı* B₁ ... *ay almaz* (ar *ay almaz*) y. C₁ *yanğ-şaağan t. ay* (e-?; satır altında *i'ti-bar*) *almaz* || 135 *boşlağ ıdma*] A₃ *b. rim-a* (-t- altında ar. harf. z) B₂ *boşluğ ısm-a* (ar. *ızma*) C₂ *boşluğ itme* || 136 *yeter ... boşlağı*] A₄ *yider ... B₃ yeter* (ar. *yiter*) ... *boşluğı* C₃ *yiter ... boşluğı*

136. mısırâdan sonra, A₅ 'te ar. harfl. *ğhıra* yazılmış

137 *hıredlıǵmu*] B₄ ar. ve C₄ *hıredlık-mu* || 138 *telim ... til*] B₅ *tilim ... til söz* C₅ *tilim ... til söz* || 139 *öçüktürme erni*] A₂ *öçükdürme ir-ni* B₆ ... *ir-ni* (ar. *erni*) C₆ *öçük-tür-me* (satır altında *kendüne düşmen etme*) *irni* || 140 *başıktursa bütmez*] B₇ *başak-turz-a bütmez* (ar. *başak-tursa bütmes*) C₇ *başak-tursa* (-e?) *büt-mes* (satır altında *oñalmaz*)

140. mısırâdan sonra, A₄ 'te ar. harfl. *ğhıra* yazılmıştır

140. mısırâdan (A 'da *ğhıra* 'dan) sonra, A 29₅—A 30₁, B₈ ve C₈ 'de şu arapça beyit gelmektedir :

çerâhatü 's-sıhami (A *şınanı*) *leha 'l-tıyamü*
ve la yeltamü ma çerêha 'l-lısanü

(„Okların yaraları kapanır, fakat dilin yaraladığı yer iyileşmez“)

A₂ 'de, yukarıdaki beyitten sonra, uyg. harfl. *qsge* yazılmış

141 *er*] A₃ *ir* B₉ *ir* (ar. *er*) C₉ *ir* || 142 *telim er*] A₄ *t. ir* B₁₀ *tilim ir* (ar. *er*) C₁₀ *tilim ir* || 143 *ökünge telim*] B₁₁ *ökünge* (satır altında ar. harfl. *peşiman şüde*) *tilim* C₁₁ *ökün-ge* (-k- üç noktalı) *tilim* || 144 *tilin ... qanı*] A₁ *t. beklegen-tin* q. k. B₁ *t. beklegen-te* (ar. *bik-leğen-de*) *ökünge* k. C₁ *tilin bik-leğen-de* *ökün-ge* (-k- üç noktalı) k.

144. mısırâdan sonra, A₂ 'de ar. harfl. *ğhıra* yazılmış

- 145 ne kim kelse erke tilindin kelür
 146 tilindin kim eğgü kim isiz bolur
 147 eşit büt bu sözke kamuğ tañğda tēn
 148 turup tilke yükñüp tažarñu^c kılur
- A33 149 iki neñg birikse bir erde qalı
 150 bükendi ol erke mürüvvet yolu
- B17 C16 151 bir ol yañğsar erse kereksiz sözüg
 152 ikinç yalğan erse ol erniñg tili
- A34 153 tili yalğan erdin yırağ tur teze
 154 keçür sen me ‘ımrüñg könilik öze
 155 ağız til bezeki köni söz turur
 156 köni sözle sözni tiliñni beze

145 ne ... kelür] A₃ nekim kilz-e ir-ke t.-tin kilür B₂ nekim kilz-e ir-ke tül-i-tin kilür (ar. nikim kilse erke tili-din kilür) C₂ nikim kelse irge (-g- üç noktalı) t. kilür || 146 tilindin ... bolur] A₄ ... eysiz (ey-?) b. B₃ til-tin k. idgü (ar. edgü) k. esiz b. C₃ bu til-din ... isiz irür || 147 eşit ... tēn] B₄ eşit ... tang (teng?) ; ar. iştir ... tang-da tang) C₄ iştir büt (satır altında inan) tang-da tang (-q- yerine -e-?) || 148 turup ... yükñüp] B₅ kopup t. yükñüp (ar. yükñüp) C₅ kopup (satır altında durup) til-ge (-g- üç noktalı) yük-nüp (satır altında diz çöküp)

148. mısırâdan sonra, A 321—3 'te şu arapça ibâre ve hadîs gelmektedir :

kalē 'n-neḥḥiyū 'aleḥyī 's-selamū iḥa
 aṣḥḥa 'bnū ademe seceḍet q'za'ūhū 'l-lisane

(„Peygamber aleyhisselâm demiştir ki, âdem oğlu
 sabah uyandığı zaman, âzaları dile secde eder“)

A 323 ve 331 'de yukarıdaki parçadan sonra, ar. harfl. ḡḥra yazılmış

149 B 1610 ve C 1510 'da bu mısırâ v. b. 160. mısırâdan v. b. sonra geliyor (bk. 157)
 | bir ... qalı] A₂ birer-te q. B₁₀ b. ir-te qalı (ar. b. erdeḥ ḥali) C₁₀ b. irdeḥ ḥali (satır altında çın ok) || 150 bükendi ... yolu] A₃ ... irk-e ... B₁₁ bükendi (satır altında ar. harfl. bağlandı, noktasız) ol ir-ke ... (ar. ... erke mürüvvet y.) C₁₁ tüken-di ol irge (-g- üç noktalı) mürüvvet y. || 151 erse ... sözüg] A₄ irz-e kireksiz söz'üg (söz ok?) B₁ irz-e (ar. erse) ... sōsin (ar. sōzin) C₁ irse kirek-siz sōzin || 152 erse... erniñg] A₅ ırz-e o. ir-ning B₂ ir-se o. ir-ning (ar. irse o. urning) C₂ irse irning

152. mısırâdan sonra, A₁ 'de uyg. harfl. ḡsge yazılmış

153 erdin ... teze] A₂ ir-tin ... tüz-e (? , tüz-e?) B₃ ir-tin ... tiz-e (satır altında ar. harfl. kaçmak, noktasız; ar. erdin ...) C₃ irdin ... tize (satır altında kaçmak) || 154 keçür ... öze] A₃ kiçür sen me ... öze (? , ḡz-e?) B₄ kiçür senm-e (ar. kiçür sen me, -e medli) ... C₄ kiçür sen me ... || 155 bezeki ... turur] A₄ biseki (-i-?) ... B₅ beseki (ar. bizeki) ... C₅ bezeği (-g- üç noktalı) ... durur || 156 beze] A₅ biz-e (-i-?) B₆ bez-e (satır altında ar. harfl. aras kerdem)

156. mısırâdan sonra, A₆ 'da uyg. harfl. ḡsge yazılmış.

- A35 157 küdezigil tilinḡni kel az kıl sözünḡ
 B16 C15 158 küdezilse bu til küdezlür özünḡ
 159 rēsul erni otқа yüzün atḡuçı
 160 til ol tidi yıḡ til yul ottın yüzünḡ
- A37B17C16 161 köni söz ‘aşel teg bu yalḡan başal
 162 başal yip açıtma ağız yi ‘aşel
 163 bu yalḡan söz ig teg köni söz şifa’
 164 bu bir söz ozaḡı urulmuş meşşel
- A38 165 köni bol könilik kıl atan köni
 A39B18C17 166 köni tiyü bilsün kişiler sini
 167 könilik tonın keḡ ḡoḡup egrilik
 168 keḡim ton talusı könilik tonı

157 B16₆ ve C15₆’da bu mısırâ v. b. 148. mısırâdan v. b. sonra geliyor (bk. 149) | küdezigil ... kel] A₁ ... kil B₆ ... kil C₆ küdezigil (satır altında şaḡla) ... kil || 158 küdezilse ... küdezlür] C₇ güdezilse (g- üç noktalı; satır altında şaḡlansa) ... güdezlür (g- üç noktalı) || 159 erni ... atḡuçı] A₈ ir-ni ... B₈ ir-ni ... (ar. erni ... atḡuçı) C₈ irni ... at-ḡuçı || 160 tidi ... yüzünḡ] A₄ ... ot-tın (t- şekline dikkat; alta ar. harfl. t ve -t altında d) ḡsünḡ (-s- altında ar. harfl. z ?) B16₉ ... od-tın ḡsünḡ (ar. ... ot-dın özüḡ) C15₉ didi ... yul (satır altında ḡalaş kıl) o. özüḡ

160. mısırâdan sonra, A35₅—362’de şu arapça ibâre ve hadîs gelmektedir:

ve zalike ḡavlüḡhü ‘aleḡyḡi ‘s-seḡlamü ve ḡel yeḡḡbbü ‘n-naseḡ
 ‘ala menaḡıriḡim illa ḡaḡaḡidü ḡel-sineḡtiḡim fi’n-narı ila aḡıriḡi

(„Bu Peygamber aleyhisselâm sözüdür: halkı yüz (burun) üstü
 âteşe yıkan, yalnız dillerinin mahsûlleridir v. b. “)

161 A₇ ve C₇’de bu mısırâ 156. mısırâdan sonra gelmektedir | teg ... başal] C₇
 deḡ ... beşel || 162 başal ... yi] A₂ ve B₈ ... yiy C₈ beşel ... || 163 bu ... şifa’]
 B₉ ya y. s. yig ... şifa (ar. şifa) C₉ ye y. s. ig deḡ ... || 164 ozaḡı] A₄ oḡaḡ-ı (-ḡ-
 altında ar. harfl. ḡ) B10 oḡaḡ-ı (satır altında ar. harfl. burunḡı; ar. ozaḡı) C10 ozaḡı

164. mısırâdan sonra, A₅’te uyg. harfl. ḡsge yazılmış; A₈’da önce ḡḡünḡ nevḡ yalḡan söz ig ḡkün (?) şifa beḡyanın ḡılur (?) yazılmış, sonra üzerinden çizilerek, yanlış olduğuna işâret edilmiştir

A38₁—2’de şu arapça ibâre ve hadîs gelmektedir :

ve zalike ḡavlüḡhü ‘aleḡyḡi ‘s-seḡlamü ḡel-ḡizbü da ‘ün va ‘ş-ḡidḡı şifa’ün
 („Bu Peygamber aleyhisselâm sözüdür: yalan — derd ve doğruluk — şifâdır “)

A₃’te yukarıdaki hadîsten sonra, ar. harfl. ḡḡra yazılmış

165 atan] C₁₁ atın (satır altında çav) || 166 tiyü ... sini] A₁ ... sen-i B₁ ... ḡalayık (ar. ḡalayık) s. C₁ diyü b. ḡalayık s. || 167 keḡ ... egrilik] A₂ key ḡoyup ḡ. B₂ key ḡoyup e. C₂ key ḡoyup eyri-lik || 168 keḡim ... talusı] A₃ keyim t. taluz-ı B₃ kedim t. toluz-ı (ar. kidim t. tolusı) C₃ keyim t. tolusı

168. mısırâdan sonra, A₄’te uyg. harfl. taḡ-ı yazılmış

- 169 katıg kizle razıng kişi bilmesün
 170 sözüngdin özüngke ökünç kelmėsün
 A40 171 kamuğ yaşru işing bolup aşkara
 172 bu körgen eşitgen saňa külmėsün
 173 işim tip inanıp sır ayma saşın
 174 neçe me inançlıg iş erse yaşın
 175 serip sinde razıng siŋgip turmasa
 A41 176 serermü işingde munı keç saşın

VIII.

DÜNYANIN DÖNEKLİĞİ HAKKINDA

- A42B19C18 177 bu ajun rıbať ol tüşüp köçgülüg
 178 rıbaťka tüşügli tüşer keçgülüg
 179 öng arķış uzadı ķopup yol tutup
 180 öngi ķopmıř arķış neçe kiçgülüg

170 *özüngke...kelmėsün*] A6...*kilmez-ün* B5...*kilmėsün* C5 *özüng-ge ö. kilmėsün*
 || 172 *eşitgen saňa*] A2 *işitgen sangga* B7 *eşitgen sangga* (ar. *işitgen saňa*) C7
işit-gen s.

172. mısırâdan sonra, A3'te ar. harfl. *uħra* yazılmış

173 *tip*] A4 ve B8 *tep* (ar. *tip*) C8 *dip* || 174 *neçe ... erse*] A5 ... *grz-e* B9
neçem-e ... (ar. *niçe me inanç-lık ...*) C9 *niçe me inanç-lık i. irse* || 175 *serip ...*
siŋgip] A6 s. *sen-te r. siŋgip* B10 *serip* (satır altında ar. harfl. *ķarar kılip*, noktasız)
sende (ar. *şende*) ... C10 *şerip* (satır altında *ķarar kılip*) *sinde ...* || 176 *serermü... keç*
] A1 ... *ket* B11 *sever-mü* (ar. *şerer-mü*) ... *ket* (satır altında ar. harfl. *yaħşı*,
 noktasız; ar. *ket*) C11 *singermü ... kit* (satır altında *asru yaħşı*)

dünyanın ... hakkında] A2—8, B1 ve C1'de bu başlık şu şekildedir :

en-nev'ı 's-salışı fi teķallübi 'd-dünya ve teğayyüri
aħvalıha (A'da bir de) *ve ķilleti vefa'ıha li-ehlıha*

(„Üçüncü nevi, dünyanın dönekliğı, ahvâlinin
 değışikliğı ve ehline vefasının azlığı beyânında“)

177 *ajun rıbať*] A1 *acun r.* B2 *acun rabat* (ar. *ajun rabať*) C2 *ajun rabať* || 178
rıbaťka ... keçgülüg] A2 ... *kiçgülüg* (-i?) B3 *rabat-ka ... keçgülüg* (ar. *rabať-ka*
 ... *köç-gülüg*) C3 *rabať-ka ... kiç-gülüg* || 180 *ö ği ... kiçgülüg*] A4 *onggi ... keç-*
gülüg B5 ... *neçe köçgülüg* (ar. *niçe köç-gülüg*) C5 *niçe köç-gülüg*

180. mısırâdan sonra, A5'te uyg. harfl. *osge* yazılmış

- A43 181 bu dünya sonğında yügürmek neçe
182 hâsis nenğdin ötrü tip özünğ küçe
183 nelük malğa munça köngül bamağınğ
184 bu mal kelse erte barur baz kiçe
- A44B20C19 185 köngüldin çıkargıl tavar suklukın
186 keğim birle tap tut karın toklukın
187 çığaylık yarınlık azuk yoklukı
188 çığaylık tip ayma tavar yoklukın
- A45 189 bu dünya nenğindin yigü keğgülük
190 al artuk tileme vëbal yüdgülük
191 tarıglık tip aymış ajunnı rësul
192 tarıglıkta katlan tarı eğgülük
- A46 193 beķasız erür bu ajun lezzëti
194 keķer yil keķer teg meze. müddëti

181 sonğında ... neçe] A8 songrı-ta ... B8 songrı-ta y. neçe (ar. songrı-da y. ni-çe) C8 songrı-da y. niçe || 182 tip] A1 tep B7 tep (ar. tip) C7 dip || 183 nelük ... ba-mağınğ] B8 ... bağlamak (ar. ne-lük mal-ğa ... bağlamak) C8 nice mal-ğa munca k. bağlamak || 184 kelse ... kiçe] A3 kilz-e ırde ... B9 kelz-e erde ... keçe (ar. kilse erte ...) C9 kilse ırte (i- harekeli) ...

184. mısırâdan sonra, A4'te uyg. harfl. takı yazılmış

185 taavar suklukın] A5 tavar s. B10 tavar s. (ar. tavar suκ-luğın) C10 tavar suκ-luğın (satır altında hırışlık) || 186 keğim...toklukın] A8 kedim (-d-altında ar. harfl. z)... B11 kedim (satır altında ar. harfl. keyim?) b. tip... (ar. kidim b. tip...tokluğın) C11 kidim (satır altında geyim?) b. tip...tok-luğın || 187 çığaylık ...yoklukı] B1 bu bay-lık çığay-lık a. yok-luğ C1 bu bay-lık çığay-lık (satır altında fakr) idi kısmëti || 188 tip ... yoklukın] A2 tep ... B2 tep ... (ar. tip ... yok-luğın) C2 dip ... yok-luğın

188. mısırâdan sonra, A3 'te uyg. harfl. takı yazılmış

189 nenğindin...kedgülük] A4 nenggindin yegü kitgülük (-t- altında ar. harfl. z) B3 nenggi-tin yegü kedgü-lük (ar. nengi-din y. ketgülük) C3 nengi-din y. kit-gülük || 190 al ... yüdgülük] A5 ... yüşgülük (-s- altında ar. harfl. z) B4 ol ... yüd-gü-lük (ar. ol ... yütgülük) C4 ol ... yüt-gülük || 191 tarıglık ... ajunnı] A6 tarığ-lığ tep a. acun-nı B5 tarığ-lık tep ayd-ı acun-nı (ar. tarık-lık tip aydı a.) C5 tarık-lık (satır altında ekincilik dip aydı a. || 192 tarıglıkta ... eğgülük] A1 tarığ-lığ-ta ... eşgülük B6 tarığ-lık-ta ... etgülük (ar. tarık-lık-da k. tarı e.) C6 tarığ-lık-da katlan tarı e.

192. mısırâdan sonra, A2—3 'te arapça şu ibâre ve hadîs gelmektedir:

ve zâlikë kâvülühü 'aleyhî 's-sëlamü eđ-dünya mezz-e'atü 'l-ahîretî

(„Bu Peygamber aleyhisselâm sözüdür: dünya ahîretin tarlasıdır“)

193 erür ... ajun] A1 irür b. acun B7 irür b. acun (ar. irür ...) C7 irür ... || 194 keķer ... müddëti] A2 kiķer yel kiķer ... B8 k. yel ... (ar. kiķer yil kiķer teg meze müd(d)ëti) C8 kiķer yil kiķer deg meze m.

- 195 yigit koca bolur yaŋı eskirür
 196 qavi erse qamlur qaçar qıvveti
- A47B21C20 197 bu kün bar yarın yok bu dünya neŋi
 198 meniŋ timişing neŋ adınlar oŋı
 199 kamuğ tolğan irlür tükel eksiyür
 200 kamuğ abadannıŋ hırab ol soŋı
- A48 201 neçe yir bar erdi sığışmaz eri
 202 eri bardı qaldı quruğ tek yiri
 203 neçe alım erdi neçe feylesuf
 204 kanı bu kün olar minğinde biri
- A49 205 ajun külçirer baz alın qaş çatar
 206 bir elgin tutup şehd birin zehr qatar
 207 aşel tatrup ilkin tamaq tatıtıp
 208 kiğinrek qağahka sunup zehr qatar

195 koca ... eskirür] A₁ ... yanggi eskirer B₉ hoca ... (ar. h^oace ... iski-rür)
 C₉ h^oace b. yangi eski-rür || 196 qavi ... qamlur] C₁₀ qavi irse qamlur (satır
 altında eksir?)

196. mısırâdan sonra, A₅'te uyg. harfl. takı yazılmış

197 neŋi] A₈ nenggi || 198 timişing ... oŋı] A₁ t. tek (teg?) onggin-ler onggi
 B₁ timişing ... (ar. dimişing ...) C₁ dimişing neŋ idin-ler ongi (satır altında ülüşü)
 || 199 irlür ... eksiyür] B₂ eslür t. eksilür (ar. es-lür t. iksilyür) C₂ eslür (satır altın-
 da tōkilür) t. eksiyür || 200 abadannıŋ ... soŋı] A₃ ... songgi B₃ ar. ve C₃
 aba.dan-ning ...

200. mısırâdan sonra, A₄—5'te şu arapça beyit gelmektedir :

iza temme emrân dēna naqşahū tevakkāc zevâleⁿ iza kile temm
 („Bir iş tamamlanırsa, eksikliği yaklaşır ; tamamlandı
 denildiği zaman, o şeyin zevâlini bekle“)

201 neçe ... eri] A₁ ... sığışmaz (z- altında ar. harfl. z) ir-i B₄ n. yer ... (ar.
 nice yir ... sığışmaz e.) C₄ nice yer b. irdi sığış-maz e. || 202 eri ... qaldı] A₂ ir-i
 b. qaltı (satır üstünde yazılmış) || 203 neçe ... feylesuf] B₈ n. tan-a ... (ar. nice
 dana e. nice feylesuf) C₈ nice dana irdi nice filösuf || 204 olar ... minğinde] A₄
 anlar ... minggin-de B₇ anlar ... mingginde C₇ anlar ...

204. mısırâdan sonra, A₅'te ar. harfl. uhra yazılmış

205 ajun ... çatar] A₈ acun ... B₈ acun ... çidar (ar. a. kül-çirer ... çitar)
 C₈ a. gül-cirer (g- üç noktalı) ... çitar || 206 elgin ... birin] A₁ ilgin ... bir-i B₉
 ... bir-i (ar. ilgin ... biri) C₉ ilgin ... || 207 tamaq tatıtıp] B₁₀ ar. ve C₁₀ tamaq
 tatı-tıp || 208 kiğinrek] A₃ kitın-rek B₁₁ kedinki (ar. kidinki) C₁₁ kedingi

208. mısırâdan sonra, A₄'te uyg. harfl. takı yazılmış

A495—50₂'de, takı'dan sonra, şu arapça ibâre ve âyet gelmektedir :

kēma kalē 'llahū ta'ala ve ma 'l-hayatū 'd-dünya illa metacā 'l-g'arurı
 („Yüce Tanrının buyurduğu gibi: şu yakın hâyat,
 aldatma metâından başka bir şey değildir“)

A50B22C21	209	süçüg tattıñg erse açığka anun
A51	210	birin kelse rahat kelür renc onun
	211	aya ğam katıgsız sürur umğuçı
	212	bu ajun kaçan ol umınçka orun
	213	yılan teg bu ajun yılan oklağı
A52	214	yoğamakka yumşak içi pür ağı
	215	yılan yumşak erken yavuz fi'l iter
	216	yırağ turğı yumşak tip azılmağı
	217	bu ajun ma körmekke körklüg taşı
	218	vêlikin içinde tümen na-ğoşı
A53	219	bakıp taş bezekin körüp sen muñga
B23C22	220	könğül bamağınğ bil ğağa'lar başı
A54	221	nıkab kötrür ajun birer yüz açar
	222	yazar qol kuçar teg yana terk kaçar

209 *süçüg ... anun*] B₁ ar. ... *açık-ka a.* C₁ *süçüg* (satır altında *şirin*) t. *irsa* *açık-ğa* *anun* (satır altında *hazır baş*) || 210 *kelse ... kelür*] A₁ *kilz-e r. kilür* B₂ ar. *kilse r. kilür* C₂ *kilse r. kelür* || 211 *ğam...sürur*] A₂ *ğam kadiğ-sız* (-sız satır üstünde yazılmış) *sürur* B₃ *renc ...* (ar. *renc katiğ-sız sürur*) C₃ *renc katiğ-sız sürur* || 212 *ajun ... orun*] A₃ *acun ...* B₄ *acun ... umunç-ka o.* (ar. *ajun ... umunç-ka o.*) C₄ *ajun... umunç-ka orun* (satır altında *mırad*)

212. mısırâdan sonra, A₄'te şu arapça beyit gelmektedir:

cağhğa 'z-zamanü fema ledeyhî halışan
şemmen yeşubâ fela sürur-ân kamîlû

213 *teg ... oklağı*] A₅... *acun y. oğl-a-ğı* (her iki -ğ- altında ar. harfl. *ğ* yazılmış) B₅... *acun y. ok-lağı* C₅ *deg ... ok-lağı* || 214 *pür*] B₆ ar. *pür* (*p-* yerine *b-* ile) || 215 *erken yavuz*] B₇ ar. *e. yu'uz* C₇ *irken yavuz* || 216 *tip azılmağı*] A₃ *tep asılmağı* (-s- altında ar. harfl. *z*) B₈ *tép* (ar. *tip*) *inan-mağı* C₈ *dip inan-mağı*

216. mısırâdan sonra, A₄'te uyg. harfl. *tağı* yazılmış

217 *ajun ... körklüg*] A₅ *acun ...* B₉ *acun* (ar. *ajun*) *körerke körüm-lüg* C₉ ar. *körerke* (-g- üç noktalı) *körüm-lüg* || 218 *tümen*] B₁₀ ve C₁₀ *hezar* || 219 *bezekin ... muñga*] B₁ *besegli ... mungga* C₁₁ *bezegin* (-g- üç noktalı) ... || 220 *bamağınğ*] B₁ ve C₁ *bağlamak*

220. mısırâdan sonra, A₃-4, B₂-3 ve C₂'de şu arapça ibâre ve hadîs gelmektedir:

kalê 'n-nebiyyü 'aleyhî 's-selâm (B ve C *salla 'llahü*
'aleyhî ve sellem) *ğabbü 'd-dünya re'sü küllî ğağfêtin*

(„Peygamber aleyhisselâm demiştir ki, dünya sevgisi her hatânın başıdır“)

221 *ajun ... yüz*] A₁ *acun ...* B₄ *acun ...* C₃ *ajun* (satır altında *dünya*)... *köz*
 || 222 *teg yana*] B₅ *teg yana* C₄ *deg yine*

- 223 yayınkı bulut teg ya tüş teg hali
 224 dîrēngsiz keçer baht ya kuş teg uçar

IX.

CÖMERDLİĞİN MEDHİ VE HASİSLİĞİN
 ZEMMİ HAKKINDA

- A- 225 aya dost biliglig izin izlegil
 226 kalı sözlesēng söz bilip sözlegil
 B24 227 akı erni öggil öger erse sen
 228 baḥılka katıg ya okun kezlegil
 C23 229 kamuḡ til akı er şenasın ayur
 230 akılık kamuḡ 'ayb kirini yuyur
 231 akı bol saṅga söz sökünç kelmēsün
 232 sökünç kelgü yolnı akılık tıyur

223 *yayınkı ... teg*] A3 *yasınk-ı* (önce *yayınk-ı* yazılmış; sonra üzerinden çizilerek, sahife kenarında tashih edilmiş) ... B1 *yasınkı bulud ... tüşdeg* (ar. *yazın-ğı bulut ...*) C5 *yazın-ğı bulut deg ... deg* || 224 *dîrēngsiz ... teg*] A4 *tereng-siz kiçer ...* B8 *tereng* (satır altında ar. harfl. *sa'at*) -siz keçer ... *teg* (ar. *dîrēng-siz (-i-?) kiçer ...*) C8 d. *kiçer ... deg*

cömerdliğin ... hakkında] nüshalarda bu başlık şu şekildedir :

A5 *en-nev'ā 'r-rabī'ā fi medḥi 'l-cevadi ve cudīhi ve zemni 'l-baḥilī ve baḥlīhi* („ Cömerd insan ile cömerdliğinin medhi ve cimri ile cimriliğinin zemmi beyânında “)
 B9 ve C7 *en-nev'ā 'r-rabī'ā fi birri 's-seḥaveti ve mezzimmeti 'l-baḥlī* („ Cömerdliğin doğruluğu ve cimriliğin zemmi beyânında “)

225 A'da 225.—234. mısraları eksiktir. B ve C nüshalarındaki metnin tam olduğu düşünülürse, bu eksiklik 10 mısradan ibârettir. A nüshasında her sahifede 6 satır yazıldığına ve dörtlükler arasında da ayrı satırlarda *aḥra, takı* ve *özge* sözlerinden birinin 2 kere tekrarlandığına bakılırsa, bu nüshadan tam bir varakın kaybolduğunun kabul etmek mümkündür ; sahife altlarına ilâve edilen kayıtlar da bunu te'yit etmektedir | *izin izlegil*] B10 *yisin iz-legil* (ar. *yizin izdegil*) || C8 *yizin izlegil* || 226 *kalı*] A11 *kalı* (ar. *hali*) C9 *hali* (satır altında *rast*) || 227 *akı ... erse*] B1 *akı ...* (ar. *aḥı ...*) C10 *aḥı irni ... irse* || 228 *baḥılka ... kezlegil*] B2 ar. *baḥıl-ga ... okın k.* C11 *baḥıl-ga kart deg okung gezlegil* (g- üç noktalı) || 229 *akı ... şenasın*] B3 *ak-ı ir s.* (ar. *aḥı e. şenasın*) C1 *aḥı ir s.* || 230 *akılık*] B4 ar. ve C2 *aḥı-lık* || 231 *akı ... kelmēsün*] B5 *ak-ı b. sangga ... kilmez-ün* (ar. *aḥı ... kilmēsün*) C3 *aḥı ... sökünç* (satır altında *düşnam*) *kilmēsün* || 232 *kelgü ... tıyur*] B6 *kilgü ... tıyur* (-ı-? ; ar. *kil-gü y. aḥı-lık t.*) Ç4 *kilgü y. aḥı-lık tıyur* (satır altında *men' miküneḍ*)

- 233 egilmez kõngölñi aķı er eger
 234 tegilmez mıradķa aķı er teger
 A55 235 baķılıķnı ķanı öger til ķayu
 236 aķılıķnı ‘am haş tözü haķķ öger
- A56 237 aķı er biligni yete bildi kör
 B25 238 anın sattı malın şena’ aldı kör
 239 tirildi ulamsız ulamı bolup
 C24 240 ajunda at eğgü ķođup bardı kör
- 241 baķıl tirdi zەر sim haşamdın öķüş
 A57 242 vebal kötrü bardı özele söküş
 243 ülüş boldı malı kişiler ara
 244 baķıl aldı anda öķünçtin ülüş

233 *egilmez ... eger*] B₇ *egilmez k. aķ-ı ir iger* (ar. *igilmeş k. aķı er iger*)
 C₅ *egil-meş k. aķı ir iger* || 234 *tegilmez ... te-ger*] B₈ ... *ir tiger* (ar. *tiğilmeş m. aķı er tiger*) C₆ *tiğil-meş m. aķı ir tiger*

234. mısırâdan sonra, A₁—2 'de şu arapça ibâre ve hadîs gelmektedir (bunun dört-lüğün ortasında bulunmasına dikkat!):

*ķale ‘n-nebiyyi şalevatı ‘llahî ve şelamühü ‘aleyhi teħafu ‘an
 zenbi ‘s-şahiyyi fe-inne ‘llahê aħazê bi-yedihî küllema ‘aşere
 („Peygamber aleyhisselâm demiştir ki, cömerdin günâhın-
 dan korkun; zira her ayağı sürçtükçe, Tanrı elinden tutar“)*

235 *ķayu*] B₁ *ķayuu* C₇ *ķayu* (satır altında *ķūdam*) || 236 *aķılıķnı ... haķķ*] B₁₀
aķ-ı-lıķ-nı hem ... ha(l)ķ (ar. *aķı-lıķ-nı hem ...*) C₈ *aķı-lıķ-nı hem haş tözü* (satır
 altında *cūmle*) *haķķ* ||

237 *aķı ... yete*] A₁ *aķ-ı ir bilig-ni* (-ni satır üstünde yazılmış) *yete* B₁₁ *aķ-ı ir b. yide*
 (ar. *aķı er bilig-ni* (b- önündeki çizgiye dikkat) *yite*) C₉ *aķı ir b. yite* (satır altında
temam) || 238 *anın sattı*] B₁ ar. *a. sat(t)ı* C₁₀ *anın* (satır altında *anuñcün*) *sat(t)ı* || 239
ulam-sız ... bolup] A₃ *ulam-suz ...* B₂ *ulam-suz* (satır altında ar. harfl. *nime tapma-
 ğanġa*) *ulamı* (-may?; satır altında ar. harfl. *nimerse berip?*) *bolup* (ar. *ulam-suz
 ulamay b.*) C₁₁ *ulam-suz* (satır altında *nime tapmaġan-ġa*) *ulamay bolup* (satır
 altında *nimerse virüp*) || 240 *ajunda ... ķođup*] A₄ *acunta ... ķoyup* B₃ *acun-ta ...
 ķotup* (ar. *ajun-da ... ķotup*) C₁ *ajun-da ... ķođup*

240. mısırâdan sonra, A₅ 'te uyg. harfl. *uħr-a* yazılmış

241 *tirdi*] A₆ *tert-i* (-e-?, -i-?) B₄ ve C₂ *yıġdı* || 242 *kötrü ... söküş*] B₅...*gsele*
 (satır altında ar. harfl. *bih neṃi-şevēd*) ... C₃ *köt-rü b. özile söküş* (satır altında *düş-
 nam*) || 244 *anda öķünçtin*] B₇ *andın sökünçdin* C₅ *andın öķünç-din* (satır altında
ġam ve pişmani)

244. mısırâdan sonra, A₄ 'te uyg. harfl. *uħr-a* yazılmış. C₆ 'da 244. mısırâdan son-
 ra yazılmış olan hadîsin yeri yanlışır (bk. mısırâ 284 not)

- 245 aya mal idisi aklı edgü er
 246 bayat birdi erse sanğa sen me bir
 A58 247 yirilgen sökölgen tirip birmegen
 248 tirip birür ersenğ neçe tirse tir
- B26 249 şabi'atta yigi 'adet 'aybsuzı
 C25 250 aklılık erür bil buşul körksüzi
 251 eliglerde şutluğ birigli elig
 A59 252 alıp birmegen ol elig şutsuzı
- A60 253 başılılık otalap oņgulmaz ig ol
 254 birimdin başıl elgi keş berklig ol
 255 tirip kõņgli toğmaz közi suř başıl
 256 şul ol malķa malı anğa erklig ol

245 idisi ... er] A₅ itiz-i ... ir B₈ itiz-i ak-ı idgü ir (ar. idisi ağı ...) C₇ idi-
 si (satır altında şaşib) ağı e. ir || 246 birdi ... bir] A₆ e. sangga B₉ bart-i erze san-
 gga senm-e ber (ar. berdi ... bir) C₈ berdi irse ... bir || 247 yirilgen ... birmegen]
 A₁ ğirilgen (yi-?) s. terip birmegen (bi-?) B₁₀ yerilgen s. terip bermegen (ar.
 birmegen) || 248 tirip...tirse] B₁₁ şalal (?) berür ... neçe şirs-e (ar. el el birür e.
 nice t.) C₁₀ ... nice şerse

248. mırâdan sonra, A₃ 'te uyg. harfl. uşr-a yazılmış

249 yigi 'adet] B₁ yegi 'ata (ar. y. 'adad) C₁₁ yigi 'adet || 250 aklılık ...körk-
 süzi] A₅ ... buşul (satır üstünde yazılmış) k. B₂ a. irür ... (ar. ağı-lık irür b. buşul
 k.) C₁ ağı-lık irür b. buşul küzgüsi || 251 eliglerde ... elig] A₆ iligler-te ... ilig
 B₃ berigli (-ar. birigli) e. C₂ ilig-lerde k. birigli ilig || 252 birmegen ... şutsuzı]
 A₁ b. ol (o-?) ilig k. B₄ bermegen (ar. birmegen) el elig şutsuzı C₃ birmegen il ilig
 şut-suzı

252. mırâdan sonra, A₂ 'de ar. harfl. beşt yazılmış; bunu tâkip eden ilk satırda
 (3-4) şu arapça beyit gelmektedir:

vę aķıenü vęchin fi 'l-vęra vęchü męřšin
 vę aķyęebü keffin fi 'l-vęra küffü mün'im
 („Halk içinde en güzel yüz, muhsin insanın yüzü
 ve en güzel avuç da, in'âmda bulunanın avucudur“)

253 otalap...ol] B₅ odalap (satır altında ar. harfl. 'ilac) ongal-maz (satır altın-
 da ar. harfl.) yig (satır altında ar. harfl. ?) ol (ar. otalapongal-maş yig o.) C₄ otal-
 lap (satır altında 'ilac) ongal-maş ... || 254 birimdin ... ol] A₂ b. b. ile kisu (-u?,
 -s- altında ar. harfl. ř)-lik-ke (-ke satır üstünde yazılmış) o. B₆ berimdin b. ilgi ket
 ... (ar. ... elgi ket birk-lig ol) C₅ ... ilgi kit (satır altında beşi) ... || 255 tirip ...
 suş] A₃ t. k. toymaz ... B₇ yığıp k. toymaz (ar. toymaş) ... C₆ yığıp k. toy-maş k.
 suş (satır altında şariş) || 256 malķa ... erklig] A₄ ... angga irklig B₈ ... anggar
 e. (ar. mal-ğā m. angar e.) C₇ mal-ğā m. angar erk-lig (satır altında maşallaf)

256. mırâdan sonra, A₅ 'te uyg. harfl. uşr-a yazılmış

- 257 bu buğun talusı aķı er turur
 A61 258 aķılıķ Őerēf cah cēmal arturur
 259 sevilmek tilesēng kişiler ara
 B27 260 aķı bol aķılıķ sini sevdürür
 A62 C26 261 baķıl nakēŐ otun tavar pasbanı
 262 yıgar yimez içmez tutar berk anı
 263 taturmaz eseninde tuz dostınga
 264 ölür ķalur aķır yiyür duŐmanı

X.

TEVÂZÛ VE KIBİR HAKKINDA

- A63 265 yana bir kereklig sözüm bar saᅇga
 266 ayayın men anı ķulaķ tut maᅇga
 267 ol ol kim teķēbbürni yirdin salıp
 268 tevazu'ını berk tut yapuŐ keç aᅇga

257 buğun ... er] A₅ tūny-a ... ir B₉ bütün (satır altında ar. harfl. *ķalayık*) toluz-ı (satır altında ar. harfl. *yahşı*) a. ir (ar. *budun tolusı aķı e.*) C₈ budun (satır altında *ķalk*) tolusı (satır altında *nigüterin*) aķı ir || 258 aķılıķ ... arturur] B₁₀ ... ardurur (ar. *aķı-lık* ... art-turur) C₉ aķı-lık Ő. cāh (satır altında *cah*) c. art-turur

258. mısırâdan sonra, A₂ 'de Şu arapça tâbir ve hadîs gelmektedir:

ķale 'n-nebiyyü 'aleyyhi 's-seᅇlamü eyyü da'in edve'ü mine 'l-buᅇli

(„Peygamber aleyhisselâm demiştir ki, hâᅇgi derd cimrilikten daha Őiddetlidir“)

259 sevilmek] A₃ sevülmek B₁₁ sevülmek (ar. *Őevülmek*) C₁₀ Őevül-mek || 260 aķı ... sevdürür] A₄ ... sen-i s. B₁ ... sin-i (-i?) sivdürür (ar. *aķı b. aķı-lık s. sivdürür*) C₁₁ aķı b. aķı-lık s. sivdürür

260. mısırâdan sonra, A₅ 'te uyg. harfl. *uᅇr-a* yazılmış

261 otun] B₂ otun (satır altında ar. harfl. *beđbaᅇt*; ar. *odun*) C₁ ut-sız (satır altında *bi-Őerm*) || 262 yimez içmez] A₂ yimez (y-? -z?, -y?) içmez (-z? -y?) B₃ ar. ve C₂ yimes içmes || 263 taturmaz ... dostına] A₃ t. isenin-te t. tosti-ķa (-ķ- tashih görmüş <g-?) B₄ ... tosdın-a (ar. *tatur-māŐ isenin-de t. dos-tına*) C₃ t. iseninde t. dostına || 264 yiyür] B₅ yeyür (ar. *yiy-yür*) C₄ yeyür

tevâzû ... hakkında] B ve C nüshalarında bu başlık yok; A62₅—63₁ 'de ise, Şu Şekildedir:

ēn-nev'ü 'l-ᅇamiŐü fi 'l-ēmrī bi 't-tevazu'ı ve 'z-zecri 'āni
't-teķēbbürī ve 'l-ᅇiŐŐı ve afēti ᅇulī 'l-ēmelī Ődaqķa bīma naᅇaķķa
 („Beşinci nevi, tevâzû ile emrin, tekebbür ve hırstanmen'in ve emel peşinde koşmanın fenâlıķı beyânında; Őöyledikleri doğrudur“)

265 bir ... saᅇga] A₂ b. kirek-lig ... sangga B₆ ... sangga || 266 maᅇga] A₃ mangga || 267 ol ... yirdin] A₄ ... yir-tin B₈ söz ... baş-tın C₇ söz ... baş-dın || 268 keç aᅇga] A₅ ket angga B₉ ket angga (ar. *kit a.*) C₈ kit a.

- A64 269 tēķebbūr kamuğ tilde yirlür kılık
 270 kılıklarda eğgü kılık kōđkılık
 B28 271 ol er kim uluğsındı men men tidi
 C27 272 anı ne ħalayık seŕer ne ħalıķ

- 273 kamuğ kazğanıǵlı ajun malını
 274 yiyümedi bardı körünğ ħalini
 275 tişisi ħalıp .bir ağın er bile
 276 ol anda yatıpan birür sanını

- A65 277 tēķebbūr lıbasın keđip tap salın
 278 kerip ħalkķa kögzünğ tap uslan tilin
 279 mü'minlik nişanı tēvazu' erür
 280 eğer mü'min ersenğ tēvazu' kılın

268. mısırâdan sonra, A₁ 'de uyg. harfl. *uħr-a* yazılmış

269 *kılık*] B₁₀ ar. *kılığ* || 270 *kōđkılık*] A₂ *koyk-ı-lık* B₁₁ *kog-kılık* (ar. *ħuy kılık*) C₁₀ *ħuy kılık* (satır altında *ħard dıl*) || 271 *er ... tidi*] A₃ *ir ... teti* B₁ ... *tet-i* (ar. ... *ālğ-sındı... t.*) C₁₁ *ir ki* (-i yerine *h* ile) *ulğ-sındı ... didi* || 272 *ne ... ne*] A₄ *ni ... ni* B₂ ... *siver ne* C₁ *ni ħ. siver ni*

272. mısırâdan sonra, A64 'te sahife kenarında şu arapça ibâre ve hadîs gelmektedir:

*mîne 'l-aħadişi 'l-kādsiyyeti ħl-'aẓametü rıda'i ve
 'l-kıbrıya'ü izari fēmen naze'ani fihima eđħaltühü 'n-narē*

(„Kudsî hadîslerdendir: azamet—dış elbisem ve kibirlilik—iç elbisemdir;
 bu ikisi husûsunda benim ile münâzaa edeni âteşe sokarım “)

273 Bu dörtlük aynı sahifenin üst kenarında yazılmış ve dörtlükten önce, ayrı satırda, uyg. harfl. *uħr-a* ilâve edilmiş | *kazğanıǵlı ajun*] A *kasğanıǵ-lı acun* B₃ *ķ. acun* (ar. *kazğanıklı a.*) C₂ *kazğa-nık-lı a.* || 274 *yiyümedi*] A *yeyü-met-i* B₄ *yeyümet-i* (ar. *yiyümedi*) C₃ *yeyümedi* || 275 *ağın er*] A *atın (-t- altında ar. harfl. z) ir* B₅ *a. ir* (ar. *er*) C₄ *ağın* (satır altında *diger*) *ir* || 276 *yatıpan birür*] B₆ *y. berür* (ar. *yatıban b.*) C₅ *yatı-ban b.*

277. mısırâdan sonra, A₅ 'te uyg. harfl. *uħr-a* yazılmış

277 *keğip tap*] A₁ *keyip t.* B₇ *keyip* (ar. *kıyip*) *az* C₈ *keyip az* || 278 *kerip ... tilin*] A₂ ... *kōksünğ* (-s- altında ar. harfl. s.) *t. uslak t.* B₈ *kirip ħalk-ta kōksünğ asur-lap t.* (ar. *kirip ħalk-da kōksünğ* (-s- yerine -p-; altdaki üğ nokaa s harfine âit olacak) *azurlap t.*) C₇ *kirip ħ. kōk-sünğ azurlad* (satır altında *uzradıp t.* || 279 *mü'-minlik ... erür*] A₃ *mumin-lık* (-lık satır üstünde yazılmış) ... B₁ ... *erür* (ar. *mü'-min-lık ... turur*) C₈ ... *turur*

280. mısırâdan sonra, A₅ 'te uyg. harfl. *uħr-a* yazılmış

	281	təvazū ^c kılığlını kötrür idī
A66 B29	282	təkebbür tutar erni kemşür qodı
C28	283	uluğsınma zinhar uluğ bir bayat
	284	uluğluq meniñ siz alınmañg tidi
	285	tavar birle erse uluğsındukuñg
A67	286	uluğluq taparu elig sundukuñg
	287	tavar asğı ne ol barur sen yalıñg
	288	qalur munda kiğin şeped şandukuñg
	289	eğər kıbr idisi aşıl men tise
	290	ayayın men anıñg cəvabın kese
B30	291	ata bir ana bir uyalar bu hıq
A68	292	təfavütleri yox öte irtese

281 kılığlını kötrür] Bu kılığ-lıq-nı k. C10 kılığ-lını köt-rür || 282 erni ... qodı] A1 ir-ni k. qot-ı (-t- altında ar. harfl. z) B1 e. kemşür (satır altında ar. harfl. mi en-dazəd) qodı C11 irni kim-şür (satır altında mi-əndazəd) qozı (satır altında ar. harfl.) 283 uluğsınma ... uluğ] B2 ar. ukuğ-sınma ... C1 uluğ-sınma. z. uluğ || 284 uluğluq ... tidi] A3 ... tet-i B3 ... tet-i (ar. uluğ-luğ ...) C2 uluğ ... alın-mağ didi 284. mısırâdan sonra, A4, B4 ve C3 (C246 'da, 244. mısırâdan sonra ve yanlış yere yazılmıştır) 'te şu arapça ibâre ve hadis gelmektedir:

qale 'n-nebiyyü 'aleyhi 's-selam (B şalla 'llahü 'aleyhi ve sellem)
men təvazə'ə rəfə'ahü 'llahü və men təkebbərə həzələhü 'llahü
(„Peygamber aleyhisselâm demiştir ki, təvâzû eyleyeni

Tanrı yükseltir, tekebbür edenleri rezil eder“)

285 erse ... uluğsındukuñg] B6 ar. e. uluğ-sındukuñg C4 irse. uluğ-sındukuñg || 286 uluğluq ... sundukuñg] B7 ar. uluğ-luğ taparu e. sundukuñg C5 uluğ-luğ taparu (satır altında aşı) ilig sundukuñg ||

287 bu mısırâ A 'da sonradan sahifinin sol-üst köşesine yazılmış; zedelenmiş olduğundan, iyi okunmuyor asğı ... yalıñg] A a. ne ol (?)... B8 asğı-ı (ar. asğı) nemiş... C6 asğı (satır altında fayda) ni-miş b. yalıñg (satır altında bürəhne) || 288 kiğin ... şandukuñg] A2 kiğin (?) ... B9 kiseng sipet s. (ar. kiseng şebet şandukuñg) C1 kiseng şebet şandukuñg

288. mısırâdan sonra, A3 'te uyg. harfl. uhr-a yazılmış

289 tise] A4 tez-e (?) B10 tiz-e (ar. dise) C8 dise || 290 anıñg ... kese] A5 ... kez-e B11 ... kiz-e (ar. kəse) C9 anung ... kəse || 291 uyalar] C10 uyalar (satır altında bəradəran) || 292 öte irtese] A1 uy-a i. B2 ɔde erdtiz-e (-r-?; ar. öte ert-tise C11 öte ert(t)i-se.

292. mısırâdan sonra, A2, B3 ve C1 'de şu arapça beyit gelmektedir:

ən-nasü min ciheti 't-timşali ekfa'ü ebuhüm
adəmü (oku: adəm^{an}) və 'l-ümmü həvva'ü
(„İnsanlar, sûret (timsâl) itibarı ile, birdirler;
babaları Âdem ve anneleri Havvâ'dır“)

XI.

HARİSLİK HAKKINDA

- C₂₉ 293 yime pëndim al kel uzatma emel
 294 emel asrasında busuğlı eçel
 295 emel timişim dost uzun sanmağ ol
 A₆₉ 296 uzun sanma saķınç öküş kıl 'amel
 297 ayur sen keğim ton şerab aş kerek
 298 telim mal öküş kul kara-baş kerek
 299 eğer yığdınğ erse 'umürlük tavar
 300 burun başka borkni keçer baş kerek
 A₇₀ B₃₁ 301 harışlık ma erke yavuz haşlet ol
 302 harışlık soñğı ğam ökünç haşret ol
 C₃₀ 303 bu baylık cığaylık idi kısmeti
 304 harışlık tek erke kuruğ zaħmet ol

harislik hakkında] B ve C nüshalarında bu başlık yok; A 'da ise, bundan evvelki başlık ile birleştirilmiştir; bk. not 264

293 *yime...kel*] A₃ *yem-e...kil* B₄...*algıl* C₂ *yime* (satır altında *baz*) p. *algıl* || 294 *asrasında busuğlı*] A₄ *basr-a-sında* (b- ?) b. B₅ ar. *isresinde* *busuklı* C₃ *isresinde* (satır altında *der peş emel*) *busuğ-lı* (satır altında *pınhan şüde*) || 295 *timi şim*] B₆ ar. C₄ *dimişim* || 296 *sanma saķınç*] B₇ *sanm-a* (ar. *sınma*) *saķı* C₅ *sınma* (satır altında *me-şümar*) *saķınç* (satır altında *fıkr*)

296. mısırâdan sonra, A₂ 'de uyg. harf. *uħr-a* yazılmış

297 *keğim ... kerek*] A₃ *ketim* (-t- altında ar. harf. *z*) ... *kirek* B₈ *kedim ... kerek* (ar. *kidim ... kirek*) C₈ *keým* ... *kirek* || 298 *telim ... kerek*] A₄ ... *kirek* B₉ *tilim* (ar. *tilim ... kara-vaş kirek*) C₇ *tîlim* ve *tilim ... kirek* || 299 *erse 'umürlük*] C₈ *irse 'umürlük* || 300 *burun ... kerek*] A₆ ... *kiyer* b. *kirek* B₁₁ ... *keyer* ... (ar. *kıyer* b. *kirek*) C₉ *burun* (satır altında *evvel*) ... *kıyer* b. *kirek*

300. mısırâdan sonra, A₁ 'de uyg. harfl. *uħr-a* yazılmış

301 *erke yavuz*] A₂ *ir-ke y.* B₁ ar. *e. yavuz* C₁₀ *irge* (-g- üç noktalı) *yavuz* || 302 *soñğı ... ökünç*] A₃ *songğı ...* C₁₁ ... *ökünç* (satır altında *pişmani*) || 303 *cığaylık*] A₄ *cığay-lık* (iki kere yazılmış; sonra ikincisinin üzerinden çizilerek, iptâl edilmiş) C₁ *cığay-lık* (satır altında *faķir hal*) || 304 *erke ... zaħmet*] A₅ *ir-ke...* C₂ *irge k. haşlet*

304. mısırâdan sonra, A₆ 'da uyg. harfl. *uħr-a* yazılmış.

Bundan sonra, A₁, B₅ ve C₃ 'te şu arapça ibâre ve hadis gelmektedir:

kafe 'n-nebiyyü (B yok) *'aleyyhi 's-selamü el-harişğ mahruman*
 („Peygamber aleyhisselâm demiştir ki, harîs—mahrûmdur“)

- A71 305 ھاړیښ توډماز اچون نښگینی تیرپ
 306 ھاړیښلیک څاریماز یدسی څارپ
 307 ھاړیښلیکنی څوډور ھاړیښ یر څاچان
 308 ۆلپ یاتسا توپراک ینښگه کیرپ
- A72 309 ھاړیښ تیرپ ارماز ۛسانماز بولر
 B32 310 ھاړیښلیک ینښگینی یمین کیم بیلر
 311 ھاېېر بار بیرلښه ېغېر اډېمی
 312 ینی څول دینار ما ۆل ۛچ څول څولر
- A73 C31 313 ایا ھرښ یدسی ھاړیښلیک نرک
 314 ایا بیر مانځا بو نېگۛکه کرک
 315 تار یرښه کینځ یرښه بیتلی رۛزۛنځ
 A74 316 ھاړیښلیک څلورمۛ مۛنډ ېډگۛرک

305 توډماز ... تیرپ] A₂ تویماز اچون نښگینی-نی تیرپ B₆ تویماز اچون نښگینی-نی t. (ar. toymas ...) C₄ toy-mas acun ... || 307 څوډور ... یر] A₄ څویار ځ. یر (ar. er) C₆ څویار ځ. یر || 308 توپراک ینښگه] B₉ t. ینښگه (ar. tofrak ین-ke) C₇ t. ینښگه

308. میسرآدان سونرا، A₁ 'de uyg. harfl. uhr-a yazılmış

309 ارماز ۛسانماز] B₁₀ یرمز ک.. (ar. armas u.) C₈ armaz usan-maz || 310 ینښگینی یمین] B₁ i. imin C₉ ینښگینی-ning (ساتر ایتندا ډېرډ) imin || 311 بیرلښه] B₂ بیرلښه (?) || 312 څول ... څولر] A₅ ځ. dinar-nı ... B₃ ... dinar-nı o on څول څلور Cu pal dinar-nı ol on pul څلور

312. میسرآدان سونرا، A₆ 'da ar. harfl. uhr-a yazılmış

Bundan sonra, A₁-2, B₄-5 ve C₁ 'de ښو ارابچا ینبارة وە ھاډس گلمکتهډیر :

وې زالیکه څاډلۛهۛ ʿaleyhi 's-selamū lew kanē li 'bnī
 aḍemē vadiyanī min zehebin le-temenna šalīṣⁿ

(„Peygamber aleyhisselâmin sۆzü de bu mânayadır: âdem oğlunun altın dolu ینی vâdisi olsa idi, mۛhakkak ki, ۛچۛنۛۛۛۛۛۛۛ de isterdi“)

313 یدسی ... نرک] C₂ یدسی (ساتر ایتندا ښاھیب) ... نېرک (ساتر ایتندا ne. ke-rek) || 314 ایا ... کرک] A₄ ... mangga ... kirek B₇ ayuu ber mangga ... (ar. a. ber ... nigūke kirek) C₃ ... nigūge (-i- harekeli, -g- 'ler ۛچ aoktalı) kirek || 315 یرښه ... بیتلی] A₅ irz-e k. ېرز-e b. B₈ ar. e. keng ... C₄ irse k. irse بیتلی (ساتر ایتندا نېښته.)

316. میسرآدان سونرا، A₂, B₁ ve C₆ 'da ښو ارابچا ینبارة وە ایت گلمکتهډیر :

kema qale 'llahū taʿala naḥnū qaṣemna beyneḥm
 maʿiṣetehūm fi 'l-ḥayati 'd-dunya

(„Yüce Tanrının buyurduğu gibi: biz onların maʿiṣetlerini ښو yakın hayatta taksim ettik“)

XII.

KEREM, HİLM VE DİĞER İYİLİKLER
HAKKINDA

- B33 317 köki körklüg erniṅ huyı körklüg ol
318 bu körklüg kılıkқа көңül örklüg ol
319 bir erdin bir erke tefavüt telim
A75 320 vëlikin körerke tözü bërklüg ol
- C32 321 bütün kılkı fı'lin öte irtegil
A76 322 kërëm kimde erse anı er tigil
323 yimişsiz yıgaç teg kërëmsiz kişi
B34 324 yimişsiz yıgaçnı kesip örtegil
- A77 325 mұsulmanқа мұşfıķ bolup mıhrıban
326 saṅga sanduķuṅ teg mұsulmanқа san

kerem ... hakkında] nüshalarda bu başlık 320. mısırâdan sonra gelmektedir;
A₂—3. B₆—7 ve C₁₁:

en-neṣ'ā 's-sadıṣü (B 'l-aḥṣra, C 'l-aḥarü) fi mekarimi 'l-aḥlakı
ve 't-taḥriṣi 'āla 't-taḥallüki biha (sonuncu kelime C 'de yok)

(„Altıncı nevi“, iyi ahlak ile iyi ahlak sâhibi olmağa teşvik beyânında “)

317 erniṅ] A₃, B₂ uyg. ve C₇ ir-ning || 318 kılıkқа ... örklüg] A₄ hu-luğ-
қа... B₃ kılık-қа k. erklig C₈ kılık-қа k. irk-lig (satır altında kavi) || 319 bir ...
telim] A₅ birer-tin birer-ke ... B₄ ... tilim C₉ b. irdin b. irge (-g- üç noktalı) t.
telim || 320 vëlikin ... ol] B₅ ... töz-i bër(k) lüg o. (ar. ... tözi bër-k-lüg o.) C₁₀
vëleṣṣıķın k. tözi (satır altında heme) ...

A, B ve C nüshalarında 320. mısırâdan sonra gelen başlık için bk. 316 not

321 bütün ... irtegil] A₄ büt-tün ... B₈ ... öde ir-tegil (ar. ... kılğı f. öte er
digil; -g- çizgisi yok) C₁ bütün kılgı (satır altında rast fı'lı) f. öte (satır altında
ziyade) ir digil (satır altında merd) || 322 erse ... tigil] A₁ erze a. ir tegil B₉
bolz-a a. er tegil (ar. bolsa a. er digil) C₂ bolsa a. ir digil (-g- üç noktalı) || 323
teg] B₁₀ teg (ar. teg) C₃ deḡ || 324 kesip örtegil] A₃ kisip ö. C₄ kesip örtegil (satır
altında būsuz, oku : bisuz)

324. mısırâdan sonra A₄ 'te gelen arapça ibâre ve hadîs B₄ ve C₇ 'de 326. mısırâ-
dan sonra gelmektedir (aş. bk.). A₅ 'te 327. mısırâ yazılmış; sonra sahife kenarında
mūkerrër sözü ile, doğru sıraya işâr edilmiştir. Müstensih önce, yanlışlıkla, arapça
ibâre ile bunun arkasından gelen mısırâi istinsah etmiş olacaktır

325 mұsulmanқа ... mıhrıban] A₁ ... mihriban (2. -i- ?) B₂ ... mıhrüban (ar.
m.-ḡa ... mıhrüban) C₅ m.-ḡa ... mıhrüban (harekeli) || 326 saṅga ... san] A₂
sangga ... B₃ sangga sanduķung-nı ... (ar. saṅga sanduḡung-nı m.-ḡa s.) C₆
saṅga şandugung-nı m.-ḡa s.

- 327 cefa kıldaçıñğa yanut kıl vefa
 328 arımaz neçe yusa kan birle kan
- A78 329 yarağlıg aşınğnı kişike yitür
 330 yarağ bulsañg opırağ yalıñnı bütür
 C33 331 küç emgek tegürme kişike kalı
 332 saña tegse emgek kişidin kötür
- B35 333 isiz kılğan erke sen eğgü kıla
 334 keřemniñg başı bu erür keç bile
 A79 335 eğer kelse erdin saña eğgölük
 336 öküş kıl ol erniñg şenasın tile
- 337 yazukluğ kişiniñ yazukın keçür
 338 ʿadavet kökini kazıp sen köçür
 339 yalınlansa tutnup gāzāb hīkd otı
 A80 340 hālīmlik suvın saç ol otı oçür

326. mısırâdan sonra, A₄ (bk. 324. not), B₄ ve C₇ 'de şu arapça ibâre ve hadîs gelmektedir :

kalē 'n-nebiyyū (B yok) *'alēyhi 's-selamū et-ta'zimū*
li-emri 'llahi ve 's-şefekātū 'ala hālki 'lahi

(„Peygamber aleyhisselâm demiştir ki, Tanrının emrine tâzim edilmeli ve halkettiklerine de şefkat gösterilmelidir“)

327 *kılđacıñğa yanut*] B₅ ar. *k.-ğā. yanut* C₈ *k.-ğā. yanut* (satır altında *ʿiṣāz*) ||
 328 *arımaz nece*] B₆ ar. *arı-maş nice* C₉ *arı-maş nice*

328. mısırâdan sonra, A₅ 'te uyg. harfl. *uḥr-a* yazılmış
 329 *yarağlıg ... yitür*] A₆ ... *yetür* (-t- altında ar. harfl. *d*) B₇ ... *yetür* ;
 ar. ve C₁₀ *yarağlık ... yidür* || 330 *opırağ ... bütür*] A₁ ... *bitür* B₈ *ofrağ ...* C₁₁
ofrağ (satır altında *came*) *yalıñ-nı* (satır altında *būreḥne*) *bütür* (satır altında
pušan) || 331 *emgek ... kalı*] B₄ *imgek ...* (ar. e. *tigürme ... hali*) C₁ e. *tigürme*
kişi-ge hali (satır altında *rast miguyem*) || 332 *saña ... kötür*] A₃ *sangga ...* B₁₀
eger tigz-e imgek ... (ar. *eğer tigse imgek ...*) C₂ *eğer tigse imgek k. kiçür*

332. mısırâdan sonra, A₄ 'te uyg. harfl. *uḥr-a* yazılmış

333 *isiz ... eğgü*] A₅ ... *ir-ke s. eygü* B₁ *esiz* (ar. *isiz*) ... C₃ *esiz k. irge...*
 || 334 *enür keç*] A₆ e. *key* B₂ e. *ket* C₄ *irür kit* (satır altında *gayetde, asru?*) ||
 335 *kelse ... saña*] A₁ *kilz-e ir-tin sangga* B₃ *kilz-e ir-tin sangga* (ar. *kilse...*)
 C₅ *k. irdin s.* || 336 *erniñg*] A₂ *ir-ning* B₄ *ir-ning* (ar. *erning*) C₆ *irning*

336. mısırâdan sonra, A₃ 'te uyg. harfl. *taḳ-ı* yazılmış

337 *yazukluğ ... keçür*] A₄ *yazuğ-luḳ* (alttaki ilâvelere göre) ... *kiçür* B₅ ...
keçür (ar. *yazuğ-luḳ k. yazuğın k.*) C₇ *yazuğ-luḳ k. yazuğın k.* || 338 *kazıp sen*]
 B₆ *kasıp* (satır altında *kavide*) *kez* (ar. *kazıp keş*) C₁ *k. keş* || 339 *tutnup... hīkd*] B₇
 ... *hīkt* (? ; ar. *hind*) C₉ *tut-şup ... kin* || 340 *hālīmlik ... otı*] A₁ *hālīm-luḳ ...*
ot-nı (-nı satır üstünde yazılmış) B₈ *h. suvın* (-v- ?) *il o.* (ar. *h. suvın o. odı*) C₁₀
h. suvın ...

A81B36C34

341 kərəm bir bına teg aŋgar hılm ul ol
 342 ya bustan teg ol hılm kərəm al gül ol
 343 yıxıklığğa tirep kesüklüg ula

A82

344 bu itiglig erke azad öz kıl ol

345 küdeşgil aya dost uluğlar haqın
 346 asıgsız mizah həm cədəldin saqın
 347 uluqları buşrup saŋga bu mizah
 348 kiçigləri küstağ kılur bil yaqın

340. mısırâdan sonra, A80₂ — 81₂, B35₉ — 36₁ ve C33₁₁ — 34₃ 'te şu arapça ibâreler ile âyet ve hadîs gelmektedir :

kəma kələ 'llahü tə'ala ... və 'l-kazimîne 'l-ğayzə (A ğayzə)

və 'l-afin 'qni 'n-nasi və 'llahü yuħibbū 'l-maħşinin

(„Yüce Tanrının buyurduğu gibi: hiddetlerini y-nen, halkın cürümlərini afedenləri ... Tanrı iyilik edenləri sever:)

və kəqəvlihi şalla 'llahü ələyhi və səlləm (A ələyhi 's-sələmə) mən

kəzəmə ğayzə^{an} və hıvə yaqdirü əla infazihı (B ɛnfazihı) mələ'a

'llahü qalbəhü imanən və ɛmnən (son söz C 'de yok)

(„Peygamber aleyhisselâmin dediği gibi: hiddetini, ıcrâya muktədir old.ğu hâlde, yenen kimsenin kalbini Tanrı iman ve emn ile doldurur“)

və qəvlihi 'ləhı 's-sələmə mən ya'fu ya'fu (oku:

'a'fə ya'fə) 'llahü ləhü (B ve C 'de yok)

(„Peygamber aleyhisselâmin su sözü de bu mânayadır: afedeni — Tanrı afeder“)

şadəka rəsulü 'llahı (A 'da yok) və bəlləğə haqibü 'llahı (A ve C 'de yok)

(„Peygamber doğru söylemiş ve habibullah teblig eylemiştir“)

341 aŋgar ... ul] A₃ angga h. uul B₂ ... bənyat (ar. bənyad) C₄ ... bənyad || 342 bustan ... hılm] B₃ meydan ... köl (gül?) C₅ meydan (sətir altında bağzə) dəg ... || 343 yıxıklığğa ... ula] A₅ yığığ-lıq-ğa tirip kisüg-lüg ul-a B₄ yıxık-lıq-ğa yerip (? , ar. yirip) kesük-lük-ke u. C₆ yıxık-lı yarı bir kəsük-li ula (sətir altında bipeyvənd) || 344 bu ... ol] A₁ b. itiglig (i-? ; -liğ iki defa yazılmış; sonra farkına varılarak, sonuncusunun üzerinden çizilmiş) ... B₅ b. intin-lik (sətir altında ar. harfl. çind; ar. indin-lik) ... kula C₇ b. indin-lik (sətir altında mərəd mütədəyyin pūr aql) irge ... kula

344. mırâdan sonra, A₂ 'de uyg. harfl. uhr-a yazılmış;

345 küdeşgil] C₈ küdeşgil (sətir altında niğah dar) || 346 asıgsız ... cədəldin] B₇ a. cetel (sətir altında ar. ha-fl. bazi) h. misah-tın (sətir altında ar. harfl. bazi; ar. asık-sız ... mizac-din) C₉ ... məziḥ-dın (sətir altında lətifə bazi) || 347 buşrup ... mizah] A₅ b. sangga ... B₈ buşrup (sətir altında ar. harfl. qahr) sangga ... (ar. ... mizac) C₁₀ buş-rup ... məzah || 348 küstağ] C₁₁ ustağ (sətir altında küstağ)

348. mısırâdan sonra, A₁—3 'te gelen arapça ibâre ve âyet için aş. bk.

349 kelse ... küdüp] A₄ kilz-e ... kəsüp B₁₀ kilz-e ... küdüp (-dū-? ; ar. kilse ... küdüp, -d-?) C₁ kilse ... küyüp (-y-, nuktalara göre, -t- de okunabilir) || 350 küdüp ... yudup] A₁ kəsüp ... yusup (-s- altında ar. harfl. z) B₁ kütüp ... yudup (ar. küdüp (-d-?) ... yutup) C₂ küyüp ... yutup

- A83 C35 349 bēla kelse şabr it fērahka küdüp
 A84 B37 350 küdüp tur fērahka bēla rēnc yodup
 351 öçer miñnet otı keçer nevbēti
 352 kalur şabr idisi şevabın yüdüp
 353 uluğlukka tegseñg yañgılma özünğ
 354 kalı keḏseñg atlaş unıtma bözünğ
 A85 355 uluğ bolduğunğça tüzünrek bolup
 356 uluğka kiçigke sılığ kıl sözünğ
-
- B38 C36 357 uqup sözle sözni iVIP sözleme
 358 sözünğ kizle kiḏin başınğ kizleme
 A86 359 miñğ er dostunğ erse öküş körmegil
 360 bir er düşman erse anı azlama

350. mısırâdan sonra, A83 1—3 (burada 348. mısırâdan sonra geliyor; yk. bk.) B2—3 ve C8—5 'te şu arapça ibâre ve âyet gelmektedir:

*ķema ķale 'llahū tḡala ve 'llahū yḡhibbū 's-ṣabirin fe-inne ma'q
 'l-ḡsri yḡsran inne ma'q 'l-ḡsri yḡsran* (tekrarlanan cümle C 'de yok)
 („Yüce Tanrının buyurduğu gibi: Tanrı sabredenleri sever; zira güçlkle
 berâber kolaylık var, evet güçlkle berâber kolaylık var“)
ve ķeķḡolihī ṣalla 'llahū (A ve B 'de yok) *ḡleḡhī 'sṣalam* (C ve
ṣellēm) iñtiḡarū 'l-feḡeḡi bi 's-ṣabri 'iḡadetān
 („Peygamber aleyhisaelâmin şu sözü de bu mânayadır:
 sabrederek, kurtuluşu beklemek—ibâdettir“)

351 *öçer ... nevbēti*] A2 ... *kiçer n.* B4 ... *nöbēti* C6 *öçer* (satır altında *mi-mireḏ*) ... *kiçer n.* || 352 *şevabın yüdüp*] A8 *s. yūsüp* B5 *sevabın* (-b- yerine -d- ile) *tutup* C7 ... *tutup*

352. mısırâdan sonra, A4 'te uyg. harfl *uḡr-a* yazılmış

353 *uluğlukka ... özü?*] A5 ... *yanggılma-ā ösüng* B8 ar. *uluğ-luğ-ka tigsēng* ... C8 *ḡlağ-luğ-ka tigsēng* ... || 354 *keḏseñg ... bözürü*] A6 *keysēng* ... B7 *kisēng a. unıt-ma b.* (ar. *keysēng a. unıt-ma b.*) C9 *bolsa a. unıt-ma bözünğ* (satır altında *ķirbas*) || 355 *uluğ ... tüzünrek*] A1 ... *tūsün-rek* B8 ... *tūsün-rek* (ar. u. *bolduğunğ-ca tüzün-rek* (-r-? -d-?)) C10 *uluğ bolduğunğ-ca tüzün-rek* (satır altında *veḡmin*?) || 356 *uluğka ... kıl*] B9 ... *sılığ tut* C11 *aluğ-ka k. sılığ* (satır altında *şirin u nerm*) *tut*

A, B ve C nüshalarında 356. mısırâdan sonra gelen başlık için bk. 380 not

347 *uqup ... iVIP*] A4 ... *söz-ni* (-ni satır üstünde yazılmış) *iVIP* B1 ... *ive* C2 *uqup* (satır altında *bilip*) ... *iVIP* || 358 *kiḏin*] B2 *keḏin* || 359 *er ... erse*] B3 *ir ...* C4 *ir ... irse* || 360 *bir ... e-se*] B4 *b. ir ...* (ar. *yir ...*) C5 *b. ir d. irse*

360. mısırâdan sonra, A8—4, B5 ve C6—1 'de şu arapça ibâre ve hadîs gelmektedir:

*ve ḡalike ķḡolühū ḡleḡhī 's-ṣalamū el/ū ṣḡdikīn
 ḡḡilān* (B yok) *ve ḡḡuḡān vaḡidān keḡirān*

(„Bu Peygamber aleyhisselâmin sözüdür:
 bin dost az ve bir düşman çoktur“)

- A87 361 neçe tetik erdin birer şehv kelür
362 neçe pür hünerlîğda bir 'ayb bolur
363 bu bir 'aybdın ötrü başın kesgüçi
364 ajunda tirilgü kişisiz qalur
- A88B39C37 365 tiril edgü fı'lin köngüller alıp
366 isizliktin özni sınıgaru salıp
367 iter bolsanğ işni sanıp saqnıp it
368 kerekmü kereksizümü kirtü bilip
- A89 369 ne iş utru kelse anğa keç baqın
370 ol işniñ öñgini soñgını saqın
371 sevinç erse kiğin köngül tut anğa
372 ökünç erse andın ozarağ saqın
- A90 373 eren hayrı şerri küsep keçmez ol
374 isiz edgü işke yanut kiçmez ol
375 aya edgü umğan isizlik kılıp
- B40 C38 376 tiken edlegen er üzüm biçmez ol

361 A86₅—87₃ 'te bu dörtlük arap harfleri ile yazılmış | neçe ... kelür] A₅ neçe tetik irdin ... kilür B₆ ... ir-tin b. s. kilür (? ; ar. neçe tetik ... kilür) C₈ neçe tetik (satır dana) ... kilür || 362 neçe ... bolur] A₁ neçe p. hünerlîğda ... olur B₇ ... hüner-te birer ... (ar. nice pür hünerde birer ...) C₉ neçe pür hünerde birer... 363 ötrü ... kesgüçi] B₈ ötrü (?) ... (ar. ... kisgüçi) C₉ ... kis-güçi || 364 ajanda] B₉ acun-ta (ar. ajun-da)

364. mısırâdan sonra, A₄ 'te uyg. harfl. uhr-a yazılmış

365 edgü] A₁ etgü B₁ idgü (ar. edgü) C₁ edgü || 366 isizliktin ... sıgaru] A₂ isiz-lik-tin (i- ?) ö. sınıgaru B₂ esiz-lik-tin g. serengü (-r- ? ; ar. isizlik-tin ö. serengü) C₂ esizlik-din (satır altında beği) ö. siren-g-gü (satır altında dur) || 368 kerekmü ... kirtü] A₄ kirek-mü kirek-siz-mü k. B₄ kerek-mü kerek-siz-mü kerdü (ar. kirek-mü kirek-siz-mü kertü) C₄ kirek-mü kirek-siz-mü kirtü (satır altında çın)

368. mısırâdan sonra, A₅ 'te uyg. harfl. uhr-a yazılmış

369 kelse ... baqın] A₆ kilz-e angga kez b. B₅ kilz-e sangga ket yakın (ar. kilse sangga ket yakın) C₅ kilse sangga ket (satır altında asru) yakın || 370 öñgini soñgını] A₁ onggi-ni songgi-ni B₆ ongin-i s. || 371 sevinç ... aıa] A₂ sevünç ... angga B₇ sevünç (ar. şevünç) e. kedın ... C₇ şevünç irse, kidin ... || 372 erse] C₈ irse

372. mısırâdan sonra, A₄ 'te uyg. harfl. uhr-a yazılmış

373 eren ... keçmez] A₅ ... küsep kiçmez B₉ ... küsep kiçmez (ar. ... güzaf kiçmes) C₉ iren ... güzaf kiçmes || 374 isiz ... kiçmez] A₆ isiz eygü ... B₁₀ ... bolmaz (ar. bolmas) C₁₀ esiz ... yanut (satır altında 'ıvaz) bolmaz || 375 edgü ... isizlik] A₁ eygü ... C₁₁ edgü (satır altında nigüyi) u. esizlik (satır altında beği) || 376 edlegen er] A₂ eylegen ir B₁ eylegen er C₁ tarı-ğan ir

376. mısırâdan sonra, A₃—₄, B₂—₃ ve C₂ 'de şu arapça beyit gelmektedir :

ıza veteṛte 'mrē'en fa 'hzeṛ 'adeveteḫū
meñ yezra'ı 's-şevke la yaḫsūd biḫi çineba

- A91 377 işi eğgü bolsa er eğgü bolur
 378 er iş eğgüsindin öküş hayr bulur
 379 isizke ya'uma isiz şuhbeti
 380 sini terkin isiz kılıklığ kılur

XIII.

ZAMÂNENİN BOZUKLUĞU HAKKINDA

- A93 381 mecaz boldı dostluğ haqıqat xanı
 382 miñger dostta biri bulunmaz köni
 B41 383 öküşrek kişiniñ içi ğadr erür
 384 köni dostuñ erse taşı bil munı

(„Bir kimseden intikam aldığın zaman, düşmanlığından sakın ;

(zîra) diken eken, buna mukabil, üzüm toplayamaz“)

Bu beyitteki sözlerin okunuşu nüshalarda farklıdır, msl. A: *ve'tirtę, fa' h'zir, yezraq'a*; B: *iza' fterte' emren fa' h'zir, yezraq'a, yaqşada' ineyen* (sonunda: *iza veteşit emren*) ve C: *iza' fterte' emren fe' czir, yezraq'a*

A₁ 'de, yukarıdaki beyitten sonra, uyg. harfl. *uħr-a* yazılmış

377 eğgü ... er] A₂ eğgü (-t- üstünde ar. harf. *z*) ... ir || 378 er ... bulur]

A₃ ir i. eğgü-sindin (-t- üstünde ar. harf. *z*) ... olur (?) B₅ ... kelür (k-?; ar. ... kilür, -l-?) C₄ ir ... kilür || 379 isizke ... isiz] B₆ esiz-ke y. esiz (ar. i. ya'uma i.) C₅ esizge ya'uma (satır altındar *nezdik meręev*) esiz || 380 sini ... kılıklığ] A₅ sen-i ... B₇ seni t. esiz (ar. *şeni* ... kılığ-lık) C₆ s. terkin (satır altında *zud*) esiz kılığ-lık

380. mısradan sonra, A₆ 'da uyg. harfl. *uħr-a* yazılmış

Bundan sonra, A921-2, B₈ ve C₇ 'de şu arapça ibâre ve hadîs gelmektedir :

kema kale' n-nebiyyü (A ve B yok) 'aleyyhi 's-selamü

men meşa ma'a zalimin fekad ecreme

(„Peygamber aleyhisselâmın dediğı gibi: Bir zâlim ile birlikte yürüyen onun cürmüne iştirâk etmiş olur“)

Bundan sonra, A923-531 'de ar. harfl. şu arapça beyit gelmektedir :

'anı 'l-mer'e la tes'el fesel 'an qarinihi

fe-inne qarinen bi 'l-makarini yaktedi

(„İnsanı kendisine değil, arkadaşına sor ;

zîra arkadaş arkadaşına uyar“)

zamânenin ... hokkında] nüshalarda bu başlık 356. mısradan sonra gelmektedir A₃, B₁₀ ve C₁ :

en-nev'a 's-sabi'a (B 'l-aħra C 'l-aħarü) fi ebyatin müteferriqatin

teştemilü (B yeştemilü) 'ala ma'anin mahtelifetin

(„Yedinci nevi, muhtelif mânaları müştemil

bulunan, müteferrik beyitler beyânında“)

381 boldı] A₂ oltı || 382 miñger] A₃ mingger B₁₀ ming er C₉ ming ir erür] A₄ erür B₁ ve C₁₀ irür || 384 erse taşı] A₅ erken tış-t C₁₁ irse t. '

384. mısradan sonra, A₁ 'de ar. harfl. *uħr-a* yazılmış

- A94 C39** 385 bu kün bu ajunda kişilik isiz
 386 kanı kança bardı kişilik isiz
 387 vefa köli suğlup qurup yulları
 388 cefa toldı taştı teñgizdin ediz
- A95** 389 kanı ‘ahd emanet kanı edkülüg
 390 kiğin künde hayr iş me kötrülgülüg
 391 başı bardı hayrning sonğı bargısı
 392 öñgi keldi şerrning sonğı kelgülüg
- A96 B42** 393 ajun toldı ‘udvan cefa cevr bile
 394 kanı bir vefalıǵ bar erse tile
 395 sen artaǵ sen anın ajun artadı
 396 nelük bu ajunğa qılur sen gile
- 397 ğarib erdi islam ğarib boldı baz
 398 ‘ibadet riya boldı ‘abid mecaz
- A97** 399 harabat oramı bolup abadan
 400 harab boldı meşciğ buğun bi-neamaz

385 *ajunda ... isiz*] A₂ *acunta ...* B₃ *acun-ta ...* ‘asiz (ar. *ajunda ... ‘aziz*)
 C₁ *acun-da ... ‘aziz* || 386 *isiz*] B₄ *esiz* (ar. *isiz*) C₂ *esiz* (satır altında *diriğ*)
 387 *köli ... yulları*] A₄ *köki ... yuul-lar-ı* || 388 *teñgizdin*] A₅ *tenggiz-tin* B₆
tingiz-tin (ar. *dingizdin*) C₄ *dīngizdin*

388. mısırâdan sonra, A₆ ‘da uyg. harfl. *uğr-a* yazılmış

390 *kiğin ... kötrülgülüg*] A₂ *kedın ...* B₈ *kön-i kiltükince hayır kidgü-lüg* (ar.
k. kil-dükünce. hayır (!) kitgülüg) C₈ *köni keldüğünce. hayır kit-gü-lüg* (g yerine k?)

391 C ‘de 391.—400. mısırâlar yoktur. Müstensihin bir sahife atlamış olması muh-
 temeldir | *hayrning sonğı*] A₃ *hayr-ning* (n- silinmiş?) *songğı* B₉ *hayır-ning s.* ||
 392 *öñgi ... kelgülüg*] A₄ *onggi kilt-i ş. songğı kilgüz-i* B₁₀ *o. kilt-i şer-ning songğı*
kilgülüg (ar. *ö. kildi hayr-ning s. kil-gülüg*)

392. mısırâdan sonra, A₅ ‘te uyg. harfl. *uğr-a* yazılmış

393 *ajun ... bile*] A₆ *acun ... il-e* B₁₁ *acun* (ar. *ajun*) ... || 394 *vefalıǵ ...*
erse] A₁...*erz-e* B₁...*irz-e* (ar. *vefalık ...*) || 395 *ajun*] A₂ *acun* B₂ *acun* (ar. *ajun*) ||
 396 *ajunğa*] A₃ *acun-ğa* B₃ *acun-ğa* (ar. *acun-ğa*)

396. mısırâdan sonra, A₄ ‘te uyg. harfl. *uğr-a* yazılmış

397 *erdi ... boldı*] A₅ *irti ... oltı* || 399 *abadan*] B₈ *abadan* || 400 *boldı*] A₂
oltı

400. mısırâdan sonra, A₃—4, B₈ ve C₇ ‘de şu arapça ibâre ve hadîs gelmektedir:

ve zalike qavülühü ‘aleyhı ‘s-selamü beğe’el-islamü
ğaribin ve şeye‘udü ğaribin şaddağa (B ve C yok)

(„Bu Peygamber aleyhisselâmın sözüdür ve doğru söylemiştir:
 islâmiyet garip başladı ve garip dönecektir“)

- A98 401 'amēl koḏdı 'alīm vε zahīd verā'
 402 'arīf rāḡş çıkarıp iter hoş şema'
 B43 403 bīdā'tın yığığlı kişi ḡalmadı
 404 anın künde arta turur bu bīdā'
 405 ḡanı emr-ü mā'ruf ḡılır eḡgü er
 A99 406 ḡanı kendü eḡgü kişi turḡu yir
 407 yirer sen zāmanaṅnı ḡalḡın koḏup
 408 zāmanaṅnı yirme kişisini yir
 C40 409 kim ol yüzçi erse kişi yigi ol
 410 kerek erse yiglik yorı yüzçi bol
 A100 411 kim ol yolluḡ erse anıṅ yolu yok
 412 kim ol yolsuz erse aṅar kiṅrü yol
 413 aya artaḡ işlig sevinçin salın
 B44 414 seninṅ ruzḡarıṅ bu köṅḡülçe ḡılın
 415 tilekçe tiril inç farıḡ ḡaḡḡusuz
 A101 416 ne yirke yıḡar baz sini ne tilin

401 koḏdı ... zahīd] A1 ḡoyt-ı ... B9 ḡoydı 'alīm zahīd zūhd C8 ḡoydı 'alīm zahīd zūhd=402 çıkarıp iter] B10 çıkardı ayur C9 çıkarur urur || 403 bīdā'tın yığığlı] B1 ar. bīdā'-dın yığığ-lı C10 b. yığığ-lı || 404 bīdā'] B7 ar. bīdā'

404. mısırâdan sonra, A5 'te uyg. harfl. uḡr-a yazılmış

405 C 'de 405. — 408. mısırâlar yok | emr ... er] A6 emr-i ... ir B8 emr-i (ar. emri) ... || 407 yirer ... koḏup] A2 yerer ... ḡoyup B5 yerer ... koḏup (ar. yirer (-r-?) sen zāmanāṅ-nı ḡ. ḡadup) || 408 zāmanaṅnı yirme] B6 samanāṅ-nı yer-me (ar. zāmanāṅ-nı y.)

408. mısırâdan sonra, A4 'te uyg. harfl. uḡr-a yazılmış

409 yüzçi ... yigi] A5 yūz-çi ... B7 borçı ... yegi (ar. yigi) C1 borçı (satır altında mey fūruş) irse k. yigi || 410 kerek ... yüzçi] A6 kirek erz-e yig-li y. yūz-çi B8 ... yeglik y. borçı (ar. kirek e. yig-lik y. borçı) C2 kirek irse y. y. borçı || 411 yolluḡ erse] C3 yol-luḡ irse || 412 ol ... aṅar] A2 ol (tashih görmüş) anggar B10 ... anga (ar. yolsuz (-z yerine n ile) e. anga C4 ... irse anga

412. mısırâdan sonra, A3 'te uyg. harfl. uḡr-a yazılmış

413 artaḡ ... sevinçin] Bu ar. artaḡ i. sevinçin C5 artaḡ (satır altında beḡd) i. sevinçin || 414 bu köṅḡülçe] A5 bu (sonradan satır üstünde yazılmış) k. B1 ar. b. köṅḡül-ce C6 b. köṅḡül-ce. || 415 inç farıḡ] C7 inç (satır altında eman) fεrah || 416 ne ... tilin] A1 ... sen-i ... B3 yūrūgil tilegil ḡsüng ḡoş-luḡın (ar. yūrūgil tilegil özüṅ ḡoş-luḡın) C8 yūri-gil tilegil özüṅ ḡoş-luḡın

416. mısırâdan sonra, A2 'de uyg. harfl. uḡr-a yazılmış

- 417 uʋut yitti yindip bulunmaz yıdı
 418 h̄alal yigli ʕanı körünmez boğı
 419 h̄alal kendü ʕayda bu kün ʕanı kim
 420 h̄aramnı yiyürde h̄aram tip yidi
- A102 421 buğun mallıg erke urup yüzlerin
 422 tözü ʕul ʕılurlar azad özlerin
 423 kim ol malsız erse ol erni körüp
- C14 424 yüz evrüp keçerler yumup közlerin
- A103 B45 425 aya malʕa suʕ er yaʕın bil bu mal
 426 bu kün ʕadğu saʕınç yarın yük vebal
 427 h̄aram erse malıng ʕazab ol soñı
 428 h̄isab ol eğer bolsa malıng h̄alal
- A104 429 nelük malʕa munça suʕ ol bu özünğ
 430 köngülde ğamıng ol tilingde sözünğ
 431 barur sen bu malıng yağıngça ʕalur
 432 uyağıp birürler sarıngu bözünğ

417 C 'de 417.—420. mısırâları içine alan d ö r t l ü k yok [uʋut ... yıdı] A3 *avut* (yeri işâret edilerek, sahife kenarında *avut* şeklinde tashih edilmiş; -v- ve -ö- altındaki ar. harf. f = ö olacak ?) *yetti yendep* b. *tit-i* B4 *uʋut yidt-i yindep* (?) b. *yıdı* (ar. *ubut kit(t)i indep bulunmas yıdı*) || 418 *körünmez boğı*] A4 *bolunmaz yıt-ı* B5 *körünmez* (ar. *körünmes*) b. || 419 *kendü*] B6 ar. *ķindü* || 420 *yiyürde ... tıdı*] A6 ... *yiti* B7 *yeyür-te h̄alal tep yedi* (ar. *yiyürde* (-y ?) *h̄alal tip yidi*

420. mısırâdan sonra, A1 'de uyg. harfl. *uħr-a* yazılmış

421 *buğun ... erke*] A2 *busun* (-s- altında ar. harf. z) m. *ir-ke* B8 *butun m. ilke* (ar. *budun mal-lıķ il-ke*) C9 *budun* (satır altında *h̄alayık*) m. *irge* || 422 *törü*] A3 *tqsü* B4 *tqsü* (ar. *tözü*) C10 *tözü* (sâtır altında *heme*) || 423 *erse ... erni*] A4 *irz-e o. ir-ni* C11 *irse o. irni* || 424 *evrüp keçerler*] A5 e. *ķiçer-ler* B11 *evrüp* (ar. *evrüp*) k. C1 *evrüp* (satır altında *döndürüp*) k.

424. mısırâdan sonra, A8 'da uyg. harfl. *uħr-a* yazılmış

425 *malʕa ... er*] A1 ... *ir* B1 ... *ir* (ar. *mal-ġa s. er*) C2 *mal-ġa suʕ* (satır altında *h̄ariş*) *ir* || 426 *ʕadğu saʕınç*] A2 *ʕasğu* (-s- altında ar. harf. z) s. B2 *ʕatğu* (ar. *ʕadğu*) ... C3 *ʕadğu saʕınç* (satır altında *h̄avf*) || 427 *erse ... soñı*] A9 *irz-e ... songı* C4 *irse ...*

428. mısırâdan sonra, A5 'te uyg. harfl. *uħr-a* yazılmış

Bundan sonra, A6, B5 ve C8 'da şu arapça ibâre ve hadis gelmektedir :

*ʕale ʕ-n-nebiyyü (A ve zalike ʕavlühü) ʕalehyi ʕ-selamü.
 h̄alalühâ h̄isabün ve h̄aramühâ ʕazabün*

(,,Peygamber aleyhisselâm demiştir ki,
 halâli—hisâp ve haramı—azapdır“)

429 *nelük ... munça*] B6 ar. *nelük mal-ġa munça* C7 *nelük* (satır altında *nice*.) *mal-ġa munça* || 431 *yʕıngça*] B8 ar. *yağıng-ġa* C9 *acun-da* || 432 *uyağıp ...*

- A105 433 seninġ malinġ ol mal aşındurduķunġ
 C42 434 sanġa ħaşret ol tek tutup turduķunġ
 B46 435 bu kūn kendū sücüg bu tirmek sanġa
 436 açığ bolġa yarın ķodup barduķunġ

- A106 F 437 bu ajun meze.si ķatıġlıġ meze.
 438 izası öküşrek meze.si aza
 439 aşel ķayda erse bile arısı
 440 arı zehri tatġu aşeldin oza

bözünġ] A4 uyatıp berür-ler (be-?) ... B9 uyadıp berür-ler ... (ar. uyatıp birürler sırını-ġu b.) C10 uyatıp (satır altında utanıp) b. sırınıġu (satır altında ķeġin) bözünġ (satır altında biz)

432. mısırâdan sonra, A5 'te uyg. harfl. uġr-a yazılmış

Bundan sonra, A8 'da gelen âyet için bk. aş. mısra 434 not

433 aşındurduķu ?] B10 aşın-turduķunġ (satır altında ġar. harfl. yā'ni bārūn şadāķā. ķılmaķ; ar. aşın-turduġunġ) C11 ışın-turduġunġ (satır altında yā'ni bārūn şadāķā. ķılmaķ (her iki nüshada da alttaki izahların yalnız aşın veya ışın (ışın) için yazılmış olması muhtemeldir) || 434 sanġa ... turduķunġ] A2 sangga ... B11 ... bek t. t. (ar. bik t. turduġunġ) C1 ... beķ t. turduġunġ

434. mısırâdan sonra, A6 (burada 432. 'den sonra geliyor; yk. bk.), B1-2 ve C2 'de şu arapça ibâre ve âyet gelmektedir:

ķema ķale 'llahü ta'ala ma 'indeķüm
 yenfedü ve ma 'inde 'llahî baķin

(„Yüce Tanrının buyurduġu gibi: sizdeki
 biter, Tanrıdaki bâkidir“)

435 kūn ... sanġa] A3 ... sangga B3 kūn (satır üstünde yazılmış) ... sangga (ar. k. ķindū ...) C3 ... sücüg (satır altında şirin) ... || 436 açığ ... barduķunġ] A4 ... ķoyup barduķunġ (-t- ve -ķ- altında ar. harfl. d ve ķ yazılmış) B4 ... ķotup bardu(ķ)unġ (ar. açık ... ķodup barduġunġ) C4 açık (satır altında telġ) ... ķoyup barduġunġ

436. mısırâdan sonra, A5 'te şu arapça ibâre gelmektedir:

rebiġna ma ķaddemna ve ħaşirna ma ħallefna

(„Öne aldıklarımızı kazandık ve geri bıraktıklarımızı kaybettik“)

Bundan sonra, A1 'de ar. harfl. aġra yazılmış

437 A2-5 'te bu dörtlük ar. harfl. yazılmış | ajun ... meze.] A2 a. mezesi ķ meze B5 acun ... (ar. acun mezesi ķatıġ-lık meze) F1 tūni-ya (?) mesez-i ķadıġ-l(ıġ) mese || 438 izası ... aza] B6 az-a-sı (-sı satır üstünde yazılmış; satır altında ar. harfl. azarı, -z-?) mezesi a. C8 azası (satır altında azarı) ... aza F2 edası öķ[üşre]k [...] az-sa || 439 ķayda erse] A4 ķayda (-y- noktasız) e. B7 ķayda bolz-a (ar. ķayda bolsa) C7 ķayda irse F3 ķaydabolz-a || 440 zehri ... oza] B8 ... tatar (ar. zehri tatar) ... C8 z. tat-ķu 'a. oza (satır altında evvel) F4 seher-i tadġu as[el]-tin oz-a

440. mısırâdan sonra, A1 'de uyg. harfl. uġr-a yazılmış

A107	441	hünərliġķa ajun vėfasızraq ol
B47	442	hünėrsızķa mundın cėfa azraq ol
	443	hünėr birle dėvlėt birikmekliki
C43	444	bulunmaz ķamuġ kııda ol kıızraq ol
A108	445	ne yazdı ajunķa bu řaķib hünėr
	446	negũke bu anı ulaşu ķınar
	447	ķasislerni kũtrũp nėfisni ķalıp
	448	azu ķutsuz ajun ķarıpmu munar
	449	aya ķukmin ajun tapa ũggũĉi
A109	450	yirip munı birer yana ũggũĉi
	451	uġan ķukmi birle kelũr kelgen iş
	452	anıńġ ģmri birle teger teggũĉi
B48	453	ajunķa bu sũķũř meľamet nelik
	454	ķaźalar yoritġan yaratġan meľik
A110 C44	455	ķaźa birle sanķlur adaķķa tiken
	456	ķaźa birle ilnũr tuzakķa elik

441 *hünərliġķa ajun*] A₂ *h. acun* B₉ *h. acun* (ar. *hünėr-lık-ķa acun*) C₉ *hünėr-lık-ķa a.* || 442 *hünėrsızķa mundın*] B₁ *h. [munda* (ar. *hünėrsızġa munda*) C₁₀ *hünėrsızġa m.* || 443 *birikmekliki*] B₂ ar. *birikil-meki* C₁₁ *biri-kil-megi* = 444 *kııda ol*] A₅ *kız-tın ol* (satır üstünde yazılmış) B₃ *kız-ta* (ar. *kızda*) o. C₁ *kızda o.*

444. mısırâdan sonra, A₆ 'da uyg. harfl. *uġr-a* yazılmış

445 *ne ... bu*] A₁ *ne yastı bu acun-ķa* B₄ *ni yastı acun-ķa bu* (ar. *ni yazdı acun-ġa bu*) C₂ *ne yazdı ajun-ġa bu* || 446 *negũke*] C₃ *negũge* || 447 *ķalıp*] B₆ ar. *ķalıp* C₄ *ķalıp* || 448 *azu ... munar*] A₄ *osu* (-s- altında ar. harf. s) *ķ. acun ...* B₇ *adu ķ. acun* ... (ar. *adu ķ. acun ķarıp-mu (mu)nar*) C₅ *adu ķutsız a. ķarıp mu m.*

448. mısırâdan sonra, A₅ 'te uyg. harfl. *uġr-a* yazılmış

449 *ajun topa*] A₆ *acun t.* B₈ *acun.t.* (ar. *ajun taba*) C₆ *a. taba* (satır altında *öze*) || 450 *yirip*] A₁ *yerip* B₉ *yerip* (ar. *yirip*) C₇ *yirip* || 451 *uġan ... kelgen*] A₂ ... *kilũr kilgen* B₁₀ *uġan ...* (ar. *oġlan ġakmĩ b. kilũr ķelgen*) C₈ *uġan* (satır altında *teńgri*) *ġakmi ...* || 452 *teger teggũĉi*] B₁₁ ar. *tiger tig-gũĉi* C₉ *tiger tig-gũĉi*

452. mısırâdan sonra, A₄ 'te uyg. harfl. *uġr-a* yazılmış

453 *ajunķa ... nelik*] A₅ *acun-ķa ...* B₁ *acun-ķa ... nelũk* (ar. *acun-ġa ... nelũk*) C₁₀ *ajun-ġa ... nelũk* (satır altında *niĉũn*) || 454 *yoritġan ... meľik*] A₆ *yuritgen ...* B₂ *yũrũdgen ...* (ar. *yũrũtken yarat-ķan meľik*) C₁₁ *yũrũt-ken yarat-ķan m.* || 455 *sanķlur adaķķa*] C₁ *sanķlur adaķ-ķa* (satır altında *ayaķ*) || 456 *ilnũr ... elik*] B₄ ar. *i. tuzaġ-ķa ilig* C₂ *ilnũr* (satır altında *iľũr*) t. *ilig* (satır altında *el*)

456. mısırâdan sonra, A₈ 'te uyg. harfl. *uġr-a* yazılmış

- 457 kamuğ tegdeçi neñg kaçadın erür
 458 ukuşsuzlar anı şebēbdin körür
 459 қазақ birle uçған қалық қушлары
 A111 460 қарықа қонар һәм қағешқа кирүр
 461 қазақ кelse yügrük yügürmez urup
 462 қазақ қайтарылмаз қатығ ya қурup
 463 саңға рәnc аңға гәnc birigli уған
 B49 464 чәзә^с қылма ya рәnc идіси тарup

XVI.

KİTAB SÂHİBİNİN ÖZRÜ HAKKINDA

- A112 C45 465 bitidim kītabnı meva'iz meşel
 466 okısa tatır til yimiş teg 'aşel
 A113 467 kim erse bu sözke adınlar sözün
 468 teñg ese teñgedi dūrüstқа бәдел
 469 ędib aḥmed atım ędeb pēnd sözüm
 470 sözüm munda қалur барur bu özüm

457 kamuğ ... erür] A₄ kamu ... B₅ kamuğ tengdeçi ... irür (ar. kamuğ teng-deçi ... irür) C₃ kamuğ tig-deçi ... irür || 458 ukuşsuzlar] A₅ ukuş söz-ler (-ö- yanlış mı?) B₈ ukuş-sız ir (ar. u. er) C₄ ukuş-sız (satır altında 'aqlıslız) ir || 459 uçған қалық] A₆ u. қılıқ B₇ ar. uçқан Һalıқ C₅ uç-ған Һalıқ || 460 қарықа] B₈ ar. қары-ға. C₈ қары-ға.

460. mırâdan sonra, A₂ 'de uyg. harfl. uḥr-a yazılmış

461 kelse] A₃ kilz-e B₉ kēlz-e (satır üstünde yazılmış) (ar. kilse) C₇ kilse || 462 қайтарылмаз] A₄ қарш болмаз B₁₀ ar. қайтарылмас C₈ қайтарылмас (satır altında dönmez) || 463 саңға ... birigli] A₅ sangga r. angga ... B₁₁ ... angga g. berigli (ar. birigli) C₉ ... gēnc b. || 464 чәзә^с ... tarup) A₆ cesa^с (-e-?) ... itiz-i tarup B₁ cesa^с (ar. cūzq^с) ... turup C₁₀ чәзә^с ... turup

kitab ... hakkında] A₁, B₂ ve C₁₁ 'de bu başlık şu şekildedir :

fi 'l-^сazrī biṭemami 'l-keḷami

(„Sözü bitirmenin mâzûr görölmesi beyânında“)

Bundan sonra, A₂ 'de uyg. harfl. uḥr-a yazılmış

465 kitabnı meva'iz] A₃ kitabı mev-a'iz B₃ kitabı muva'iz (ar. kitabı meva'iz) C₁ kitabı meva'iz || 466 okısa ... teg] A₄ okız-a t. til (satır üstünde yazılmış) ... B₄ okusa ... C₂ okısa ... değ || 467 erse ... adınlar] C₃ irse ... adın-lar (satır altında özgeleḡ) || 468 teñgese ... бәдел] A₂ tenggez-e tengget-i turust-қа betel B₈ ar. ... durust-қа b. C₄ tingese tingedi durust-қа b.

468. mırâdan sonra, A₃ 'te uyg. harfl. uḥr-a yazılmış

469 C₅-6 'da 469.-472. mırâlar iki satır üzerine yazılmış

- A₁₁₄ 471 kelür küz keçer yaz barur bu ʿümür
472 tüketür ʿümürni bu yazım küzüm
- B₅₀ 473 anın uş çıkardım bu türki ḵitib
474 kerek kıl tap ey dost kerek kıl itib
475 bitidim bu taṅsuḵ ṯuraṫ sözlerin
479 ḵalı barsa özüm sözüm ḵalsu tip
- A₁₁₅ 477 anın uz erür bu ḵıtab bir süzük
C₄₆ 478 talulap ketürdüm kemiştım çözü̱k
479 neṫaḏır süzük az bolur heṫl öküş
480 çuz aṫlaş bolur ḵız uçuzı böz ök
- A₁₁₆ 481 aya minde kiḫin keligli muni
482 oḵısaṅḡ duṫada unıtma mini
483 saṅḡa heḫḡe ḵıldım bu taṅsuḵ sözüm
484 maṅḡa heḫḡe ḵılsu duṫa tip sini

471 *kelür ... keçer*] A₆ *kilür ḵūz kiçer* B₉ ar. ve C₆ *kilür k. kiçer* || 472 *tüketür ... yazını*] A₁ ... *yasum* B₁₀ *ṯukett-i ... ḡasını* (ar. *tüket(tī) ... yazım*) C₆ *tüketür ... yazum*

472. mısırâdan sonra, A₂ 'de uyg. harfl. *uḡr-a* yazılmış

473 *anın ... ḵitib*] A₃ ... *ṯurki kitib* B₁₁ ... *ṯurk-çe kidap* (ar. *türkçe kitab*) C₇ *anın* (satır altında *anuṅcün*) ... *ṯürk-ce ḵıtab* || 474 *kerek ... itip*] A₄ *kirek ... kirek k. itip* (?) B₁ ar. *kirek k. tip a. d. kirek k. ʿıtab* C₈ *kirek k. dip iḡ d. kirek k. ʿıtab* || 475 *ṯuraṫ*] B₂ *turaṫ* (satır altında ar. harfl. *cemʿ ṯarfa*; ar. *turaṫ*) C₉ *turfa* || 476 *ḵalı ... tip*] B₃ ... *ḵa(l)su tep* (ar. *ḡali ... tip*) C₁₀ *ḡali* (satır altında *çın oḵ*) ... *dip*

476. mısırâdan sonra, A₁ 'de uyg. harfl. *uḡr-a* yazılmış

477 *uz ... süzük*] A₂ *uz irür* (*i-* tashih görmüş) ... *süzük* (*-k*?, *-ng*?) B₄ *uz* (satır altında ar. harfl. *hub*) *irür ... süzük* C₁₁ *u. irür ... süzük* || 478 *talulap ... çözü̱k*] A₃ *t. kitürtüm k. çösük* (*-s-* altında ar. harf. *z*) B₅ *tolulap ke-dürdüm k. ḡüsük* (ar. *tolulap kiltürdüm kimiştım ḡüzük*) C₁ *tolulap kitürdüm kimiş-tim* (satır altında *şaldum*) *ḡüzük* (satır altında *ḡarḡamḡazların*) ... || 480 *çuz ... ök*] A₅ ... *uçuz bu bözü̱k* B₇ *çuz atlaz ... bözü̱k* (ar. *ç̱az aṫlaş ... bözü̱k*) C₃ *cuz ... bözü̱k*

480. mısırâdan sonra, A₆ 'da uyg. harfl. *uḡr-a* yazılmış

481 *minde ... keligli*] A₁ *mende ... B₈ mende keḏin ...* (ar. *mende* (*-n-*?) *k. kilig-li*) C₄ *mende k. kelig-li* || 482 *oḵısaṅḡ ... mini*] A₂ ... *men-i* B₉ *oḵusang ... men-i* (ar. *oḵusang ... mini*) C₅ *oḵuḡan ... mini* || 483 *saṅḡa ... sözüm*] A₃ *saṅḡa ... B₁₀ saṅḡa ... kidab* (ar. ... *ḵıtab*) || 484 *maṅḡa ... sini*] A₄ *mang̱ga h. ḵılsun tuṫa tep sen-i* B₁₁ ... *ḵılsu tep sin-i* (ar. ... *tip sini*) C₇ ... *ḵılsu dip sini*

B.

I.

EDİB AHMED HAKKINDA

(Müellifi Mechûl)

- B51 D 485 toğa körmez erdi ʔdibniñg közi
 A117 486 tükedi bu on tört bab içre sözi
 487 yağan bolsa yüklüg özesinde zər
 C47 488 anıñg tuşı bolğay bu söznüñg azı

II.

EDİB AHMED HAKKINDA

(Emîr Seyfeddin)

- A118 D — 489 ʔdibler ʔdibi faẓıllar başı
 490 güherdin söz aymış ögün söz bışı
 491 uğan rahmet itsün bu saʔat anğa
 492 yarın kıpsa bolsun yaranlar işi

edib ... hakkında] A₅ 'te bu başlık yerine uyg. harfl. *uğr-a* yazılmış; B₁ ve C₈ 'de bu başlık şu şekildedir:

B₁ *la ʔdri kaʔilehü ʔyẓan fi taʔrifihî ʔaleyhi 'r-raḥmetü*
 C₈ *la ʔdri kaʔilehü ʔyẓan fi taʔrifihî ʔdibi aḥmed ʔaleyhi 'r-raḥmetü*
 („Edib Ahmed (rahmet üzerine olsun) 'in târifi beyânında söylenmiştir ki, kailini bilmiyorum“)

485 C₂ 'de bu dörtlükteki satırların yazılışına dikkat | *erdi ... közi*] A₆ *irti ʔdib-nüng k.* C₉ *irdi ...* D₁ *e. ʔdib-nüng k.* || 486 *tükedi ... bab*] A₁ *tüketti bu on tört (on tört üzerinden çizilmiş; sonra işâret edilerek, sahife kenarında şh yazılmış) b.* B₃ *tüketti (-k-?; ar. tüzet(t)im ...* C₁₀ *tüket(t)i ...* || 487 *yağan ... zər*] A₂ ... *qsesinte (-s- ve -s- altında ar. harfl. z ve s yazılmış) ser* B₄ *ar. yağan ... sər (yok)* C₁₁ *yağan (satır altında fil) bolsa ...* D₃ *yağan ...* || 488 *tuşı ... azı*] A₃ ... *söz-nüng a.* B₅ ... *söz-ning a.* C₁ *tuşı (satır altında beraber) ... sözning a.* D₄ ... *söznüng a.*

edib ... hakkında] D 'de bu başlık yok; diğer nüshalarda şu şekildedir:

A₄ *mın kelamı gayrihi* („Başkasının sözlerinden“) B₆ ve C₂ *ve mın kelamı gayrihi li-ecli taʔrifihî yaʔni emir seyfe 'd-din ʔaleyhi 'r-raḥmetü*
 („Başkasınıu, yâni Emîr Seyfeddin'in, onun (rahmet üzerine olsun) târifi için söylediği sözlerden“)

489 D 'de 489. — 491. mısralar yok | *ʔdibler*] A₁ *ʔdib-ler (-ler satır üstünde yazılmış) ||* 490 *ögün ... bışı*] A₂ ... *bış-ı (-ı-? -a-?)* B₈ *adın ...* C₄ *adın ...* || 491 *anğa*] A₃ *angga* || 492 *ışı*] B₁₀ ve C₆ başı

III.

EDİB AHMED HAKKINDA

(Büyük Emîr Arslan Hoca Tarhan)

- B52 D 493 edibniñg yiri atı yüknek erür
 A119 494 şafalığ açeḇ yir köñgüller yarur
 495 atası atı maḥmud-ı yükneki
 C48 496 edib maḥmud oğlu yok ol hiç şeki
 497 kîtabınıñg atı erür atbetü 'l-
 498 haḳayık ibaret arābdın uşul
 499 tamamı erür kaşğari til bile
 A120 500 ayıtınış edib rîkḳat-i dîl bile
 501 eğer bilse kaşğar tilin her kişi
 502 bilür ol edibniñg ne kim aymış
 B53 503 kişi tilni bilse bilür ma'nisin
 504 bilür men tise ayb özi bilmesin
 505 köp ilni körür biz edib sözini
 A121 506 bile bilmegendin ular özini

edib ... hakkında] D 'de bu başlık yok; A₅ 'te başlık yerine uyg. harfl. *uḥr-a* yazılmış; B ve C 'de ise, şu şekildedir:

mîn maḳalatî emîr-i kebir şahiḇi 'r-re'y ve 't-tedbir arslan ḥoca tarḥan
'aleḫi 'r-raḥmetü ve 'r-rıḫvan fi ta'rifi ḥoca edib teğammedehü ḡḡfran

(C *nevveḇe merḳadehü*) ve *ṭabe şerahü*

(„ Hoca Edib (rahmete garkolsun ve toprağı bol olsun; merkadi nurlu olsun) 'in târifinde büyük emîr, rey ve tedbîr sâhibi Arslan Hoca

Tarhan (rahmet ve rıza üzerine olsun) 'ın söylediğı sözlerden“)

493 *yiri ... erür*] A₆ ... *yüknek e*. B₂ *yer-i* (ar. *yiri*) ... C₉ *y. yüḡ-nek irür* ||
 494 *şafalığ ... yarur*] B₃ ... *yer ...* (ar. *şafalık ... yarur*) C₁₀ *şafalık ... yarur*
 D₆ *şafalığ 'a. yer köñgöl(l)er yarur* || 495 *maḥmud-ı yükneki*] B₄ ar. *maḥmudi yü-*
neki (yanlış olacak) C₁₁ *maḥmudi yüḡneki* D₇ *maḥmudi yükneki* || 496 *maḥmud*] B₅
aḥmed || 497 *erür 'atbetü 'l-*] A₄ ... *'adbetül* B₈ *irür hibetü 'l-* C₂ *irür hibet*
(-t dikkat) ol D₉ e. *ḡaybetü 'l-* || 498 *haḳayık ... uşul*] B₇ h. *'ibad* (ar. *'ibaret*)
'a. usul (ar. *uşul* ; -ş- ?) C₃ ... *uş ol* D₁₀ *haḳayık* (bu sözden önce, *'arab* yazılmış,
 sonra üzerinden çizilmiş) ... || 499 *erür ... til*] A₆ *irür (i- ?)* ... B₈ ar. ve C₄
irür kaş'ari D₁₁ e. *kaşğari* || 500 *ayıtınış ... dîl*] A₁ ... *rîk(k)at-i til* B₉ ... *til* (ar.
 ... *rîk(k)ati til*) C₅ ... *rîk(k)ati til* D₁₂ *ayıt(f)ı e. rîk(k)ati dîl* || 501 *kaşğar*] B₁₀
 ar. ve C₆ *kaş'ar* || 502 *ol ... kim*] A₃ *ol edib-nüḡ nekîm* B₁₁ ... *nekîm* (ar. *nikim*)
 C₇ ... *nikim* || 504 *tise*] A₅ *tiz-e* B₂ *tiz-e* (ar. *dise*) C₉ *dise* || 505 *körür biz*] A₆
körer biz B₃ *körer men* C₁₀ *körer biz* || 506 *bilmegendin ular*] B₄ *bilmesindin ular*

C49 507 'ayıbka koyuptur hālayık ara
508 gālaṭ ma'nilerni ayıtmış yana

509 seḫeḫ erdi bu iş bitidük kītab
510 kerek kıl icabet kerek kıl 'itab

511 bilip tutsa her kim edibniṅ sözün

A122 512 hālayık ara ol gūzinler özin

(satır altında ar. harfl. *mi der piçed*) || 508 ma'nilerni] B₆ ma'nisin C₂ ma'ni-sini

508. mısırâdan sonra, B₃₋₄ 'te şu arapça ibâre gelmektedir:

temmet hibetü 'l-ḥakayık bi-ḥavni 'llahî 'l-meliki 'l-haliki

(„Yaradıcı mülk sâhibi Tanrının avni ile, Hibetü 'l-ḥakayık tamam oldu“)

509 erdi ... bitidük] A₄ irti ... B₇ ... bitidim C₅ irdi ... bîti-dük 510

kerek ... kerek] A₅ kirek ... kirek B₈ ar. kirek ... kirek C₆ kirek ... kirek

510. mısırâdan sonra, B₉ 'da şu arapça ibâre gelmektedir:

temme bi 'l-ḥayri ve 's-sa'ade („Hayır ve saâdetle sona erdi“)

511 edibni iṭ] A₆ edib-nūṅ

512. mısırâdan sonra, A122₂—123₂ 'deki ketebe için bk. Giriş, VI, A.

A

BİSMİLLAHİ 'R-RAHMANİ 'R-RAHİM

I.

TANRININ MEDHİ HAKKINDA

- 1 Tanrım, (dâimâ) sana çok hamdederim;
- 2 (dâimâ) senin rahmetinden hayır umarım.
- 3 Dilim senâyı, (sana) lâayık bir şekilde, söyleye-
bilir mi;
- 4 olanca kudretimle söyleyeyim; bana yardım
et.
- 5 Canlı, cansız, uçan ve koşan (her) şey
- 6 senin varlığına tanıklık eder.
- 7 Senin birliğine delil arayan (kimse)
- 8 bir tek şeyde binlerce delil bulur.
- 9 Yok idim, yarattın; yine yok edip,
- 10 tekrâr var edersin; bunu ikrâr ederim.
- 11 Ey şüphe yolunda koşan, uyan;
- 12 gel, ölmeden kendini âteşten kurtar.
- 13 O kadir (Tanrı senin) geceni ve gündüzünü
yarattı;
- 14 (bunlar) birbirine uyup, birbirinin ardı-sıra
giderler.
- 15 Gününü giderip, geceni getirir;
- 16 geceni giderip, tekrâr tanı aydınlatır.
- 17 O dirileri öldürdüğü gibi, ölüleri de diriltir,
- 18 görürsün; bunu iyi bil.
- 19 o kudret sâhibi büyük bir Tanrıdır;
- 20 ölüleri diriltmek onun için kolay bir iştir.

II.

PEYGAMBERİN MEDHİ HAKKINDA

- 21 Şimdi Peygamberin fazlından bir kaç söz dinle;
 22 akıl ve dikkatini bileyip, sözümü anlamağa çalış.
 23 O yaradılanların (en) seçkini ve insanların (en)
 24 bil ki, yaradılanlar arasında onun eşi ve dengi
 25 kutlusudur;
 26 Resûller beyaz bir yüzdür; o ise, bu yüzün gözüdür;
 27 yahut onlar al yanaktır; o ise, bu yanağın benidir.
 28 Onun medhinden ağzım tatlılanır;
 29 onun yâdı, dilim için, şeker ve baldır.
 30 Yarın, derde düşersem, elimden tutacak olan
 31 o (resûle) bugün benden salât ve selâm erişsin.

III.

DÖRT SAHÂBENİN MEDHİ HAKKINDA

- 31 Yine (onun) dört arkadaşına selâm gönderirim;
 32 onları (anmaktan) hiç bir zaman usanmam.
 33 (Biri) Atık, (diğeri) Fârûk, üçüncüsü Zinnûreyin
 34 (ve) dördüncüsü yiğit ve kahraman Ali 'dir.
 35 Kim (onun) bu dört arkadaşı hakkında kötü itikad
 36 beslerse,
 37 ona bin (kere) lânet ederim.
 38 Tanrım, sen bağışlayan rabbimsin; senin karşında
 39 ne kadar günâhkâr kul isem, beni affet.
 40 Fazîletin olursa, nefsim kurtulur;
 41 eğer adâletini kullanırsan, bu benim için felâket
 42 olur.

IV.

BÜYÜK EMÎR MUHAMMED DÂD İSPEHSÂLÂR
BEY'İN MEDHİ HAKKINDA

- 41 Ey dil, medihler yarat ve sun, hâni,
42 ben onları şâhıma armağan edeyim.
- 43 Kitabı sâhımın medhi ile süsleyeyim,
44 okuyan adamın içi açılsın.
- 45 Onun iyiliği, cömerdliği ve eşsiz ihsânı
46 medhetmesini bilmeyen kimseyi dile getirir.
- 47 O akıl, anlayış, şu'ûr ve zekâ mekânı,
48 bilgi ocağı ve fazîlet kaynağıdır.
- 49 O himmeti simâkten daha yüksek tutar;
50 cömerdliği ve keremi (onun) iki dermânıdır.
- 51 (O) re'âyâ'ya karşı şefkatli, doğru ve yumşak
dillidir;
52 fakat hiddetlendiği zaman Şerâ arslanı kesilir.
- 53 (O) metânette Ömer gibidir,
54 cömerdlikte Osman 'a denktir.
- 55 (O) fetânette Ayâs 'ı geçer.
56 adâlet ve hakkaniyette gerçek bir Anuşirvan 'dır.
- 57 Onun ihsânı karşısında bulutlar utanır;
58 bu sözün doğruluğunu düşmanları da itirâf
eder.
- 59 Ey şâhımın fazîletlerini sayan (kimse),
60 sahrâdaki kum ve ufak taşlar sayıya gelirmi.
- 61 Siyâset, riyâset, kiyâset, kerem (ve bunlara)
62 adâleti ekle; bunları eşit ve anla.
- 63 Bir de şeref, insâniyet ve merdlik; bunların
hepsini
64 kadir (Tanrı) şâhıma ihsân etti.

- 65 Bulut ufak bir katre de hediye etse, deniz,
 66 az veya çok demeden, bunu kabûl eder.
- 67 Şâhım denizden bin kat daha kerîmdir;
 68 bu küçük hediyei kabûl ederse, hayret etmemek
 lâzımdır.

V.

KİTABIN YAZILMASI HAKKINDA

- 69 Dâd İspehsâlâr Bey için bu kitabı yazdım ki,
 70 dünyada (onun) adı kalsın;
- 71 kitabımı gören (yahut) eşiden (her) kes
 72 şâhımı du'â ile yâd etsin;
- 73 gönüller onun sevgisi ile ve
 74 dünya onun yâdı ile dolsun;
- 75 (bizden) sonra gelen insanlar arasında
 76 onun hâtırası hasretle anılsın ve yüksek olsun.
- 77 Gören ve okuyan istifâde etsin diye,
 78 kitabı nâdir sözler ile süsledim.
- 79 Ben onu şâhıma, bağlılığımın bir
 80 nişânesi olsun diye, hediye gönderdim.

VI.

BİLGİNİN FAYDASI VE BİLGİSİZLİĞİN
ZARARI HAKKINDA

- 81 Bilgiden sözüme temel atarım;
 82 ey dost, bilgiliye yaklaşımağa çalış;
 83 sa'âdet yolu bilgi ile bulunur,
 84 bilgi edin ve sa'âdet yolunu bul.

- 85 Bilgili insan — kıymetli dinardır.
 86 câhil ve bilgisiz (adam) — değersiz bir akçedir.
 87 Bilgili ile bilgisiz müsâvî olurmu ?;
 88 bilgili dişi — erkek ve câhil erkek — dişidir.
- 89 Kemik için ilik ne ise, insan için bilgi odur;
 90 insanın ziyneti akıldır, kemiğinki ise, iliktir;
 91 bilgisiz (kimse), iliksiz kemik gibi, boştur;
 92 iliksiz kemiğe kimse el uzatmaz.
- 93 İnsan bilgisi ile tanınır;
 94 bilgisiz, hayatta iken, kaybolmuş sayılır;
 95 bilgili adam ölür, (fakat) adı kalır,
 96 bilgisiz, sağ iken, adı ölüdür.
- 97 Bilginin ağırlığını tartan kimseye göre, bir
 bilgili
 98 bin bilgisize denktir;
 99 şimdi, anlayarak ve sınayarak, etrafa bakıver,
 100 bilgi kadar faydalı başka ne var ?.
- 101 Âlim bilgi ile yükseldi,
 102 bilgisizlik insanı aşağı düşürdü;
 103 bilgiyi ara, usanma; bil ki, o hak resûl: —
 104 « Bilgiyi, Çin 'de bile olsa, arayınız » — dedi.
- 105 Bilgiyi dâimâ bilgili arar,
 106 bilginin tadını, ey dost, bilgili bilir;
 107 bil ki, bilginin kadrini yine bilgi bildirir,
 108 bilgisiz odun bilgiyi ne yapar ?.
- 109 Bilgisize doğru söz tatsız gelir,
 110 ona öğüt ve nasihat faydasızdır;
 111 nice kirli (şeyler) yıkamakla temizlenir,
 112 (fakat) câhil yıkamakla temizlenmeyen bir
 kirdir.
- 113 Bilgili adam her işin zamanını bilir,
 114 işini bilerek yapar ve sonra pişman olmaz;
 115 her işte bilgisizin kısmeti pişmanlıktır
 116 ve ona bundan başka bir kısmet yoktur.

- 117 Bilgili (ancak) lüzûmlu sözü söyler;
 118 lüzûmsuz sözü gömerek, gizler;
 119 bilgisiz ne söylese, anlamadan söyler,
 120 onun kendi dili kendi başını yer.
- 121 Yaradan Tanrı bilgi ile bilinir;
 122 bilgisizlikten hayır gören varmı?;
 123 bilgisizlikten ne kadar halk kendi eli ile put yapıp:
 124 — « Rabbim budur! » — dedi.
- 125 Bilgilerin sözü öğüt, nasihat ve edebdir;
 126 bilgiliyi acem de arab da öğdü.
 127 Bilgi, malı olmayan için, tükenmez bir hazînedir;
 128 bilgi, nesezsiz için, yerilmez bir neseptir.

VII.

DİLİN MUHAFAZASI HAKKINDA

- 129 Dinle, bilgili ne diyor:
 130 edeplerin başı, dili gözetmektir;
 131 dilini muhâfaza altında tut, dışın kırılmasın;
 132 eğer muhâfaza altından çıkarsa, dışını kırar.
- 133 Düşünerek konuşan adamın sözü, sözün iyisidir;
 134 çok gevezelik eden dil, karşı konulmaz bir düşmandır.
 135 Sözünü başı-boş bırakma; dilini sıkı tut;
 136 dilin başı-boşluğu bir gün başa belâ olur.
- 137 Boş-boğaz adam akıllı olur mu?;
 138 bu boş-boğazlık ve ağız gevşekliği çok başları yedi.
 139 İnsanı dil ile kızdırma; bil ki, ok yarası kapanır,
 140 fakat dilin açtığı yara kapanmaz.
- 141 Sefih adamın dili kendi başının düşmanıdır;
 142 bir çok adamların kanı dilleri yüzünden döküldü.
 143 Çok konuşanlar arasında pişman olan çoktur,
 144 dilini muhâfaza altında bulunduranlardan pişman olan
 kim var?

145 İnsana ne gelirse, dilinden gelir;
 146 dili yüzünden kimi iyi, kimi kötü olur;
 147 dinle ve bu söze inan ki, vücûd her sabah
 148 kalkıp, eğilerek, dile yalvarır.

149 Eğer bir insanda (şu) iki şey birleşirse,
 150 o insana mürüvvet yolu kapanmıştır:
 151 (bunlardan) biri, lüzûmsuz yere gevezelik etmek,
 152 ikincisi ise, yalan söylemektir.

153 Yalan söyleyen adamdan uzak dur, kaç;
 154 sen ömrünü doğruluk ile geçir.
 155 Ağzın ve dilin ziyneti doğru sözdür;
 156 sözü doğru söyle, dilini süsle.

157 Dilini sıkı tut, gel, sözünü kısa kes;
 158 dil korunursa, kendin korunmuş olursun;
 159 resûl: — « İnsanı yüzü koyun âteşe atan dildir » —
 dedi;
 160 dilini sıkı tut, yüzünü âteşten kurtar.

161 Doğru söz, bal ve yalan söz, soğan gibidir;
 162 soğan yeyip, ağzı acılandırma; bal ye.
 163 Yalan söz, hastalık ve doğru söz, şifa gibidir;
 164 bu söz eskiden söylenmiş bir meseldir.

165 Doğru ol, doğruluk yap ve adın doğruya çıksın;
 166 insanlar seni doğru olarak bilsinler;
 167 eğriliği bırakıp, doğruluk libâsını giy,
 168 elbiselerin en iyisi, doğruluk libâsıdır.

169 Sırrını iyi sakla, kimse bilmesin,
 170 sözünden kendine pişmanlık gelmesin;
 171 bütün gizli işlerin âşikâr olup,
 172 gören ve duyan sana gülmesin.

173 En yakın ve inanılır arkadaşına bile, sakın,
 174 arkadaşım diye inanıp, sırrını söyleme;
 175 sırrın kendinde sabretmez ve saklanmazsa,
 176 arkadaşında sabreder mi; bunu iyi düşün.

VIII.

DÜNYANIN DÖNEKLİĞİ HAKKINDA

- 177 Bu dünya, konup-göçmek için, bir kervan-saraydır;
 178 (insan) kervan-saraya geçmek için iner.
 179 Kervanın başı kalkmış ve yolu tutarak uzaklaşmıştır;
 180 başı kalkmış olan kervan (daha) ne kadar gecikebilir.
- 181 Bu dünya arkasından koşmak niçin;
 182 hasis maldan ötürü (koşar), sen kendini tut.
 183 Mala bu kadar gönül bağlamak neden;
 184 bu mal sabah gelirse, akşam yine gider.
- 185 Mal hırsını gönülden çıkar,
 186 giyim ve karın tokluğu ile iktifa et;
 187 fakirlik, yarının azığının yokluğudur,
 188 mal yokluğuna fakirlik deme.
- 189 Bu dünya malından yiyecek ve giyecek (kadarını)
 al;
 190 fazlasını isteme, (fazlası) yüklenilecek vebâldir.
 191 Resûl, dünya için, tarladır demiş;
 192 tarlada çalış-çabala ve iyilik ek.
- 193 Bu dünya lezzeti bâkî değildir;
 194 zevk müddeti, yel geçer gibi, geçer;
 195 genç ihtiyarlar ve yeni eskir;
 196 kuvvetli çöker, kuvveti gider.
- 197 Dünya malı bugün var, yarın yoktur;
 198 benim dediğin mal başkalarının kismetidir.
 199 Her dolan azalır, her tam olan eksilir;
 200 her mâmûrluğun sonu harâp olmaktır.
- 201 Halkına dar gelen ne kadar yer vardı;
 202 halkı gitti, yalnız (onların) boş yeri kaldı.
 203 Ne kadar âlim, nice feylesof vardı;
 204 bugün onlar hani, binde biri (bile yok).

205 Dünya gülümser, fakat yine alın buruşturur ve kaş
çatar;

206 bir elinde bal tutup, birinde zehir saklar;

207 önce baldan tattırarak, ağzı tatlılandırır;

208 bir az sonra kadehe zehir katarak, sunar.

209 Eger tatlı tattın ise, acıya hazır ol;

210 rahat birer-birer gelirse, zahmet onar-onar gelir.

211 Ey gam karışmamış sürûr uman,

212 bu dünya ne zaman ümit yeri olmuştur ?.

213 Bu dünya yılan gibidir, yılanı oklamak lâzımdır;

214 (o) el ile yoklanırsa, yumuşaktır; fakat içi zehir
doludur.

215 Yılan yumuşak olduğu hâlde, kötülük yapar;

216 (ondan) uzak durmalı ve yumuşak diye yanılıp
tutmamalı.

217 Bu dünyanın da dıştan görünüşü güzeldir,

218 fakat içinde binlerce nâhoşluk vardır;

219 bakıp, dış süsünü görerek, senin ona

220 gönül bağlaman, bil ki, hatâların başıdır.

221 Dünya bâzan peçesini kaldırır ve yüzünü açar;

222 kucaklayacak gibi kollarını açar, fakat hemen
kaçar.

223 Baht yaz bulutu gibidir veya rüyâ gibi boştur;

224 durmadan geçer veya kuş gibi uçar.

IX.

CÖMERDLİĞİN MEDHİ VE HASİSLİĞİN ZEMMÎ HAKKINDA

225 Ey dost, bilgilinin izini tâkip et;

226 eger söz söylersen, sözü bilerek söyle;

227 öğersen, cömert adamı öğ,

228 hasise kuvvetli yay ve ok ile nişan al.

229 Bütün diller cömert adamın medhini söyler;

230 cömertlik bütün ayıbların kirini temizler;

231 cömert ol, sana söz, sövme gelmesin;
 232 sövme gelecek yolu cömertlik kapatır.

233 Eğilmez gönülü cömert adam eğer;
 234 erişilmez murâda cömert adam erişir.
 235 Hasisliği ögen dil hani, nerede;
 236 cömertliği ânı, hâs, bütün halk öğer.

237 Cömert adam bilgiyi yedebildi, bak.
 238 malını onunla sattı ve senâ aldı.
 239 muhtacların yardımcısı olarak yaşadı;
 240 bak, dünyada iyi ad bırakıp gitti.

241 Hasis, harâm ile, çok altın ve gümüş topladı,
 242 vebâl yüklenerek ve üstelik bir de söğüş alarak,
 243 malı başkaları arasında payedildi,
 244 hasis bunda yalnız pişmanlıktan hisse aldı.

245 Ey mal sâhibi iyi ve cömert adam ,
 246 Tanrı sana verdi ise, sen de ver.
 247 Yerilen ve sövülen kimse, toplayıp da vermeyendir,
 248 toplar da verirsen, toplayabildiğin kadar topla.

249 Tabiatlerin en iyisi ve âdetlerin ayıplanmayanı
 250 cömertliktir; bil ki, hasislik (bunların en)
 251 çirkinidir.

251 Ellerin en kutlusu veren eldir:
 252 alıp da vermeyen el ellerin kutsuzudur.

253 Hasislik ilâc ile iyileşmez bir hastalıktır;
 254 hasisin eli vermekten yana çok sıkıdır.
 255 Aç gözlü hasisin gönülü toplamakla doymaz,
 256 o malın kuludur ve malı ona hâkimdir.

257 Bu halk arasında en iyi adam, cömert adamdır;
 258 cömertlik şeref, ikbâl ve cemâli artırır;
 259 insanlar arasında sevilmeğe istersen,
 260 cömert ol; cömertlik seni sevdirebilir.

- 261 Hasis alçak, hâin ve malının bekçisidir;
 262 toplar, (fakat) yemez, içmez ve onu sıkı tutar;
 263 sağlığında dostuna tuz (bile) tattırmaz;
 264 ölür, malı kalır ve sonunda düşmanı yer.

X.

TEVÂZÛ VE KİBİR HAKKINDA

- 265 Sana lüzûmlu bir sözüm daha var,
 266 bana kulak ver, onu (sana) söyleyeyim;
 267 o (söz) şudur: kibri yere çalıp,
 268 tevâzuu sıkı tut ve ona kuvvetle sarıl.
- 269 Kibir bütün dillerde yerilen bir huydur;
 270 huyların iyisi, alçak gönüllülüktür;
 271 ululuk taslayan ve benim diyen kimseyi
 272 ne Tanrı ve ne de kul sever.
- 273 Dünya malını kazananların hepsi
 274 (onu) yiyemeden gitti, hâllerini görün;
 275 karısı başka bir erkek ile kalıp,
 276 onun yanında yatarak, vücûdunu verir.
- 277 Kibir libâsını giydin ise, derhal çıkar;
 278 halka karşı göğüs kabarttın ise, dilini derhal
 düzelt.
- 279 mü'minlik nişânı tevâzûdur;
 280 eger mü'min isen, mütevâzî ol.
- 281 Tevâzû göstereni Tanrı yükseltir,
 282 kibirli olanı aşağı atar;
 283 ululuk taslama, sakın, ulu yalnız Tanrıdır,
 284 O « ululuk benimdir, siz üzerinize almayın » dedi.
- 285 Ululuk taslaman ve ululuğa doğru el uzatman
 286 maldan dolayı ise,
 287 malın faydası nedir ki; kendin çıplak gidersin,
 288 sepet ve sandığın burada geride kalır.

- 289 Eger kibir sâhibi: — «ben asilim» — diyorsa,
 290 ben onun kesin cevabını (hemen) vereyim:
 291 insanlar, ana baba bir, kardeşirler:
 292 iyice araştırılırsa, aralarında bir fark yoktur.

XI.

HARİSLİK HAKKINDA

- 293 Gel, yine öğüdümü dinle, fazla emel besleme;
 294 emelin altında ecel saklıdır;
 295 ey dost, emel dediğim, uzun düşünmektir;
 296 düşünceyi uzun etme, (daha) çok amel kıl.

- 297 Dersin ki, giyecek, yiyecek ve içecek lâzımdır,
 298 çok mal, çok kul ve câriye lâzımdır ;
 299 eger ömürlük mal yığdın ise,
 300 (unutma ki,) önce börkü giyecek baş lâzımdır.

- 301 Harislik de insan için kötü bir huydur,
 302 harisliğin sonu gam, pişmanlık ve hasrettir;
 303 zenginlik ve fakirlik Tanrının kısmetidir;
 304 harislik, insan için, sâdece boş bir zahmettir.

- 305 Haris dünya malını toplamakla doymaz,
 306 sâhibi ihtiyarladığı hâlde, harislik ihtiyarlamaz;
 307 haris adam harisliği ancak ölüp,
 308 toprak altına girdikten sonra bırakır.

- 309 Haris mal toplamaktan yorulmak ve usanmak
 bilmez;
 310 harislik hastalığının ilâcını bilen var mı.
 311 Bir söz vardır: eger bir kimseye iki vâdi dolusu
 dinar verilirse,
 312 o (muhakkak) üç vâdi ister.

- 313 Ey hırs sâhibi, harisliğin ne lüzûmu var,
 314 bana söyleyiver, bu neye yarar ?
 315 İster dar, ister geniş olsun, rızkın yazılmıştır;
 316 harislik bunu daha iyi yapar mı?

XII.

KEREM, HİLM VE DİĞER İYİLİKLER
HAKKINDA

- 317 Aslı güzel olan adamın huyu güzel olur;
 318 güzel huylu adama gönül bağlanır.
 319 Adamdan adama fark çoktur,
 320 fakat görünüşte hepsinin borkü vardır.
- 321 (İnsanların) bütün tavır ve hareketlerini iyice incele,
 322 kerem kimde ise, ona insan de;
 323 keremsiz insan meyvesiz ağaç gibidir,
 324 meyvesiz ağacı kesip ateşte yak.
- 325 Müslümana karşı şefkatli ve merhametli ol,
 326 kendin için düşündüklerini müslüman için de düşün;
 327 sana cefa edene vefa ile mukabele et;
 328 ne kadar yıkanırsa yıkansın, kan kan ile temizlenmez.
- 329 yemeğe yarar yemek (varsa), aç insana yedir,
 330 giymeğe yarar elbise bulursan, çıplağa giydir;
 331 başkasına zorluk ve zahmet çektirme,
 332 eger sana başkası eziyet ederse, tahammül et.
- 333 Kötülük yapan adama sen iyilik yap;
 334 keremin başı budur, bunu iyi bil;
 335 eger bir kimseden sana iyilik gelirse,
 336 o adamı çok medhet ve (onun medhini) iste.
- 337 Kusurlu adamın kusurunu affet,
 338 düşmanlık kökünü kazıp, ortadan kaldır;
 339 hiddet ve düşmanlık ateşi tutuşarak, alevlenirse,
 340 yumuşaklık suyunu serp ve o ateşi söndür.
- 341 Kerem bir binadır ve hilm onun temelidir.
 342 yahut hilm bir bahçeye benzer ve kerem kırmızı güldür.
- 343 Eğilene destek ver ve kesileni ekle;
 344 böyle bir adama hür insan kul olur.

345 Ey dost, büyüklerin hakkını gözet,
 346 lüzûmsuz alay ve mücâdeleden sakın;
 347 bu alay büyükleri sana karşı hiddetlendirir,
 348 küçükleri ise, küstah yapar; bunu hakikat bil.

349 Belâ gelirse, ferâhı bekleyerek, sabret;
 350 belâ ve zahmeti yok etmeğe çalışarak, ferâhı
 bekle;

351 mihnet âteşi söner, nevbeti geçer;
 352 sabır sâhibi sevâb kazanmakla kalır.

353 Büyüklüğe erişirsen, kendini şaşırma;
 354 atlas giyersen, bözünü unutma;
 355 yükseldikçe daha çok yumuşak huylu ol,
 356 büyüğe ve küçüğe tatlı dil kullan.

357 Sözü düşünerek söyle, acele etme;
 358 sözünü sakla ki, sonra başını saklamayasın.
 359 Bin kişi dostun olsa, çok görme;
 360 bir kişi düşman olsa, azımsama.

361 İnsan ne kadar akıllı olsa, (yine) bir yanlışlık
 yapabilir;
 362 ne kadar hüner sâhibi olsa, bir kusuru bulunur;
 363 bu bir kusurdan dolayı (adamların) başını kesen,
 364 yaşamak için, dünyada adam bulamaz.

365 İyi hareket et, gönüller alarak yaşa;
 366 kötülükten kendini bir yana çek;
 367 bir iş yapacaksan, düşünüp-taşınarak
 368 ve (onun) lüzûmlu veya lüzûmsuz olduğunu
 gerçekten bilerek yap.

369 Hangi işle karşılaşırsan, onu iyice gözden geçir;
 370 o işin başını ve sonunu düşün;
 371 sevinç çıkacaksa, öyle ona gönül bağla;
 372 pişmanlık olacaksa, daha önce sakın.

373 İnsanların iyilik ve kötülükleri arzu etmekle geçmez,
 374 iyi işin de kötü işin de karşılığı gecikmez;

375 ey kötülük yapıp, iyilik uman (kimse),
376 diken eken üzüm biçmez.

377 İnsanın arkadaşı iyi olursa, kendisi de iyi olur;
378 insan arkadaşının iyi olmasından çok hayır görür;
379 kötüye yaklaşma, kötü sohbeti
380 seni hemen kötü huylu yapar.

XIII.

ZAMÂNENİN BOZUKLUĞU HAKKINDA

381 Dostluk mecâz oldu, hakikat hani;
382 binlerce dosttan bir gerceği bulunmaz;
383 bir çok insanlar dıştan hakikî dost gibi
 görüyorlarsa da,
384 içten vefasızdırlar; bunu bil.

385 Bugün bu dünyada insanlık kötüdür;
386 yazık, hani insanlık; nereye gitti ?
387 Vefâ gölünün suyu çekildi, kaynakları kurudu;
388 cefâ doldu-taştı, denizden daha engin.

389 Hani ahd, emânet; hani iyilik;
390 son gün hayırlı işler de ortadan kalkacaktır;
391 iyiliğin başı gitti, sonu da gidecektir;
392 kötülüğün başı geldi, sonu da gelecektir.

393 Dünya düşmanlık, cefa ve eziyetle doldu;
394 hani bir vefalı; varsa, ara bakayım.
395 Sen (kendin) bozüksun, onun için dünya bozuldu;
396 niçin bu dünyadan şikâyet ediyorsun.

397 İslâm garîp idi, tekrâr garîp oldu;
398 ibâdet — riyâ ve âbid — mecâz oldu;
399 harâbât muhiti mâmûr oldu;
400 mescid ise, harâp ve halk bî-namaz oldu.

401 Âlim ameli ve zâhid takvayı bıraktı;
402 ârif raks çıkarıp, hoş semâ eder;
403 bid'atten men'eden insan kalmadı,
404 onun için bu bid'at her gün artmaktadır.

- 405 Hani emr-i mârûf, hani iyi adam;
 406 iyi insanın duracağı yerin kendisi nerede.
 407 Halkını bırakıp, zamanını yerersin;
 408 zamanını yerme, insanlarını yer.
- 409 Kim iki yüzlü ise, o itibâr sâhibidir;
 410 itibarda olmak istersen, git, iki yüzlü ol.
 411 Yol kimin hakkı ise, onun yolu yok;
 412 yol hakkı olmayana geniş yol vardır.
- 413 Ey ahlâksız, sevinçle dolaş;
 414 bu senin zamanındır, istediğini yap;
 415 istediğin gibi, müsterih ve kaygusuz yaşa;
 416 sana hangi yerde ve hangi dille kim mâni olur.
- 417 Utanma kayboldu; araştırmakla kokusu dahi
 bulunmaz;
- 418 helâl yiyen hani, vücûdu (bile) görünmez;
 419 bugün helâlin kendisi nerede, hani,
 420 kim harâmı yerken, harâm diye yiyor.
- 421 Halk mallı olan kimseye teveccüh edip,
 422 hepsi hür olan nefislerini (ona) kul yaparlar;
 423 malı olmayanı görünce, başlarını çevirip,
 424 gözlerini yumarak, geçerler.
- 425 Ey mala karşı haris adam, gerçek bil ki, bu mal
 426 bugün kaygı ve düşünce; yarın ise, yük ve
 vebâldir;
- 427 malın harâm ise, sonu azâptır;
 428 eger malın halâl ise, (onun da) hesabı sorulur.
- 429 Nefsin mala karşı neden bu kadar haristir?,
 430 gönülde gamın ve dilinde sözün (hep) odur;
 431 (kendin) gidersin, bu malın düşmanına kalır;
 432 sarınacak bezini de utandıkları için verirler.
- 433 Senin malın, öbür tarafa geçirdiğin maldır;
 434 elinde tuttuğun (mal ise), senin için ancak hasrettir;
 435 bugün toplamak senin için tatlıdır;
 436 (fakat) yarın bırakıp gitmek acı olur.

437 Bu dünyanın tadı karışıktır,
 438 eziyeti daha çok ve tadı azdır;
 439 ba nerede ise, arısı berâberdir;
 440 baldan önce arının zehiri tadılır.

441 Dünya hüner sâhibi için daha çok vefasızdır,
 442 hünersize burada cefa daha azdır;
 443 hüner ile tâlihin bir araya gelmesi (ise),
 444 bulunmaz nevâirden dada nâdirdir.

445 Hüner sâhibi dünyaya karşı ne (gibi bir) kusûr
 işlemiştir;
 446 niçin bu (dünya) ona durmadan eziyet çektirir:
 447 hasisleri yükselterek, kıymetlileri yere vuruyor;
 448 yoksa bu kutsuz dünya ihtiyarlayıp bunadı mı ?

449 Ey hükmünü dünya üzerinde yürüten,
 450 onu bâzan yeren, bâzan tekrâr öven,
 451 her gelen iş kadir (Tanrı) hükmü ile gelir,
 452 insanın her karşılaştığı şey onun emri ile olur.

453 Dünyaya bu sövme ve çıkışma niçin;
 454 kaza ve kaderi yürüten ve (yeniden) tanzim eden
 Tanrıdır;
 455 ayağa diken kader ile batar,
 456 geyiği tuzağa düşüren kaderdir.

457 Başa gelen her şey kaderden gelir,
 458 anlayışsızlar onu sebepten bilirler;
 459 havada uçan kuşlar, kader ile,
 460 hem kola konar, hem kafese girerler.

461 Koşanın(koşmaması) mukadderse, vursan da koşmaz;
 462 kuvvetli yay kurmakla kader geri çevirilmez;
 463 sana ıztırap ve ona hazine veren Tanrıdır;
 464 ey muztarip kimse, ıztıraptan şikâyet etme.

XIV.

KİTAP SÂHİBİNİN ÖZRÜ HAKKINDA

465 Kitabı mevzalar şeklinde yazdım;
 466 dil okursa, bal yemiş gibi, tatlı olur;
 467 kim bu sözü başkalarının sözü ile mukayese ederse,
 468 hakikiyi sahte ile mukayese etmiş olur.

469 Adım Edib Ahmed, sözüm edep ve nasihattir;
 470 vücûdum gider, sözüm burada kalır;
 471 bahar geçer, güz gelir; ömür gider, ■
 472 bu bahar ve güzüm ömrü tüketir.

473 Onun için işte bu türkçe kitabı çıkardım,
 474 ister bunu kâfi bul, ey dost, ister ilâve et.
 475 Eğer kendim gidersem, sözüm kalsın diye,
 476 bu (kitabı) nâdide ve zarif sözler ile yazdım.

477 Onun için bu güzel ve süzülmüş bir kitaptır;
 478 (sözleri) seçerek getirdim ve çözülmüşleri attım;
 479 helz çok, fakat nâdir ve süzülmüş (söz) az olur;
 480 sırmalı atlas nâdir olur, değersiz (olan şey) bezdir.

481 Ey benden sonra gelen,
 482 bunu okursan, beni duâda unutma;
 483 sen de bana duâ hediye edersin diye,
 484 bu nâdide sözlerimi sana hediye ettim.

B.

İLÂVELER

I.

EDİB AHMED HAKKINDA

(MÜELLİFİ MECHÛL)

- 485 Edibin, anadan doğma, gözü görmezdi;
486 sözü bu on dört bâb içinde tamamlandı;
487 üzerinde altın yüklü bir fil olsa,
488 bu söz, en az, ona benzetilebilir.

II.

EDİB AHMED HAKKINDA

(EMİR SEYFEDDİN)

- 489 Edipler edibi, fâzıllar başı
490 akıl ile gevherden söz söylemiş, bu sözlerin başıdır;
491 Tanrı bu saatte ona rahmet etsin,
492 yarın kalktığı zaman yârânlar eşi olsun.

III.

EDİB AHMED HAKKINDA

(BÜYÜK EMİR ARSLAN HOCA TARHAN)

- 493 Edibin yerinin adı Yüknek 'tir.
494 gönülleri açan, safâlı bir hoş yerdir.
495 Babasının adı Mahmud Yüknekî'dir,
496 Edip Mahmud'un oğludur ve (bunda) hiç şüphe
yoktur.

497 Kitabının adı 'Atebetü 'l-hakayık 'tır
498 ve bu ibâre arap usûlüne göredir.

499 (Eserin) bütününü Kâşgar dili iledir,
500 edip (bunu) gönül rikkati ile söylemiştir.

501 Kâşgar dilini bilen her kes
502 edibin ne söylediğini anlar.

503 İnsan dili bilirse, mânasını da bilir;
504 kendi bilmediğine, bilirim, demesi ayıptır.

505 Bir çok kimseleri görüyoruz ki, edibin sözünü
506 anlayamadıkları için, kendilerini üzerler.

507 (Bir çokları da), yanlış mâna vermek suretiyle,
508 halk arasında utanılacak vaziyete düşerler.

509 Bundan dolayı kitabı yazdık,
510 ister kabûl et, ister hoş görme.

511 Edibin sözünü kim bilip tutarsa,
512 halk arasında kendi itibârını yükseltir.

NOTLAR

1 *öküş* «çok, pek çok» (bk. fihrist); *öküş hâmd* için krş. *hâmdü bi-hâdd*. Bu söz ile birlikte kullanılan müterâdif tâbirler için bk. *Index: öküş telim, telim öküş, erüş öküş, sansız öküş, ülgüsüz öküş, tolu erüş öküş*. Kâşgarî *öküş* «çok» ve burdan *öküşle-* «çok sanmak» (İbn Mühenna: «çoğaltmak»); bu -ş şekli yanında -l şekli de gösterilmiştir: *ökil* (Kıpç.; WB. Çağ.; *ökül*) ve bundan *ökli-*, *öklit-*, *öklüt-*. [Kâşgarî'nin neşrinde «yığmak toplamak» mânalarına gelen *ök-* ile bunun genişlemiş şekilleri, *üg-* şeklinde, düzeltilmelidir. Bugünkü şivelerde bu mânaya gelen fiillerin aslı bu *üg-* köküne ircâ edilebilmektedir; bk. msl. WB *üğ-* (Sag. Kayb.), *ügül-* (Çağ.; gerek aslı -g- ve gerek -y- > -g- ile), *ü-* (Alt. Tel.), *üy-*, *üyül-*, *üyüt-* (Kazak), *üy-* (Kazan) v. b.].

öküş okunuşunu te'yit edecek başka bir kök gösterilemediği için, W. Bang (*Manichäische Erzähler, Le Muséon*, XLIV, s. 36) bunun, *üg-* ile birleştirilerek, *ügüş* şeklinde okunması fikrini ileri sürmüştür. A. v. Gabain (*Die uigurische Übersetzung der Biographie Hüen-Tsang's*, SPAW, VII, 1935, s. 28 not 310) bu düşüncüyü bir defa kabûl etmiş olmakla berâber, sonra *ö-/ü-* ve *-k-/g-* seslerinde tekrar tereddüde düşmüştür (bk. *Alttürkische Grammatik*, Leipzig, 1941, Glossar). Yalnız W. Bang'ın, bu sözün okunuş şeklini tashih etmek istediği vakit, bir taraftan bu sözün Orhun ve Mani alfabeleri ile yazılmış olan metinlerdeki şekilleri ve diğer taraftan bu iki şeklin ifâde ettiği mânalar üzerinde nasıl düşünmüş olduğu mâlûm değildir. Başka bir zarûret çıkmadıkça, bu şeklin bozulmaması ve bu iki söz grubunun birleştirilmemesi, şimdilik, daha doğru olacaktır.

1 *ay-* «söylemek, demek»; metinde hep *ay-* şeklinde geçen bu fiilin aynı mânada kullanılan *ayıt-* şekline yalnız ilâve parçada tesâdüf edilmektedir (bk. 500 ve 558). Kâşgarî *ayıt-* fiilinin oğuzcada «söylemek» ve diğer şivelerde «sormak» mânalarına kullanıldığını kayd ediyor ki, bundan bu sözün şekilden başka, şiveler arasında mâna bakımından da fârlı olduğu anlaşıyor. Bugün ekseriyetle *ayt-* şeklinde, tek heceli telaffuz edilen bu fiilin bâzı şivelerde, bilhassa şimâl şivelerinde, umûmiyetle incelmış olan *eyt-* şekli kullanılmakla berâber,

bunun son devirlere mahsus olduğunu düşünmek ve eski metinlerde, bilhassa konuşma dilinde mahdût sâhalara inhisar eden Anadolu 'da yazılmış olan türkçe eserlerde kalın şekli ile okumak doğru olacaktır.

Bugün cenup şivesinde bunun yerini, cümledeki ifâdenin gelişine göre, *de-* ve *söyle-* fiilleri almıştır. *söyle-* fiilinin meydana gelişi meselesi için bk. *Oğuz Kağan destanı*, not 196. Burada ileri sürülen fikirlerle bugün bir de şu noktaları eklemek mümkündür: *söz* < **sö-z* kabûl edilirse, bu kökten *sö-y-ü* şekli ve bunu sonuna *-le-* getirilmek suretiyle bir fiil yapılmış olduğu düşünülebilir; vurgusuz orta hecedeki ünlünün düşmesi ile, *söyle-* şekli meydana gelir. Aynı yol ile vücûde gelen diğer benzerleri için krş. bilhassa *beyle-* (Kazan) «bağlamak» < *bay-la-* < *ba-y-u-la-*; başka bir fiil yapma eki ve benzer hecelerin düşmesi ile *say-* «saymak».

2 *oňa* < *oňg-a*; metinde kullanılışı için bk. 2: *seniň raħmetiňdin umar men oňa*, 115—116: *ķamuğ tūrlūg işte biligsiz oňı — ökünç ol aňgar yok oň anda cıdın* ve 198: *meniň timişing neň adınlar oňı*.

Metindeki misâllerden bu sözün «salâh, necât, selâmet, bir iş mukabilinde elde edilen ecir, nasîp, kısmet, hisse, pay» v.b. mânalarına geldiği görülüyor. C 198 'de ayrıca *ülüş* («pay, hisse») sözü ile izah edilmiştir. A 113 'te *ödin* yerine kullanılan *onggın* (*biliglig kişi kör bilir iş onggın*) da mânanın gelişine uygundur.

Kâşgarî 'de, *oň* («sağ») 'dan başka, bir de *oň* «kolay» (*sehl*; bunun *oňgay* 'dan kısaltılmış olduğu kaydediliyor); A bu Hâyyan *oň* «doğru» (*müşteķim*) = İbn Mühenna *oňa*. Krş. bir de C o d. Cum.: *oň* «sağ» ve *oñlık* «necat, kurtuluş». *Oğuz Kağan destanı* 'nda pek iyi anlaşılamayan *oňa* için bk. not 238. W B 'ta *isı oñ boldı* (Kazak.) «işinde muvaffak oldu», *ijñ oñ polzun* (Tel.) «işin iyi olsun» ve *isı oña keldı* (Kazak.) «iş iyileşti, yoluna girdi» (krş. Ş. Süleyman, *oň* maddesinde Nevâî 'den alınan misâlde, *kim ki ol igri ķadem urdı işi kilmedi oň*). — *oňg*, *oňa*, *oňgay*, *oñday*, *oñdoy* v.b. ile diğer fiil şekillerinin aynı mefhumları ifâde etmek için kullanıldıklarına bakılırsa, bunun aslının *sol* 'un zıddı olan *oñ* 'un aynı olduğu ve ayrı şekillerinin bundan genişlemiş oldukları fikri kuvvetlenmektedir.

3 *ayuğay* < *ay-u-u-ğay*, bk. bir de 274: *yıyümedi* < *yı-y-ü u-ma-dı*; *Ķutađıgı bilig* 'de de gördüğümüz ve iktidar ifâde etmek için, yardımcı fiil yerine kullanılan *u-* fiilinin bu birleşmiş ve ekleşmiş şekli bugün daha çok cenup şivesinin husûsiyeti olarak bilinmektedir (*u-* yardımcı fiilinin bu şekline yalnız menfi mefhumların ifâdesinde rastlanır; müsbet mefhumlarda ise, ayrı fiil şeklini muhafaza eden *bil-* yardımcı fiili kullanılmaktadır. Burada *-u-*, *-ü-* yerine, önce-

leri -ı-, -i- ve sonraları -a-, -e- şekillerinin kaim olması, bir taraftan, bu zarf-fiil ekinin son zamanlarda almış olduğu şekli ile ilgili olduğu gibi, diğer taraftan orta hecedeki vurgusuz ünlüler ile u, ü seslerinin söz sonunda ve eklerde geçirmiş oldukları inkişâfından ileri gelmiş olacaktır. Eskiden ayrı bir fiil şeklinde, müsbet ve menfi mefhûmların her ikisini ifâde etmek için kullanılmış olan bu yardımcı fiilin 'Atebetü 'l- haqayıq' taki vaziyeti, misâllerin azlığından dolayı, açıkça tesbit edilmemekle berâber, yukarıdaki misâlden, bunun bu devirde henüz, cenup şivesinde olduğu gibi, yalnız menfi ifâdelere inhisar ettirilmemiş olduğu görülmektedir. Sonradan u- yerine geçmiş olan bil- yardımcı fiili metinde her iki ifâde tarzında da kulalnılabilmektedir; bk. 237: *yete bildi*, 45: *ögü bilmez er* ve 506: *bile bilmegendin*.

Aynı mefhûmu ifâde etmek için, bil- ile yan-yana kullanılan al- yardımcı fiili için bk. bilhassa Cod. Cum. (mad. bil- ve al-): *ayta bildiñ*, *bara bilmez* ve *tıyal-* (< *tıya al-*), *baral-* (< *bara al-*), *ete al-*, *köral-* (< *köre al-*); misâllerde bil- hem müsbet, hem menfi ve al- ise, yalnız menfi ifâdelerde geçmektedir.

bil- yardımcı fiili şivelerde nisbeten mahdût sâhada kullanılmaktadır; al- ise, daha umûmî olup, bâzı şivelerde (msl. Kazak. ve Kır-gız.) birleşmiş ve ekleşmiş durumdadır. Özbekçede kalın sözlerde ekleşmiş (msl. *oral-* < *or'al-*), ince sözlerde ise, ekleşmiş ve ekleşmemiş olarak, her iki şekilde (msl. *köre al-* ve *ötel-* < *öte al-*) kullanılmaktadır (bk. A. v. Gabain, *Özbekische Grammatik*, s. 127, § 362). Kazan şivesinde bugün, umûmî olarak, al- kullanılmakta olup, birleşmiş, fakat ekleşmemiş bulunmaktadır (msl. *baral-* < *bar' al-* < *bara al-*, *bilal* < *bil' al-* < *bile al-* v.b.). Şark türkçesinde de aynı durumu görüyoruz (msl. *alaldim* < *ala aldim*, *kelelaymen* < *kele almay men*, *beralsam* < *bere alsam*; bk. N. A. Baskakov ve V. M. Nasilov, *Uygursko-russkiy slovar*, s. 204).

Kazan şivesinde al- daha çok «muktedir olmak, imkân bulmak» mânalarına ifâde ettiği hâide, bil- yardımcı fiili «bir şeyi yapmağı bilmek» mânasına gelir; msl. *yazal-* «yaza bilmek, yazmak iktidarında bulunmak, yazmak için imkân ve fırsat bulmak» ve *yaza bil-* «yazmasını bilmek». Özbekçedeki (bk. *ayn. esr.*, § 364) *köre bil-* ve *kılıb bil-* şekillerinin mânaları yakından tasrih edilmemiş olmakla berâber, burada da Kazan şivesininkine benzer bir fark gözetilmiş olduğu tahmin edilebilir.

Cenûp şivesinde, eski Anadolu metinlerindekiinden az-çok farklı olmak üzere, bugün müsbet ifâdelerde bil- (*gel-e bil-*) ve menfi ifâdelerde ise, u- (*geleme-* < *gel-e u-ma-*) yardımcı fiillerinin umûmîleşmiş

olduğu görülüyor ki, bu husûsun tarihî inkişâf seyri ayrıca tetkike değer.

'*Atebetü 'l-haḳayik*'ta yardımcı fiiller umûmiyetle çok az kullanılmıştır. Metinde, *u-* ve *bil-* 'den başka, daha iki fiil geçmektedir: 1. *bir-* (314; *ayu bir-*) ve 2. *tur-* (404; *arta tur-*, 350: *küdüp tur-*, 175; *sinḡip tur-* ve 434: *tutup tur-*).

4. *unarça*. Beyit, vezin icâbı, kısaltılmış olacaktır.

şenamu ayuḡay seza bu tilim
unarça ayayın yarı bir maṅga

« Bu dilim (sana) lâyük (münâsip şekilde) senâ mı söyleyebilecek; kudretimin yettiği kadar (veya: beğeneceğin gibi) söyleyeyim, bana yardım et ».

Şâirin ifâde etmek istediği aş.-yk. bu olmalıdır. Çünkü çok mahdût bir kuvvete sâhip olan bir insan, zâtında hiç bir tahdit olmayan Allahın her hâangi bir vasfı hakkında söz söylemeğe muktedir değildir. Onun için Allahın insan tarafından medhedilmesi de imkânsızdır; o ancak kendisi tarafından medhedilebilir. Bu fikrin sarîh ifâdesi için bk. *Ḳutaḡu bilig*, 33:

sini erdükünḡ teg öḡümez özüm
sini senmet öḡgil kesildi sözüm

Yalnız med hetmek değil, Allahın vermiş olduğu nimetlerine karşı münâsip bir şekilde şükretmek de insanın kudreti dışındadır; krş. *Ḳutaḡu bilig*, 1030 — 1033:

bayatḳa şükür kıldı öḡdi öküş
ayur ay idim sen baḡırsak küsüş
ḳamuḡ eḡgülük tegdi sindin maṅga
tapuḡsuz ḳulunḡ men yazuḳluḡ saṅga
tilekimni birdinḡ ḳamuḡ arzular
erej dünya devlet öküş eḡgüler
bu şükruḡ negü teg ötey öz özün
muniṅ şükri sen ḳıl saṅga ay tüzün

İlk mısırâdaki *-mu* sorgu eki, *-ḡay* ekinden dolayı, *şena* ile birleştirilmiştir; bu ekin *seza* sözüne âit olması da düşünülebilirdi: *seza-mu* « lâyük mı ». Bu husûsu bu mesele ile daha yakından ilgili olan arkadaşların halline bırakıyorum.

İkinci mısırâdaki *unarça* sözünde de şahıs zamiri eksiktir. Beni burada tereddüde düşüren cihet, bunun C nüshasında *tapḡanımça* sözü ile izah edilmiş olmasıdır. *una-* için bk. *Kâşgarî* « râzı olmak,

kabûl etmek » (trc. III, 256: *ol bu ışığ unadı* « o bu işe râzı oldu » *sen unadınğ n-u* « sen kabûl ettin mi, sen bu işe râzı oldun mu »), *unaş-* ve *unat-*. *unarça* sözü bu mânayı muhafaza ettikçe, izahtaki *tapğanumça* sözü yanlışdır ve bunu, da'ca uygun olan *teplağuço* yerine, bir yazı hatası olarak kabûl etmek de, şekil bakımından, güçtür.

Allahı medhetmeğe muktedir olmayan insanın, onun râzı olacağı ve kabûl edeceği bir şekilde bu işi başarmasına da imkân yoktur. İnsan bu işi yalnız kendisinin gücü yettiği kadar ve nisbette yapabilir. Bu fikirden hareket ederek, *unarça* sözünü *u-* (« muktedir olmak ») fiili ile bağlamak ve buradaki şekli *-n-* mutâvaat olarak kabûl etmek mümkündür (< *u-n-ar-ça*). *u-* fiilinin bu devirde artık pek kullanılmadığı göz önünde tutulursa, bunun mutâvaat ve muzâri şekli ile *una-* fiilinin muzâri şeklinin birbiri ile karışmış olduğu düşünülebilir.

Metinlerde *u-* fiilinin muzâri şekline nisbeten az tesâdüf edilmektedir (bk msl. U III, 512—13: *edgü cyığ kılnıçığ adırtlağalı uyur* « iyi ve kötü işi ayırt etmeğe muktedir olur »; krş. bir de W. Bang ve A. v. Gabain, *Ein Uigurisches Fragment über den manichäischen Windgott* (Ung. Jahrb., VIII, H. 3/4, s.250, str. 31 ve not: *ilig begler [uy]urlar* « hükümdarlar ve âmirler (kudret sâhipleri, asiller) »; H. N. Orkun, *Eski türk yazıtları*, II, 80, str. 42: *tört buluntağı edgüsi uyurı tirilipen* « dünyanın dört cihetindeki iyileri ve akıllıları, (muktedir olanları) toplanarak... ». *Qutağğu bilig*, 2612:

*közi tok çığay erse bayka sanur
serinse kişi tegme işte unur*

«Gözü tok (insan) fakir ise dahi zengin sayılır, insan sabrederse, her işte muvaffak (işe muktedir) olur »; bk. bir de hitap şeklinde, *ay unur* (1081, 2143, 3814, 4501, 5555), *ay kılkı unur* (5561, 6015) v. b.

Buradaki *unarça* 'yı < *u-n-ar-ça* (= *u-n-ar-ça*) olarak kabûl ve « kudretimce, kudretimin yettiği kadar, elimden geldiği nisbette » şeklinde tercüme etmek mümkündür.

6. *çemad* (cem. *çemadat*) « hayat ve neşv-ü nümâsı olmayan cisim »; imlâsı için bk. Bu: *cumat*, Ba: *cumat* (harekeli), C *cümat* (harekeli; satır altında *cümla* sözü ile izah edilmiştir).

Türkçe sözlerde olduğu gibi, çok kullanılmış olan bâzı yabancı sözlerde de, dudak sesleri yanında bulunan ünlülerin yuvarlaklaştırıldıkları mâlûmdur (msl. *tuvar* < *tavar*, *duvar* < *divar*, *çuvab* < *cevab* v.b.). Fakat halk diline pek girmemiş olan bu *çemat* sözünün böyle bir sebeple *cumat* şekline girmiş olması pek muhtemel değildir. Nüsha-

larda görülen bu farkların büyük bir kısmı, dil husûsiyeti olmaktan ziyâde, müstensihin bu sâhadaki bilgisi ve bilgisizliği ile ilgili olacaktır. İstanbul'da ve Abdürrezzak Bahşı tarafından istinsah edilen B nüshasındaki hatâların, kendisinin yazıda ünlü işâretleri kulanılan bir imlâyâ alışıık olmasından ileri gelmiş olduğu da düşünölebilir. Bugünkü muhitimizde iki alfabeli kimselerde gördüğümüz bu gibi yanlışlıklar bunun bâzan sakınılmaz bir hâle gelebileceğı husûsunda bir misâl teşkil eder. Nüshalarda görülen bu nevi farkların bir kısmı için bk. msl.

B 464 cūza^c (ceza^c), 339 hınd (hıkđ), 465 meva^ciz (meva^ciz), 325 mihriban (mihriban), 10 mukir (mukir), 150 mürüvvet (mürüvvet), 49 simaktin (simaktin)

C 438 azası (ızası), 161, 162 beşel (başal), 346 meziğ (mizah), 33 faruğ (faruk), 415 ferah (fariğ), 46 ferri (birri), 213 filüsuf (feylesuf), 304 haşlet (zahmet), 347 mezağ (mizah), 325 mihriban (mihriban), 150 mürüvvet (mürüvvet), 475 turaş (tırak), 49 simakdin (simaktin), 52, 320 veleyğın (velikın) v. b.

BC 459 halik (kalık), 128 hisab (neşeb), 499, 501 kaşar, kaşari (kaşgar, kaşğari = D kaşkari), 48 ma'deni (ma'dini), 500 rik-kati til (rikkat-i dil), 33 şadık (atık)

AB terengiz (direngsiz)

Bunlara daha bazı misâller eklenebilir; bk. fihrist.

6. uçgan. Gerek türk dilinin tarihî inkişâf merhalelerinin tesbitinde ve gerek bugünkü şivelerin tasnifinde başlıca âmillerden biri olan g ve ğ sesleri, 1. sözlerin başında, 2. tek heceli sözlerin sonunda, 3. birden fazla heceli sözlerin sonunda, 4. teşkil eklerinin başında, 5. tasrif eklerinin başında ve 6. iki ünlü arasında bulunmalarına göre, muhtelif bakımlardan mülâhaza edilebilir. Bugünkü şiveler içinde, şimdiye kadar tetkik mevzuu teşkil etmemiş olmakla berâber, bu seslerin durumunu daha kolay tâkip edebiliyoruz. Fakat bunların türk dilinin tarihî inkişâfındaki yeri hakkında bildiklerimiz hâlâ tahmin çerçevesini aşamamaktadır. Ayrı devir ve sâhalara göre, bu inkişâfın nisbî tarihlerini tesbit edebilecek bir durumda bulunmamaktayız.

1. Bunlardan sözlerin başındaki k- 'lerin g- şeklinde inkişâfı, şimdilik, türk şivelerinin yalnız cenûp grupuna âit bir husûsiyet olarak bilinmektedir. Bu inkişâfın sebepleri ile ilk önce başladığı sâha ve devrini, kat'î olarak, tâyin etmek mümkün olmadığı gibi, son devirlerde türkler tarafından kullanılan alfabelerin kifâyetsizliği yüzünden, daha sonraki seyrini tâkip etmek de oldukça müşküldür. Mahmud Kâşgarî'nin bu inkişâfa temâs etmediğine bakılırsa, XI. asrın son-

larında sözlerin başındaki *k-* 'lerin daha böyle bir değişme temâyülü göstermemiş olduğu kabûl edilebilir. *Divanü lûğatî 't-türk* 'te, tasrih edilmemiş olmakla beraber, *g-* ile başlayan sözler sırasına koyabileceğimiz bir tek kelime vardır ki, o da bâzı şivelerce, türk. *sarığ turma* yerine, kullanılan ve fars. *gezer* (« havuç ») sözünden alınmış olup, *g i z r i* (Argu) ve *geşür* veya *keşür* (Oğuz) şekillerinde geçen kelimedir. Krş. *geşür* (Kar. T.), *keşir* (Ş. Süleyman), *kişir* (Kazan) ve Anadolu ağızlarında *keşir* (*Ana dilden derlemeler*, 226 ve *Söz derleme dergisi*, II, 889) ve *kişir* (*Söz derleme dergisi*, II, 944).

Cenûp şivesinde gördüğümüz bu inkişâfın tarihini XIV. asra ve bir az daha sonraki zamanlara doğru götürmek, belki hakikate daha uygun olacaktır. Bu inkişâfın seyrini tâkip etmek için, bir taraftan türklerin kendi mâlzemesinin ve diğer taraftan türkler ile münâsebette bulunmuş olan garp milletlerinin tesbit etmiş oldukları metinlerin, bu bakımdan, dikkatli bir tetkikten geçirilmesi lâzımdır.

Yazı diline geçmemiş olmakla beraber, cenûp şivesinin bir çok sâhalarında *k-* 'ların *ğ-* sesi ile karşılandığı müşâhede edilmektedir. Bunun *k- > g-* 'de görülen sebeplerden ileri geldiği muhakkaktır. Bu sâhadaki inkişâf temâyülünü anlayabilmek için, sözlerin başındaki ince ve kalın *t-* seslerinin *d-* şekline girmelerini de tâkip etmek zarûridir.

'*Atêbetü 'l-haqqayık* 'ta böyle bir inkişâf, tabî'i, bahis mevzuu değildir. İstanbul 'da istinsah edilmiş olan C nüshasında bâzı sözlerin başında bu husûsiyet görülüyorsa da (bk. msl. 158: *güdezilse* ve *güdezlür*, 205: *gülcirer*, 186 izah: *geyim* v. b.), bu müstensihin kendi muhitinin temâyülünü metne ilâve etmiş olmasından başka bir şey değildir.

2 . Tek heceli sözlerin sonundaki *-g* 'ler, cenûb-i şark şive grunda muhafaza edilmiş ve diğer bütün türk şivelerinde *-y* şeklinde inkişâf etmiştir. Son zamanlara kadar *-g* 'nin imlâda muhafaza edilmiş olması, bu inkişâfı eserler üzerinde tâkip etmek imkânını vermemektedir.

(Türkiye 'de lâtin alfabe sistemi kabûl edildikten sonra da, artık çoktan *-y* telâffuz edilen bu ses, *bey* gibi bâzı sözler hâric, imlâda eski *-g* şekli ile yazılmağa devam edilmektedir; aş. bk.). Yalnız diftongları uzun ünlü şeklinde inkişâf ettirmiş olan (msl. *beg > bey > bî*, *teg- > tey- > ti-* v. b.) sâhalarda bu sesin değişik şekilleri az-çok tâkip olunabilmektedir. Fakat böyle misâllerden de artık o devirlerde bu inkişâfın umumileşmiş olup-olmadığı hakkında kat'i bir fikir edinmek güçtür.

-ğ sesi ise, cenûb-i garp ve cenûb-i şark şivelerinde umûmiyetle yazıda muhafaza edilmekte (telâffuzda, bilhassa cenûb-i garp şivesinde, kendisinden evvelki ünlüyü uzattığı görülüyor; msl. *tağ* > *dağ* > *dā* v. b.), diğer şivelerde-*u* (*v*) şeklinde inkişâf etmekte ve bâzı şivelerde de diftonglarda uzun ünlü şekline geçmektedir (msl. *tağ* > *taū* (Kazak) > *tō* (Kırgız) v. b.).

‘*Aṭeḫetü ’l-ḥaḫayık*’ta bu sesin değişmesi, gerek devir bakımından ve gerek bu sâhada daha uzun müddet olduğu-gibi muhafaza edilmiş bulunduğu için, bahis mevzuu değildir.

3. Birden fazla heceli sözlerin sonundaki -ğ ve -g sesleri, türk şivelerinin büyük bir kısmında, bugün düşmüş bulunmaktadır. Radloff şimâli Altay şiveleri metinlerinde yazıda bu sesleri muhafaza etmekle berâber, bunların asıl kıymetlerinin -ğ şeklinde değişmiş olduğunu kaydetmektedir. Bugün bunların düşmüş olduğu şivelerde de, bir çok misâllerini hâlâ gördüğümüz gibi, önce kendilerinden evvelki ünlüleri uzattıkları ve bir müddet sonra, ünlü uyumunun kuvvetlenmesinden dolayı, bu son izlerini de kaybetmiş oldukları ileri sürülebilir (msl. *atlığ* > *atlū* > *atlı* v. b.).

Cenûb-i şark şive grubu bu husûsta diğer şivelerden ayrı bir yol tâkip etmiştir; orada bu seslerin sadâsızlaşarak, -k ve -k şekillerine girdiğini görüyoruz. Gerek uygur ve gerek arap alfabesinde *k* ve *g* harfleri aynı şekil ile ifâde edildiği için, bunların inkişâfını metinler üzerinde tâkip edemiyoruz. -k ve -ğ seslerinin arap alfabesi ile yazılmış olan metinlerde farklı harfler ile gösterilmesi, ilk bakışta bunların birbirinden ayırt edilmesini kolaylaştırmakla berâber, bir taraftan tarihi imlâ ve diğer taraftan telâffuz temâyülü, son zamanlara kadar, metinlerde halli oldukça güç bir karışıklık meydana getirmiştir.

‘*Aṭeḫetü ’l-ḥaḫayık*’ın aslında değilse bile, eldeki nüshalarında, bu seslerin inkişâf tarihi için, bâzı misâller vardır. Semerkand’da yazılmış olan A nüshasında (istinsah tarihi 848=1444), bâzı tereddütlü sözlerin okunuşunu tasrih için, uygur harfleri altına arap harflerinin ilâvesi ile, bunların kıymetleri belirtilmiştir; msl. 191 ve 192: *tariğ-lığ* (*tariğlik* yerine), 337: *yasuğ-luk* (*yazuqluğ* yerine), 362 ar. harfl.: *hünerlikda* (*hünerliğda* yerine) ve 213: *oğl-a-ğu* (*oqlağu* yerine). Diğer sözler işaretlenmemiş olduğundan, bu seslerin nasıl telâffuz edildiğini bilmiyoruz; fakat daha bir çok sözlerin yukarıdaki misâllere uygun bir şekilde işaretlenmiş olabilmesi pek mümkündür. Bu bir kaç misâl bile bize bu seslerin artık o devirde bugünkü cenûb-i şark şivelerinde gördüğümüz şekle doğru inkişâf etmekte olduğunu göstermeğe kâfidir.

İstanbul'da istinsah edilmiş olan B nüshasının (istinsah tarihi 1479) arap harfleri ile yazılan kısmı ve yalnız arap harfleri ile istinsah edilmiş olan C nüshası, bu bakımdan, daha çok misâl vermektedir; msl. -k < -ğ: açık (< açığ), arık (< arığ), azık (< asığ), kıtık (< kıtığ), tarık (< tarığ), tatık (< tatığ); -k > -ğ: artağ (< artak), kılığ (< kılık), tamağ (< tamak), tanuğ (< tanuk), tuzığ (< tuzak), yazuğ (< yazuk); -lığ < -lık: tarığlık (< tarıklık), uluğluk (< ulugluk); -lık > -liğ: asığlık (< asıglik), bahalık (< bahalığ), haçalık (< haçalığ), mallık (< mallığ), yazuğluk (< yazukluk), yolluk (< yolluğ) v. b.

A 457'deki kımu (B ve C kamuğ = Kâşgarî < kamağ) şekli müstensihe âit bir husûsiyet olmalıdır. Sâha bakımından yabancı olan bu -ğ düşmesi, şimdilik, bu tek misâle inhisar etmektedir.

Bu eski ve yeni şekiller arasında geçen tereddüt devresinde her iki sesin yan-yana ve yukarıdaki misâllerde olduğu gibi, çok defa karşılıklı olarak, aynı hak ve salâhiyetle birbirlerinin yerine geçtiğini görüyoruz. Bu karışıklığı, bilhassa aynı eserin muhtelif nüshaları içinde, bir taraftan imlâ ve diğer taraftan telâffuz husûsiyeti olarak, iki kısma ayırmak ve bunları ayrı-ayrı meseleler hâlinde göz önünde bulundurmak daha doğru olacaktır.

4. Teşkil ekleri ile sözün bünyesine dâhil hecelerın başında bulunan ğ- ve g- sesleri, yazı dilinde daha bir müddet muhafaza edilmiş olmakla berâber, ayrı şivelerde artık XI. asırlarda düşmüş görünüyor. Msl. Mahmud Kâşgarî yazı dilinde tamğık (< damak >) olarak gösterdiği sözün Oğuz, Kıpçak v. b. şivelerde artık tamak şekline girmiş olduğunu kaydediyor. Âit bulundukları şiveler tasrih edilmekle berâber, daha umûmî olduğu anlaşılan kulağ, kulkağ, kulaklığ ve kulağla- yanında bir de kulhağ şeklinde kaydedilmiştir. Orhun âbidelerinde kulkağ şeklinde -k- ile yazılmış olan bu sözün kulğak (veya kulkağ) yanında kulağ şekline uyurca metinlerde de oldukça sık tesâdüf ediliyor (bk. msl. *Heilkunde*, I ve *TTT VII*, aynı metinde her iki şekil yan-yana; diğer misâller için bk. bir de *Alttürkische Grammatik*). Kelimenin bugünkü şekli, tabîî kulğak şekline ircâ edilme- lidir. Buna göre, evvelce kelimenin kulkağ ile kulğık şekillerinin her ikisi de bulunmuş ve zamanla bunlardan birincisi yerini ikincisine terk etmiş veya kulkağ'taki -k-, iki sesli arasında, sonradan sadâlılaşarak, -ğ- şeklini almış olacaktır.

'Atebetü'l-hakayık'ta sözün bünyesine girmiş olan bu gibi ek- lerin başındaki ğ- ve g- sesleri artık mevcût değildir. Şekil ve bu- günkü şivelerdeki inkişâfları bakımından birbirinin aynı olması icâp

eden *kerge*- fiili K âşgarî 'de -g- ile yazıldığı hâlde, *kerek*, bizim metnimizde olduğu gibi, -g- 'siz yazılmakta (*TTT VII* 'de de bunun benzerine tesâdüf ediliyor), buna mukabil *kazğan* - fiilinde her iki eserde -ğ- muhafaza edilmektedir. Bu misâllerden bu nevi teşekküllerin, ilk bakışta zannedildiği gibi, birbirinin aynı olmadığı anlaşılıyor. Netice farksız olmakla berâber, bunların, menşe' ve kategorilerine göre, ayrı-ayrı inkişâf merhaleleri geçirmiş olduklarını kabûl etmek, şimdilik, daha ihtiyatlı bir hareket olur.

5. Tasrif ekleri ile umûmiyetle eklerin başında bulunan ğ- ve g- 'lerin, türk dilinde seslerin değişme ve uyma kanunlarının inkişâfı ile muvâzî olarak, gerek tarihî devirler ve gerek şiveler içinde, bir çok inkişâf merhaleleri geçirmiş oldukları görölüyor. Bu seslerin, zaman ve sâha bakımından, geçirmiş oldukları değişiklikleri toplu bir hâlde mütâlea etmek imkânlarına henüz sâhip bulunmuyoruz. Bunun için bir taraftan türk şiveleri mâlzemesinin çoğalmasını ve diğer taraftan hiç değilse belli-başlı türkçe eserlerin neşri ile bunlar üzerinde yapılacak araştırmaları beklemek icâp edecektir. Burada bu meseleye dolayısı ile ve '*Atebetü 'l-hakayık* 'ta görülen husûsiyetler nisbetinde temâs olunacaktır.

Türkçede D a t. (verme) hâline işâret etmek için kullanılmış olan ekin eski şekli, bu hususta mevcut mâlzemedan elde edilen umûmî kanaata göre, -ğa ve -ge idi (*Alttürkische Grammatik*, 180 'de nâdir olarak kullanıldıkları kaydedilen -a ve -e şekilleri için gösterilen misâller sarîh değildir; bunların bir kısmı imlâ meselesi ile alâkalıdır, msl. -mağkı < -mağka; böyle bir imlâ tarzına diğer seslerin yan-yana kullanılışlarında da tesâdüf edilmektedir). Bu bilhassa şahıs zamirlerinin D a t. (verme) hâlinde açıkça görölmektedir. *men* (*ben*)-ge, *sen-ge* *an-ğa* (*an-* < *ol* şekli zamirlerin tasrifinde köklerin değişmesi ile meydana gelmiştir) şekillerinde *n* ve *g* (*ğ*) sesleri zamanla birleşerek, *ng* (*ñ*) sesine inkilâp etmişlerdir; *menge* (*benge*), *senge*, *anğa*; daha sonra, en çok kullanılan 3. şahıs zamiri şeklini tâkip eden diğer zamirler de ince sıradan kalın sıraya geçmiştir. Bunun tesbiti ile, diğer şivelerdekinden farklı olan cenûp şivesindeki -a ve -e şekillerinin de eskiden -ğa ve -ge oldukları ve bu eklerin başındaki ğ- ve g- seslerinin ancak sonradan düştükleri anlaşılmış oluyor. Aynı şekilde meydana gelmiş olan *n* 'ları 3. şahıs iyelik ekili sözlerin tasrifinde de görüyoruz; burada da D a t. (verme) ekinin başındaki ğ- ve g- sesleri iyelik ekinin sonra gelen «yardımcı» *n* ile birleşmiştir (*başınğa* < *baş-ı-n-ga*, *köziñge* < *köz-i-n-ge*). Bunların sonradan -na ve -ne şekillerine girmiş olmaları, yalnız *n* 'ları *n* şeklinde inkişâf ettiren şivelere

münhasır değildir; diğer şivelerde de aynı husûsiyeti gördüğümüz gibi, iyelik ekili sözlerin 1. ve 2. şahıslarındaki D a t. (verme) hâli ekle-
rinin başındaki ğ- ve g- 'ler de bugünkü şivelerin bir çoğunda düş-
müştür veya kaybolmak üzere bulunmaktadır. Buna göre, bu mesele
ñ sesinin değişmesi meselesi olmaktan ziyâde, ğ ve g ile alâkah olup,
iyelik ekili sözlerde n ile g sesini birleştiren şiveler yanında, bunla-
rı birleştirmeyen şivelerin mevcûdiyetini de kabûl etmek lâzımdır. Bu-
günkü şivelerin bir kısmında, aslî ñ 'lar ile, burada olduğu gibi, bir-
leşme yolu ile vücûda gelen ñ 'ları, bilhassa iki hece arasında tekrar
parçalanma temâyülünü de göz önünde bulundurmak lâzım gelecektir.
(bk. msl. Kazan: *minga* — *miĝan*, *sinĝa* — *siĝan*, *dingiz* ve Kırgız: *maĝa* — *maĝan* — *maa*, *soĝa* — *saĝan* — *saa*, *aĝa* — *aĝan* — *aa*; Özbek: *unĝa* < *oña*; krş. bir de *Cod. Cum.*: *añar* — *aĝar* — *aar* v. b.).

Eski -ĝa ve -ge ekleri bugüne kadar bir kaç inkişâf safhası ge-
çirmiştir. D a t. (verme) hâli eklerinde vücûda gelen ñ 'ların da göster-
diği gibi, eski kıymetini muhafaza eden devre ve sonra ğ, g ve k, k
seslerini yazıda ayırt eden Orhun, Mani ve arap alfabeleri (uygur ya-
zısında bu seslerin sadâlî ve sadâsızları birbirinden farkedilmemekle
berâber, telâffuzda aynı kıymetleri ifâde etmiş olduklarını kabûl etmek
lâzımdır) ile yazılan metinlerde, umûmî olarak, -ka ve -ke şeklinde ya-
zılan devre ve nihâyet şivelerdeki fonetik husûsiyetlerin yazı diline so-
kulması ile, ses uyumundan ileri gelen sedâlî ve sedâsız olarak, karı-
şık kullanılmağa başlandığı devre.

‘*Atebetü*’l- *haqayıq* nüshalarının arap harfleri ile yazılmış olan-
larında Ba ’da -ĝa ve C ’de, -ĝa ’dan başka, bir de -ge ’lerin yazıldığı
bir çok misâller mevcuttur (bk. fihrist, ka). Bunlar umûmiyetle ya ün-
lü veya sadâlî seslerden sonra gelmektedir. C 209 ’daki *açıĝa* (<
açıĝka) misâli her hâlde dikkatsizlikten veya bu iki sesin karışık kul-
lanılmasından ileri gelmiş olacaktır. Müstensihler tarafından metne so-
kulduğunda şüphe olmayan *tostıka* (A 263), *içike* (Ba 308) ve *dos-
tına* (BC 263) şekilleri için bk, not 21.

Nüshalarda fiillerin sonuna gelen isim-fiil ve isim yapma ekle-
rinde de, pek az olmakla berâber, ses uyumu te ’siri görülmektedir;
msl. -kan < -ĝan: *uçkan* (< *uçĝan*; Ba 6,459), *yaratkan* (< *yaratĝan*; BaC
454), *yürütken* (< *yürütĝen*; BaC 454); -klı < -ĝlı: *qazğanıklı* (*qozĝanıĝlı*;
BaC 273), *kılıklı* (< *kılıĝlı*; C 281), *yıĝıklı* (< *yıĝıĝlı*; BaC 403); -ku < -ĝu:
tatku (< *tatĝu*; C 440), *atkuçı* (< *atĝuçı*; BaC 159). İnce sırada da daha
bâzı şekillerin bunlara uygun telâffuz edilmiş olduğunu tahmin ede-
biliriz.

6. İki ünlü veya sadâlî ses arasında *ğ* ve *k* 'lerin sadâlılaşmasından vücûda gelen *ğ* ve *g* seslerinin yazı dilindeki tarihi nisbeten yenidir. Türkçede ses uyumu temâyülünün kuvvetlenmesi ile alâkalı olan bu inkişâfın ayrı şivelerde daha eski devirde de mevcûdiyetini tasavvur edebiliriz. Cenûp şivesinde bu *ğ* < *ğ* ve *g* < *k* seslerinin bugün çok inkişâf etmiş bir durumda oldukları görülüyor; bu seslerin bir kısmı burada artık asıl kıymetini, tamâmen denilecek bir şekilde, değiştirmiş ve bir nevi yardımcı ses mâhiyetini almış bulunmaktadır. Tek heceli sözlerin sonunda çoktan *-y* olan *-g* 'lerin, gerek arap ve gerek latin harfleri ile yazılışında, şekillerini muhafaza etmelerinin, her hâangi bir telâffuz ve tarihî imlâ endişesinden ziyâde, *g* 'lerin *y* şeklinde telâffuzuna alışmış olmaktan ileri geldiği iddiasında olanlar pek haksız sayılmazlar. XI. asırdanberi *y* ile telâffuz edilegelen *eyer* (< *eğer*) sözünün latin harfleri ile de *eğer* şeklinde yazılmasını daha mantikî başka bir sebeple izah etmek güçtür.

Bütün türk şiveleri için esâsında umûmî olan bu değişme içinde görülen istisnâlar, bize bunların bir kaç cepheli bir husûsiyet taşıdıklarını göstermektedir. İki ünlü arasındaki sadâsızları umûmiyetle sadâlılaştıran ve bu husûsta, diğerlerine nisbetle, en ileri giden Altay şivelerinde de bir çok seslerin, aynı şartlar içinde bulunmalarına rağmen, değişmedikleri görülür. Bunun gelişi-güzel bir tesâdüf eseri olarak izah edilmesi imkânsızdır. Altay şivelerindeki *çıkkar-*, cenûp şivesindeki *çıkar-* ve diğer şivelerdeki *çıgar-* şekillerinden ilk ikisi *çık-* fiilinin hâlâ mevcut olması ile izah edilmeğe teşebbüs edilse dahi, üçüncüsü için başka bir sebep aramak zarûridir. Bir nevi âidiyet eki diyebileceğimiz *-kı* ve *-ki* eklerinin cenûp şivesinde yazı dilinde yalnız sadâsız ve ince şeklinin kullanılmasını belki yabancı bir te'sir (fars. *ki* ?) ile izah etmek mümkündür; fakat şimâl-garp grubunda bu eklerin isimlerde—ses uyumuna göre, *-da*, *-de* ile —sadâlı ve *-nı*, *-ni* (< *-nıñ*, *-niñ*) ile —sadâsız olarak, karışık kullanılmasında (msl. *baştaki*, *baştağı*, *bizdegi*, *anıñkı*, *anıkı*, *meniki*, *seniki*, *minikı*, *minimki*, *sinikı*, *sininikı*, *kışkı*, *yazğı* v. b.), elbette, umûmî veya husûsî, her hâangi bir sebep bulunacaktır. Bu husûsun iyice anlaşılması için, diğer sadâlî ve sadâsız ünsüz gruplarını da göz önünde tutmak şartı ile, türk şive ve ağızlarının dikkatle araştırılması lâzımdır.

'*Atebetü 'l-hakayık*'ın Ba ve C nüshalarında *ğ* < *ğ* için 14 ve C 'de *g* < *k* için 6 misâl vardır.

Bütün bunlardan anlaşılıyor ki, *ğ* ve *g* sesleri oldukça eski bir devirde az-çok karışık kullanılmağa başlamıştır. Fakat şimdilik

'*Âteḫetü 'l-ḥaḳayık* 'taki bu karışıklığın büyük bir kısmını, asıl metinden ziyâde, müstensihlere yüklemek daha doğru olacaktır.

Kafiye meselesinde çok titiz olan *Ḳutaḍḡu bilig* 'de de bir kaç yerde *-k* ve *-g* kafiyeleri ile karşılaşırız. Bu gibi tek-tük misâllerini umûmîleştirmek ve yalnız bunlara göre bir hüküm vermek için henüz vaktin gelmemiş olduğunu zannediyorum. Çünkü bu misâller arasında bizim daha iyice göremediğimiz ikizli şekiller de vardır ki, bunların tarihî seyri henüz tetkik edilmemiş bulunmaktadır. Msl. Orhun âbidelerindeki *silik* (< *sili-k*) yanında, uygur metinlerinde *silig* (*Ḳutaḍḡu bilig* 'deki kafiyeler de bunun *-g* ile olduğunda şüphe bırakmıyor), *Cod. Cum. sili* ve bugünkü şivelerde *sılıḳ* (Kırg.), *sılıḡ* (Çağ.), *sılıḡ* (Şor., Sag.) ve *sılū* (Alt. Tel. Leb. Kurd. Kazan. Bar.) v. b. şekilleri mevcuttur. Buna göre, metinde (356) geçen *sılıḡ* 'ın aslında *-k* ile yazılmış olduğunu veya, lûgatlerin de te'kit ettiği gibi, orta Asya'da bunun her iki şeklinin de kullanılmış bulunduğunu kabûl etmek mümkündür.

9. *erdim*. Yukarıda da işâret edildiği gibi, alfabelerde tam karşılıkları bulunmayan veya devir ve şive husûsiyetleri dolayısı ile, farklı inkişâf merhaleleri geçirmiş olan bâzı ünsüzleri, gerek karşılıklarının bulunduğu alfabeler ve gerek tarihî devir ve şivelerdeki inkişâf şartları içinde, tetkik etmek ve bunların doğrusunu bulmak imkânları vardır. Bir taraftan eski metinlerin neşri ve diğer taraftan şivelerin tetkiki ile mâlzemenin çoğalmasi nisbetinde, bu husûstaki sarâhatin artacağında şüphe yoktur.

Türkçedeki ünlülerin tetkikinde ise, ünsüzlerden daha güç bir durumda bulunduğumuz muhakkaktır. Türklerin bugüne kadar kullanmış oldukları muhtelif alfabeler, ünlülere mahsûs işâretler bakımından, çok eksiktir. Bu alfabelerin kullanılmış oldukları türk muhitlerinde tesbit edilen imlâ husûsiyetleri ve bunların seyri hakkında da, şimdilik, güvenilir bir araştırmaya sâhip bulunmuyoruz.

Orhun alfabesi ile yazılmış olan metinlerin bu bakımdan tereddütsüz istifâde edilebilecek bir neşri henüz mevcut değildir. Türkiye 'de bu alfabe ile yazılan metinleri bir araya toplama tecrübesi yapılmış ise de, bu sâhada daha evvelce yapılmış olan neşirlerin eksiklikleri tamamlanmadıktan başka, bunlara bir de tasavvuru güç yanlışlıklar eklenmek sûreti ile, metinler çok karışık bir hâle getirilmiş ve böylece doğru-dogruya esere mürâcaat imkânı bırakılmamıştır.

Sayıları çok az olan mânî metnlerinin ilk neşirleri de yeniden gözden geçirilmek mecbûriyetindedir. Bunların bir kısmı W. Bang

tarafından tetkik ve neşredilmiş ise de, bir kısmı henüz ilk neşir tecrübesi vaziyetinde kalmıştır.

Bize kadar gelen eski türkçe metinlerin en mühim kısmı uygur alfabesi ile yazılmış olan metinlerdir. Bunların henüz çok cüz'î bir kısmı işlenmiştir. Neşredilmiş olan metinlere istinat ederek, mükemmel bir gramer tecrübesi de yapılmıştır. Bu bol mâlzemenin neşredilmiş olan kısmı da bir plân dâhilinde yapılmış olmayıp, gelisi-güzel seçilmiş ufak metinlere inhisar ettirilmiş bulunmaktadır. Bu devir dil tetkiklerine esâs teşkil etmesi zarûrî olan belli-başlı büyük eserler hâlâ neşredilmemiştir. Tetkik edilmiş olan parçaların bir kaç asırlık bir zamanı ihtiva ettikleri ve bir birinden nisbeten uzak olan muhitlere âit bulundukları düşünülürse, bu metinlerde doğrudan-doğruya bir birlik ve bütünlük aranmanın imkânsız olduğu kendiliğinden anlaşılır. Bu sâhadaki çalışmaları kolaylaştırmak ve mümkün mertebe doğru ve bol mâlzeme vermek kaygusu ile yapılan bu nesriyatta muayyen dil husûsiyetleri üzerinde fazla durulmamış olması tabi'îdir. Asıl uygur kültürü muhiti dışında ve daha sonraları bu alfabe ile yazılmış olan metinler henüz el sürülmemiş vaziyette bulunuyor.

Daha az sayıda intikal etmiş olan süryânî ve brahmi alfabeleri ile yazılı metinlerin ancak bir kaç parçası neşredilmiş ve bunlardan, dil husûsiyetleri bakımından istifâde edilmemiştir.

Arap alfabesi ile yazılan eserlere gelince, gerek sarkta ve gerek garpta tek-tük temâslar hâricinde, henüz hiç bir ciddi neşir tecrübesinin yapılmamış olduğu söylenebilir. Bu metinlerin imlâ husûsiyetlerini tebârüz ettirmek husûsunda da, temâs edenler arasında, iptidâî bir anlaşma bile mevcut değildir.

Türkçede bugün bir çok şivelerde müşâhede ettiğimiz ünlü uyumunun te'sir sâhasının eskiden daha dar olduğunu ve bunun merhale - merhale gittikçe genişlediğini görüyoruz. Fakat esâsında umûmî gibi görünen bâzı temâyüller bile bugünkü şiveler arasında birbirinden oldukça farklıdır. En çok uymuş gibi gösterebileceğimiz yardımcı *ı* ve *i* ünlülerinde bile, şivelere göre, ünlü uyumu ayrı manzarayı arz etmemektedir (msl. cenûp şivesinde, *u* ve *ü* 'den sonra, *u* ve *ü* geldiği halde, şimâl şivesinde, bu ünlülerden sonra, *ı* ve *i* gelmektedir).

Eklerdeki ünlülerden iki ünsüz arasındaki *ı* ve *i* 'lerin daha önce bu uyuma tâbî oldukları görülüyor. Daha sonra bir ünlü ve bir ünsüzden ibâret olan ekler ve en son da tek ünlüden tesekkül eden eklerin bu uyuma katılmış oldukları anlaşılıyor. Bu müşâhedenin nisbî çokluğa istinat ettiği ve ayrı devirler ile şive husûsiyetlerinin de göz önünde bulundurulması lâzım geldiği, tabi'î, unutulmamalıdır. Bunlar arasında

menşe'leri ile alâkalı olduğunu düşünebileceğimiz bir takım ekler vardır ki, bunların inkişâf seyri ayrı-ayrı yollar tâkip etmiştir; msl. *-lîğ*, *-lîg* ve *-sız*, *-siz* ekleri çok eskiden ünlü uyumuna tâbi oldukları hâldde, *-mîş*, *-miş* ve *-duğ*, *-dük* ekleri daha uzun zaman ve bâzı şivelerde bugüne kadar eski şekillerini muhafaza etmişlerdir.

Diğer taraftan ayrı şivelerde bâzı ünsüzlerin inkişâf seyri de etraflarındaki ünlülere az-çok te'sir etmiştir; msl. birden fazla heceli sözlerin sonundaki *-ğ* ve *-g* seslerinin inkişâfında, ilk önce bunların önle-
rindeki ünlüleri uzattıkları ve yuvarlaklaştırdıkları (*atlığ* < *atlū* v.b.), sonra bu uzunlukların kaybolması ile, ikinci defa ünlü uyumuna tâbi oldukları görülüyor. Aynı değişiklikleri bâzı tasrif eklerinde de görüyoruz; msl. cenûp şivesinde, belki de dudak seslerinin te'siri ile, 1. ve 2. şahıs mâzi ekleri *-dum*, *-düm* ve *-duñ* *-dün* (fakat 3. şahıs eki dâimâ *-dt*, *-di*) şekline girmiştir. Cenûb-i garp yazı dilinde uzun bir müddet bu şekilde devam eden bu eklerin sonradan tekrar ünlü uyumuna tâbi tutuldukları mâlûmdur.

Ben burada bu meseleyi tetkik etmek değil, yalnız bir kaç misâl ile, bu husûsları hatırlatmak istiyorum. Meselenin içinde bulunanlar eklerdeki ünlü uyumunun, bir taraftan türk dilinin umîmî inkişâfı ve diğer taraftan ayrı şivelerdeki durumundan, yalnız bir defa değil, bir kaç merhale geçirmiş olduğunu tahmin edebilirler. Türkçede teşkil eklerinin bir çoğunu ve tasrif eklerinin ise, hemen hepsini eski devirlerden bugüne kadar tâkip etmek imkânına mâlik bulunduğumuz için, bunların ayrı devir ve sâhalarındaki inkişâfını ve bu inkişâfın nisbî tarihini tesbit etmek mümkün olacaktır.

Sözlerin köklerindeki ünlüler meselesine gâlince, burada vaziyet bir az daha güçleşiyor. Bu güçlüğü başlıca sebeplerinden biri, elde mevcut metinlerin, dil bilgisi bakımından, henüz işlenmemiş olmasıdır. Eklerde olduğu gibi, sözlerin kökündeki ünlülerin de, devir ve sâha bakımından, muhtelif inkişâf merhaleleri geçirmiş olduklarını kabûl etmekte tereddüde bir sebep yoktur. Yalnız ünlülerin tesbit ediliş tarzı, türkler tarafından kullanılmış olan alfabelerde, ünsüzlere nisbetle, daha eksik ve ilk bakışta herkesin derhal görebileceği bir şekil arz etmemektedir. Gerek uygar ve gerek arap alfabelerinde ünlü işaretlerinin mahdût bulunması, eski ve yeni metinlerde bunların değişik durumlarının teferruatı ile gösterilmesine imkân vermediği gibi, çok defa bu ünlülerin kalın veya ince sıralarının tâyini bile tereddütlü kalmaktadır.

Türkçede söz köklerinde, gerek eski devirlerde ve gerek bugünkü şivelerde, muhtelif sebeplerin te'siri altında, $a > ı$, $a > ê$, $a > o$, $e > i$,

$e > \hat{e}$, $e > \hat{o}$, $i > e$, $i > \hat{u}$, $i > \hat{i}$, $o > u$, $\hat{o} > \hat{u}$, $u > \hat{u}$, $\hat{u} > \hat{u}$, v. b. inkişâfları müşâhede ediyoruz. Bunlar içinde nisbeten dar sâhada kalan ve şimdilik sebeplerini izah edemediğimiz inkişâflar bulunduğu gibi, türk dili sâhasının büyük bir kısmı veya ayrı şiveleri için umûmî olan, bir kısmının sebepleri izah edilebilen ve bir kısmının ise, henüz izah edilemeyen inkişâflar da vardır. Bunlardan birincisine *ağaç* ile *ığaç* ve diğerlerine de cenûb-i şark şive grubunda daha umûmî ve diğer şivelerde ancak bâzı hâllerde görülen *i-* ve *u-*değişmeler, kazak ve kırgızcadaki umûmî yuvarlaklaşmalar ve kırgızcada diftonglardaki $a > u$, özbekçe ile ona yakın şivelerde *u* ve *o* 'ların şimdilik karışık gibi görünen inkişâfı ile cenûp şivesinde diftonglarda bugün müşâhede edilen $o > u$ temâyülü için de istenilen misâlleri bulmak güç değildir. Bu ünlüler arasında şimâl türkçesindeki $a > e$ (muayyen şartlar dâhilinde), $e > i$, $i > \hat{i}$, $o > u$, $\hat{o} > \hat{u}$, $u > \hat{u}$, $\hat{u} > \hat{u}$ inkişâflarının oldukça ilerlemiş vaziyeti bilhassa dikkate değer.

Burada temâs edilen bu meseleler henüz müşâhede safhasında bulunmaktadır. Her hâangi bir sözün tetkiki dolayısı ile yapılmış olan dağınık ve cüz'î temâslar hâricinde, bu inkişâfların şartlarını yakından tâyin etmek teşebbüsleri yapılmamış olduğu gibi, bunların nisbî tarihleri hakkında, tahmin mâhiyetinde bile, bir tecrübeye sâhip bulunmuyoruz.

Bizi burada yakından alâkadar eden sözlerin köklerindeki *e* ve *i* meselesi ise, yuvarlak ünlülere nisbetle, daha az vâzih bir durumda bulunmaktadır. Türklerin islâm muhitine girmeleri devrinin, türk dilinin iç bünyesinde çok mühim bir inkişâf safhasına tesâdüf etmiş olduğuna başka bir vesile ile temâs etmiş bulunuyorum. Bu devirde türk zümrelerinin bir kısmı tarafından uygur alfabesinin kullanılmasına devam edilmiş olmakla berâber, daha çok arap alfabesinin girmiş olması, bilhassa bu devirde bir çok türk boylarının geniş bir sâhaya yayılmış ve mevcut kültür merkezlerinden uzaklaşmış, fakat kısa bir müddette o nisbette devamlı ve kuvvetli yeni bir kültür merkezi yaratamamış olmalarının sebepleri de mâlûmdur. Birbirleri ile karışmış olan türk zümrelerini içine alan bu muhitlerde arap alfabesinin imlâsında müşterek bir an'änenin derhâl vücûda gelememiş olduğunu tasavvur etmek de güç değildir. Temâsa girmiş oldukları bu yeni kültür muhitinin yazısında ünlülerin imlâda çok ehemmiyetsiz bir yer almış olması, tabi'î olarak, türklerin kendi imlâlarına da bûs-bütün te'sirsiz kalamazdı. Bir müddet arap alfabesi ile yan-yana kullanılmış olan uygur alfabesinin te'sirinden dolayı, orta Asya merkezlerindeki imlâ ile bu te'sirden daha uzak kalan Anadolu ve civar mıntakalarda-

ki imlâ arasında görülen fark, küçümsenmeyecek derecede, bârizdir. Bilhassa bu sonuncularda, tamâmen arap usûlüne uyularak, ünlülere hiç mürâaat etmeden yazılan eserlere de tesâdüf edilmektedir.

Türklerin dil ve dolayısı ile imlâ meselesine ne derece lâkayt bulunduklarını da burada hesaba katmak lâzım gelecektir. Son devirlerde arap ve yakınlarda lâtin alfabesi ile yazılmış olan eserlerde buna bol-bol misâl bulabiliriz. Eski mekteplerde imlâ derslerinde, türkçe sözlerden ziyâde, arapça ve farsça sözlerin imlâsının göz önünde tutulduğunu ve bunun muhitte bir tahsil ölçüsü olarak kabûl edildiğini kendi tecrübemizle biliyoruz. Bugün yeni alfabenin kabûlünden bu kadar zaman geçtiği ve mekteplerimizde tek kitap usûlü câri olduğu halde, imlâ meselesini halletmiş olmaktan henüz uzak bulunduğumuzu itirâf etmek mecburiyetindeyiz. Bütün bunlar göz önünde tutulursa, eski metinlerimizde de bu gibi ihmâllerin bulunabileceğini tasavvur etmek güç olmayacaktır. Türkler arasında çok büyük bir inkişâfa mazhar olan hattâtlık san'atı mensûplarının dil meselelerine her zaman pek derinden vâkıf olduklarını iddia etmenin ne dereceye kadar doğru olduğunu, bu gibi metinler üzerinde uğraşanlar daha iyi takdir ederler.

İlk bakışta çok karışık ve girift gibi görülen bu imlâ ve dolayısı ile *e* ve *i* meselesi, halî husûsunda ümitsizliğe düşülebilecek bir mesele değildir. Yalnız eski türkçe eserlerin tetkikinde, diğer ünlü ve ünsüzlerde olduğu gibi, bu seslerin tesbitinde de bir az daha dikkatli davranmak ve bu seslerin eserin yazıldığı tarihteki durumu ile bunların daha sonra istinsah edilmiş olan nüshalarındaki yenilikleri ayırt etmeğe çalışmak lâzımdır. *Ḳutaḍḡu bilig*, *‘Aṭeḇetü’l-ḥaḳḳayık* v. b. gibi, değil müellif nüshaları, hatta yazıldıkları tarihlere yakın nüshaları dahi bulunmayan eserlerde bu bir mecbûriyettir. Bu gibi hâllerde bir taraftan türk yazı dilinin tarihî inkişâf seyrini göz önünde tutmak ve diğer taraftan mevcût nüshalardaki farklar vâsıtası ile bu inkişâfı kontrol suretiyle, bunların hakikî durumunu tâyin mümkün olacaktır. Ayrı devir ve sâhalara âit metinlerin araştırılması ile bunların muayyen kâidelere bağlanması pek mümkündür ve müellif hattı ile yazılmış olan eserlerin tetkikinin bu hususta daha kat’î neticeler vereceği tabîîdir.

Bugüne kadar bu meseleye temâs edenlerin bir çokları, metinlerdeki imlâ husûsiyetleri ile bu gibi ünlülerin muhtemel inkişâf merhalelerini dikkate almadan, bunların bugünkü şivelerdeki bir kısmı üzerinden hareket etmişlerdir. Bir tarafta *i* ve diğer tarafta *e* bulunmasına bakarak, bu iki sesi kendinde toplayan bir kapalı *e* kabûl ve bunun sonradan *e* ve *i* şeklinde inkişâfını tasavvur etmek teşebbüsünün

doğruluğunu kat'ileştirebilecek deliller, aradan bu kadar zaman geçmiş olmasına rağmen, bulunamamıştır. Bu fikri ileri sürenlerin *e* ve *i* 'den başka, bugünkü şivelerde aynı ikiliği arzeden diğer ünlüler hakkında ne düşündüklerini bilmiyoruz.

e ve *i* seslerine mahsus olmak üzere böyle, bir durum kabûl edildiği takdirde bile, bunun aynı metinde ve aynı şahıs tarafından farklı telâffuz ve yazılışını tasavvur etmek güç olduğu gibi, 7—8 asırlık bir müddet ve bütün türk zümreleri içinde böyle bir karışıklığın devam etmiş olduğunu kabûl etmek de müşküldür. Bu iddianın doğru olduğuna bir ân için ihtimâl verilse bile, metin neşrinde, bu ünlülerin inkişafını tesbit etmek bakımından mühim bir husûsiyetin o metindeki durumunu tebârüz ettirmek nâşirin vazifelerinden biri olmak icâp eder. Her hâlde gerek uygur devri metinleri ve gerek bundan sonraki metinlerin neşrinde yukarıda işaret edilen umûmî vaziyeti dikkate almadan, henüz bir faraziye olmaktan ileri gitmeyen bir düşüncüyü ileri sürerek, asıl metindeki şekilleri değiştirmekle, türk dil bilgisi için bir kazanç te'min edilemeyeceğini açıkça söyleyebiliriz. Nâşirin şu veya bu sebeple tercih ettiği şive husûsiyetlerini eski metinlere sokmak yoluna gidilirse, burada artık tetkiki bahis mevzuu olan eser değil, nâşirin te'sis ettiği yeni bir eser ortaya çıkmış olur ki, bunun da eski müstensihlerin yaptıklarına benzer bir faâliyetten farklı olmadığı meydandadır.

'*Atebetü'l-hakayık*'ın mevcut nüshalarında da *e* ve *i* meselesi karışıktır ve bunu tabî'i görmemiz icâp eder. Müellif nüshası elimizde bulunmadığı gibi, mevcut nüshaların da asıl nüsha ile alâkalarının derecesi belli değildir. Eserin bu yeni te'sisi esnâsında artık bu seslerin az çok değişmiş bir durumda bulundukları muhakkaktır. Eserin hâangi tarihte ve nerede yazılmış olduğunun, kat'î olarak, bilinememesi de dil husûsiyetlerinin tesbitinde mevcûd güçlükleri bir az daha arttırmaktadır.

Eserin bu son şeklinde istinsah edilmiş olan A nüshası — 1444 yılında Semerkand 'da, B nüshası — 1480 yılında İstanbul 'da ve C nüshası — B nüshasından bir az daha sonraki bir devirde İstanbul 'da yazılmış bulunmaktadır.

Umûmî durumu göstermek için, iç sebeplere temâs etmeden, nüshalarda yalnız *e* yerine *i* ile yazılmış olan misâllerin şöyle kaba bir cedvelini yapabiliriz. Aslında *e* ile olması icâp eden, fakat nüshalarda *i* ile yazılmış olan 56 söz eserde, muhtelif sayıda, 305 yerde geçmektedir. Bu imlâ farkı veya değişmeye tâbî tutulan sözler ile bunların umûmî sayıları şöyledir:

56	A 24	Bu 24	Ba 42	C 43
305	A 108	Bu 73	Ba 173	C 200

Bunlar içinde metinde 10 'dan fazla yerde tekrarlanan sözlerin nüshalardaki nisbetleri şöyledir;

<i>ir-</i>	(< <i>er-</i>)	54	A 12	Bu 13	Ba 11	C 45	
<i>ir</i>	(< <i>er</i>)	45	A 35	Bu 25	Ba 6	C 42	
<i>kil-</i>	(< <i>kel-</i>)	21	A 16	Bu 10	Ba 19	C 13	
<i>tig</i>	(< <i>teg</i>)	17	A —	Bu —	Ba 1	C 1	
<i>kirek</i>	(< <i>kerek</i>)	14	A 11	Bu —	Ba 8	C 10	
<i>idgü</i>	(< <i>edgü</i>)	13	A —	Bu 3	Ba —	C —	
<i>ilig</i>	(< <i>elig</i>)	12	A 4	Bu 1	Ba 2	C 7	
<i>nî</i>	(< <i>ne</i>)	11	A 2	Bu 1	Ba 3	C 3	
		8	187	80	53	50	121

Bu farkların müstensihlerin faâliyetine atfedilmesi şimdilik en doğru bir hareket olacaktır. Burada aynı şahıs tarafından istinsah edilmiş olan B nüshasının uygur ve arap alfabeleri ile yazılan kısımları arasındaki farklar bilhassa dikkate değer.

Bu vaziyet karşısında *e* ve *i* meselesinin bu eser içinde kapalı *e* tasavvuru ile halledilmesine imkân olmadığı açıktır. Bu, daha çok, metindeki diğer seslerde de görüldüğü gibi (bk. msl. *đ*, not 14), o devirde ayrı şivelerde inkişâf etmekte olan ünlü değişmelerinin yazı diline alınmağa başlamış olması ile izah edilebilir. Bu inkişâfın yalnız *e* ve *i* seslerine âit olmayıp, diğer ünlü ve ünsüzlere de şâmil olduğu eserdeki misâllerden açıkça görülmektedir.

13 *uğan* < *u-ğan* «muktedir olan, kadir»; uygur metinlerinde aynı mânaya kullanılmış olduğunu gördüğümüz bu tâbir (bk. msl. *uğan arzı* = *dēva ris'i*), tükler islâmiyeti kabûl ettikten sonra, Allahın isimlerinden biri olan *el-ğadır* 'in türkçe karşılığı olarak kullanılmağa başlamıştır; krş. *Kâşgarî* (türk. trc. I, 77) *uğan* «her şeye gücü yeten, kadir» (*el-ğadırü 'ala'l-eşya*), *uğan tenğri* «gücü yeten Tanrı» (*Allah-ü 'l-ğadırü*) ve 43—44: *edgülüküg uğança eligiñg bile telim kıl* «olanca kuvvetinle (*mağaderte*) konuğa çok iyilik yap» *İbn Mühenna* (türk.trc.A.Battal)'da da aynı mânalar ile kayıtlıdır. : 1. «kudretli» ve 2. (Tanrı adlarından) «kuvvetli». Ebu Hâyyan'da doğrudan-doğruya «Allah» sözü ile karşılandığı görülüyor ki, bu daha çok *u-* fiilinin, hiç değilse aslî fiil olarak, kullanılmadığı bir muhit ve devirde beklenebilirdi. *Atəbetü 'l-ğaqayık* 'ta da vaziyet bunun aynıdır.

uğan tâbirinin sıfat yerinde kullanılması için bk. *Kutadğu bilig* B (manzûm mukaddime) 1 ve D 2: *uğan bir bayat* ve B 2: *uluğluğ*

ıdısı uğan zü 'l-celal; krş. 'Atebetü 'l-hakayık, 19: *bu kıdret ıdısı uluğ bir bayat*, buradaki *kıdret ıdısı* ile *uğan* mefhûmu ifâde edilmek istenilmiştir.

Metinde *uğan* tâbirinin doğrudan-doğruya tanrı yerinde kullanıldığı yerler için bk. 13: *yıratı ol uğan tününğ kündüzünğ*, 63—64: ... *uğan 'ağa' kıldı* ..., 451: *uğan* (C 'de *tenğri* sözü ile izah edilmiştir) *hukmi birle kelür kelgen iş* ve ilâve 491: *uğan ra'ımet itsün bu sa'at anğa*.

Eserde tanrı mefhûmunu ifâde etmek için kullanılan 1. *ilahi* («yâ rabbi»), 272 *halık* («yaradan, yaradıcı») ve 454. *melik* («hükümdar») arapça tâbirlerinden başka, türkçe olarak, daha şu tâbirler geçer:

ıdı «sâhip» (bk. 306 ve 313: *hırş ıdısı*, 289: *kıbr ıdısı*, *kıdret ıdısı*, 245: *mal ıdısı*, 464: *reñc ıdısı* ve 352: *şqbr ıdısı*) ve sonra «efendi, rab ve tanrı» (bk. 281: *ıdı*, 124: *ıdım* (C 'de *tenğri* sözü ile izah edilmiştir), 303: *ıdı kısmeti*, 37: *keçürgen ıdı* ve 121: *törütgen ıdı*) ve *bayat* «tanrı» (bk. 19: *bu kıdret ıdısı uluğ bir bayet*, 245: *bayat birdi erse saña sen me bir* ve 283: *uluğsınma zinhar uluğ bir bayat*).

Her üç tâbirin bir arada kullanılması için bk. *Kıtağğa bilig*, D (asıl metin) 1—2:

*bayat atı birle sözüğ başladım
törütgen ıdığgen keçürgen ıdım
öküş öğdi birle tümen ming şena
uğan bir bayatka anğar yck fena*

B (manzûm mukaddime) 1—2:

*uğan bir bayat ol kımuğda oza
öküş hımd-u öğdi anğar ok şeza
uluğluk ıdısı uğan zü 'l-celal
yaratğan törütgen me kadır kemol*

tenğri (cenûp şivesindeki *tañrı* şeklinin, birlikte kullanıldığı diğer tâbirlerin te'siri ile kalınlaşmış olması muhtemeldir) tâbiri önce «gök, semâ» (aşlında göğün yuvarlaklığını ifâde etmiş olduğu düşünülmektedir), sonra türkler tarafından kabûl edilmiş olan dinlerdeki telâkilere uygun olarak, gökte ikamet eden ilâhları ifâde etmek için

kullanılmıştır; ilâhlar yerine bir tek Allah mefhûmunu vaz'eden islâmiyeti kabûl edince, türkler tarafından, bu tâbirin Allah mefhûmu için kullanılmağa başlanmış olmasında fazla bir müşkilâta mârûz kalınmamıştır.

bayat tâbirinin Orhun ve Uygur metinlerinde bulunmadığı anlaşıyor. *Qutađǵu bilig*'den sonra, *bayat* tâbirinin bu mânada kullanılışı hakkında Mahmud Kâşgarî şu mâlûmatı veriyor (III, 128, 15=trk. trc. III, 171, 12; fihristte bu söz « özel adlar » kısmına alınmıştır, bk. s. 833): *bayat* « yüce Tanrının adıdır, Argu şivesinde » (*hūve 'smu 'llahī tq'ala bi-luğatī argū*). Bk. bir de çağatayca Kalküte lûgati (Radloff, *Versuch eines Wörterbuches der Türk-Dialecte*, IV, 1468): *bayat* « Allahın isimlerinden biri » (*yēki ez nam-ı hūda*). Krş. *Türkiye'de halk ağzından söz derleme dergisi*, I, 176; *bayat* « Allah, Tanrı » (Macarış (Erciş-Van), Balıkesir).

Yukarıdaki iki lûgatin kaydından anlaşıldığına göre, *bayat* tâbiri Allahın isimlerinden biri olacaktır. Bunun Allahın vasıflarından hangisine tekabül ettiğini tesbit etmek kalıyor ki, maalesef, eldeki mâlzeme, bu husûsta sarîh bir fikir ileri sürmek için, şimdilik imkân vermemektedir. Bu husûsta *Kur'an*'ın eski türkçe tercümelerinin tetkiki faydalı olacaktır. Bu tâbirin türkçe olduğu kabûl edilirse (bunun aksini iddia etmek için şimdilik bir sebep yoktur), bunun bir taraftan *bay* (« zengin ») ve diğer taraftan *baya* (« önce, eski, kadim » v. b.) sözleri ile ilgili olması düşünülebilir. Bunlardan birincisi için bk. *baya*- « zengin olmak » (*Gram.*), *bayu*- « zenginleşmek, zenginlemek » (Kâşgarî), *bayı*- « zengin olmak » (şiveler); *bayat* « devletli » (İzmir çevresi), *bayağut* « zengin » (= *śreṣṭhi*, *Index*) v. b. ve ikincisi için *baya* « evvel, az önce » (*Index*, Kâşgarî, Radloff), *paya* (Tel.), *pā* (Alt. Tel.), *mā* (Yak.), *bayatan beri* (*bayatadan beri*) « eskiden beri » (Kırgız), *bay-ıqı*, *bayağı* « eski, kadim, zaman-ı evvelde » (Kırgız, Tel. ve *Müyeşşeretü 'l-ʿulum*), *māğı* (Yak.), *bayat* « eski, kadim ve eskimiş » (Radloff, Ş. Süleyman).

Aynı kök ile bağlı olması muhtemel diğer bir tâbir için bk. Ebu Hâyyan (nşr. A. Câferoğlu, metin s. 37) *bayar* (nâşir *beyer* okumuş) - *ismü 'llahī tq'ala bilüğatī uyğur ve hūm şükkanü 't-türküstan* (« Uygur dilinde Allahın ismidir; bunlar Türkistan'da otururlar. »); krş. bir de Ş. Süleyman *bayırı*, *bayırı* (? « emekdar, kadimî, eski hizmetçi, köhne, atik »).

Dr. Sâdeddin Buluç'tan aldığım mâlûmata göre, Bursa umûmî kütüphânesinde imâhûz bir mecmuanın (nr. 697) *Bed'ü 'l-ʿemali şerhi* (var. 1a) kısmında şu kayıt bulunmaktadır: مثله في اسم الله تعالى بالعربية الله

و بالبرانية ايللا و بالمرانية عيلا و بالفارسية بذشاه و بالخرزومية بماسندك و بالرومية تمخينا و بالهندية شطيا و بلركة بيت (bayat) و بالكلية اغان (uġin) و بالاعورية النح (uluġ) و بالبقارية تكري (teñri).

14. *uğup* (A *usup*, Bu *udup*, BaC *utup* (ötüp?). Mahmud Kâşgarî'nin verdiği mâlûmata göre (bk. *Divanü lûġ ütî* 't-türk, trk. trc. B. Atalay, 1, 32), Çigil ve başka türklerdeki *đ* sesini Yağma, Tuhsı, Kıpçak, Yabaķu, Tatar, K̄ay, Çomul, Arġu ve Oġuzlar *y* 'ye çevirirler ve hiç bir zaman *đ* ile söylemezler; *k̄ayınġ* (< *k̄ıdınġ* «kayın»), *k̄ayın* (< *kağın* «kayın, hısım»). Garpta rus ve rûm ülkelerine kadar uzanan Bulġar, Suvar, Yemek, Kıpçak boyları *đ* sesini *z* şeklinde söylerler; msl. *azaķ* (< *ađaķ* «ayak») ve *toz-* (< *toğ-* «doymak»).

Bizi burada alâkadar eden mesele, kavimlerden ziyâde, artık XI. asrın sonlarında bâzı türk şivelerinde, *đ* sesinin bugünkü şivelerde gördüğümüz *d*, *y* ve *z* şeklinde inkişâf etmiş olmasıdır. Bu ses daha sonra Mahmud Kâşgarî'de *đ* kullandıkları tasrih edilmiş olan diğer şivelerde de değişmiştir. Şivelerde XI. asırda (belki de bir müddet daha önce) inkişâf eden *đ* sesi, daha bir kaç asır müddetle, şive husûsiyeti olarak kalmış ve asıl umûmî yazı dilinde Uygur alfabesinde *d* ve arap alfabesinde *đ* harfi ile yazılmağa devam edilmiştir. Msl. Yusuf, *Kutadġu bilig* 'in C (Mısır) nüshası 1330—1340 yıllarında ve A (Herat) nüshası 1439'da istinsah edilmiştir. B (Fergana) nüshasının istinsah yılı belli olmamakla berâber, C nüshasından da eski bir tarihte istinsah edilmiş olduğu tahmin edilmektedir. Çok dikkatli yazılmış olan bu nüshaya da müstensihin, imlâ husûsunda, bâzı yenilikler katmış olmasını tabî'i görmeliyiz. Bunlar arasında bir defa *ayġır* (< *alġır* «aygır») yazılmış olması, *d* > *y* meselesi için, bilhassa mühimdir. XIV. asırda yazılmış olan Rabġûzî, *Kışqışû 'l-enbiya* 1310'da Türkistan'da Rıbať-Oġuzı'nda tamamlanmıştır ve *Neĥcû 'l-feradis* (1310'ta Altın-Ordu sâhasında yazılmıştır) 'in eldeki nüshalarında bu *đ* üzerinde daha çok tasarruf yapıldığı görülmekle berâber, bunların asıllarının *đ* ile yazılmış olduğunu düşünmek daha doğrudur. Bunların birincisinde *y* 'lere pek az tesâdüf edildiği hâlde, ikincisinde bu ses daha çok ve daha karışıktır. Aşağı-yukarı aynı devirde yazılmış ve içinde türkçe hikâye, şiir ve ata sözleri ile bâzı moġulca hikâyeler de bulunan bir mecmuadaki türkçe metinde (bk. W. Bang ve G. R. Rachmati, *Lieder aus Alt-Turfan, Asia Major*, IX, Facs. 2, 1933), bir defa geçen *ıđ-* 'dan başka, diğer sözlerin hepsi *y* ile yazılmıştır (msl. *k̄ıyġu*, *key-*, *koy-*, *eyġü*). Orta Asya ve Altın-Ordu sâhalarında yazılmış olan daha bâzı eserler bunlara ilâve edilebilir.

Dil husûsiyetlerinin inkişâfındaki merhaleleri kat'î tarihlere bağlamak, tabi'î, mümkün değildir. Bu inkişâfta, ayrı sâhalarda yazı diline kendi husûsiyetlerini sokmuş olan şiveler içinde ve yanında, bir de ayrı sözlerin rehberliği mühim rol oynamaktadır. Msl. *d* sesinin inkişâfında, diğer şartlar içinde, bu sesin bilhassa iki *i* arasında bulunmasının te'siri olduğu düşünülebilir. Asıl uygur sâhasında artık *idi* («sâhip») ve *kidin* («sonra») sözlerinin imlâsında tereddüt görülmektedir. Bugün zaman ifâdesinde yardımcı fiil olarak kullanılan *idi* (< *erdi*) 'nin Kazan türkçesindeki *iyi* telâffuzu, bu bakımdan, dikkate değer. Bu ve buna benzer misâllerin, türk dili tarihinde *d > y* inkişâfında ikinci bir merhalenin başlangıç safhasına delâlet ettiği şimdilik iddia edilemezse bile, *d < t* sesinin ayrı şivelerdeki telâffuzları ile daha yakından alâkadar olmağa sevkeden âmillerden birini teşkil ettiğinde şüphe yoktur.

Burada bu mesele üzerinde durmanın sebeplerinden biri de, 'Ate-
betü 'l-haqqayık'ın yazıldığı tarihin bu gibi inkişâf merhaleleri arasına tesâdüf edip-etmediği ve bilhassa *d* ve *y* seslerinin müellifçe bâzı sözlerde *d* ve bâzı sözlerde ise, *y* olarak kullanılıp-kullanılmadığı suâl-ine bir cevap aramak idi. 232 'de kafiye bakımından *y* ile olması icâp eden *tıyur* (< *tıdur*) şekli bu fikri takviye eder mâhiyette görölüyor (bk. not 232). Fakat buna rağmen, menşe'leri bakımından *d* ile yazılmaları icâp eden sözlerin nüshalardaki şekillerinin mukayesesinden, şimdilik, böyle bir fikri, kat'î olarak, ileri sürmek imkânını göremiyorum.

Nüshalar arasında, *d > y* meselesi bakımından, gerek eski yazı dilinin daha uzun bir müddet devam etmiş olduğu ve gerek istinsahlarda bu sesin imlâsında eski an'änenin daha bir çok asırlar muhafaza edilmiş bulunduğu bir muhitte yazılmış olan A (Semerkand) nüshası daha mühim bir yer tutmaktadır. Bu nüshada aslında *d* sesi ile olan sözlerin metindeki imlâsı şöyle bir manzara göstermektedir (cedvelin üst sırasındaki harfler, sözün kökündeki *d* sesi yerine kullanılan uygurca harfleri gösterir. *t** işareti asıl uygur alfabesinde bulunmayıp, sonradan icâd edilmiş bir şekildir; imlâda *d* ve *t* farkı gözetilmediği için, her ikisi yerine kullanılmıştır. *d*, *t** ve *s* harfleri yanındaki +*z* işareti, metinde harfin kıymetine işâret etmek üzere, bu harflerin ekseriyâ altında ve bâzan üstünde, ilâve edilen arap. *z* harfine delâlet eder. Cedvelin solundaki sıra — metinde geçen sözleri, kavis içine alınan rakamlar — bunların sayısını ve diğer rakamlar ise, metindeki satırları gösterir):

		<i>d</i>	<i>d+z</i>	<i>t</i>	<i>t*</i>	<i>t*+z</i>	<i>s</i>	<i>s+z</i>	<i>z</i>	<i>y</i>
<i>ağın</i>	(3)	116	—	—	—	275, 467	—	—	—	—
<i>buğun</i>	(3)	123	—	—	400	—	—	421	—	—
<i>eğer-</i>	(1)	—	—	—	—	—	105 (g-	—	—	—
<i>eđgā</i>	16)	—	—	—	146, 240, 245 270, 355, 365 389, 405, 405	316, 377, 378	192	—	—	333, 374, 375
<i>eğle-</i>	(1)	—	—	—	—	—	—	—	—	376
<i>ığ-</i>	(4)	—	—	—	—	135	31, 36, 79	—	—	—
<i>içi</i>	(11)	19	—	—	37, 121, 245 281, 289, 303 306, 313, 352 364	—	—	—	—	—
<i>kađgā</i>	(2)	—	—	—	—	415	—	426	—	—
<i>keç</i>	(6)	—	—	176	268	—	—	254 (?)	18, 369	334
<i>keç-</i>	(5)	—	—	—	—	189	—	—	—	167, 277, 300 354
<i>keğim</i>	(3)	—	—	—	—	186, 297	—	—	—	168
<i>kiğin</i>	(7)	75, 114	—	—	203, 358, 371 390, 481	—	—	—	—	—
<i>koğ-</i>	(6)	—	—	—	—	—	—	—	—	167, 240, 307 401, 407, 436
<i>koğı</i>	(2)	—	102	—	—	282	—	—	—	—
<i>koğ kıltık</i>	(1)	—	—	—	—	—	—	—	—	270
<i>küç-</i>	(2)	—	—	—	—	—	349, 350	—	—	—
<i>toğ</i>	(2)	—	—	—	—	—	—	—	—	255, 305
<i>uğ-</i>	(1)	—	—	—	—	—	—	14	—	—
<i>uyaqđ-</i>	(1)	—	—	—	432	—	—	—	—	—
<i>yoğ-</i>	(1)	—	—	—	—	—	—	350	—	—
<i>yüğ-</i>	(2)	—	—	—	—	—	352	190	—	—
21	80	5	1	1	27	11	8	6	2	19

Uygur alfabesi ile yazılan metinlerin imlâsında umûmiyetle ve bil-hassa son devirlerde *d* ile *t* ve *z* ile *s* harfleri karışık kullanılmakta ve biri diğerinin yerine geçebilmektedir. Fakat *đ* sesinin telâffuz kıy meti değişmedikçe, bunun yerine *z* veya *s* harfi yazılmamaktadır. Ben şahsan böyle bir misâl ile karşılaştığımı hatırlamıyorum. A nüshası müstensihinin bunları karışık kullanmakta bir aykırılık görmemiş olması, onun kendi şivesinde artık *đ* (ar. harfl. *z*) sesinin husûsî bir kıy meti olmadığını ve bunların da arap ve farsça kelimelerdeki *z*'lerin türk ağzında aldığı şekli, yâni *z* ile telâffuz edildiğini gösteriyor (ya-

bancı sözlerde *z* harfinin imlâsı için bk. A 65 *pesirle*-(< *pēzirle*-). Bu husûsiyet şivelerde daha çok *ḡ*>*y* inkişâfının tamamlanmasından sonra görülmektedir. Msl. Kazan türkçesinde *edḡū* sözü, normal inkişâf seyrini tâkip ederek, *iyî* olmuştur; fakat sonradan, artık bu şivede *ḡ* sesi bulunmadığı bir devirde, eski yazı dilinden, «azîz ve mukaddes» mânalarına, *eḡḡū* veya *iḡḡū* sözü benimsenmiş, *iḡḡū* ve daha çok *iḡḡî* şekli ile, bu şiveye mal edilmiştir. Bugün bunlardan biri *umûmî* (*iyî*) ve diğeri *dinî* (*iḡḡî*) mefhûmlara âit olmak üzere, her ikisi de, en aşağı tabakalara kadar, halk arasında kullanılmaktadır. A nüshasında bir çok yerde bu sesi ifâde eden harflerin altına ar. harf. *z* eklenmiş olmasını, müstensihin tarihî imlâyâ karşı gösterdiği alâka ile izah edebiliriz.

Arap harfleri ile yazılmış olan Ba ve C nüshalarında *ḡ* yerine geçen *t* 'ler, tabi'î, yanlıştır. Bunun müstensihlerin metni pek iyi anlamadan veya belki de bu sesin hakikî kıymetini kavramadan yaptıkları nakillerden ileri gelmiş olması pek muhtemeldir. 79 'da *ıḡdım* veya *iḡtim* yerine, Ba 'da *it-tim* ve C 'de *it(t)im* yazılmıştır ki, Bu 'daki *ettim* şekline bakılırsa, bunun *et-* veya *it-* fiili ile alâkalı görülmüş olması mümkündür. Bu 135 *ism-a* ve Ba *ızma* (< *ıḡma*) ile C282 *ḡozı* (< *ḡoḡı*) şekilleri hakkında da aynı şey düşünülebilir. (*Ḳutaḡḡu bilig* nüshaları ile diğ. bâzı eserlerde görülen, *ḡoḡḡı* (< *ḡoḡḡı*< *ḡoḡḡı*) ve Ma h m u d K â ṣ ḡ a r î 'de de tesâdüf edilen *ḡotḡı* şekillerinin, ses uyumu yolu ile, *s*<*ḡ* veya *t*<*ḡ* inkişâfı şeklinde telâkki edilmiş olması düşünülebilir. Orhun âbideleri ile Kâṣḡarî 'de rastlanan *ıtı*, *ıt(t)ı*<*ıḡtı*, *ḡo(t)tı*<*ḡoḡtı*, *tıt(t)ı*<*tıḡtı* v. b. misâlleri de göz önünde tutularak, bu husûsun ne dereceye kadar inkişâf veya imlâ meselesi ile ilgili olduğunun ayrıca araştırılması lâzımdır).

Nüshalarda *y* (<*ḡ*) ile yazılan misâllere gelince, bunun büyük bir kısmı aynı sözlerin değişik imlâlarına âittir; msl. *edḡū* yanında *eyḡū*, *keḡ-* yanında *key*, *keḡ-* yanında *key-*, *ḡoḡ-* yanında *ḡoy-*, *küḡ-* yanında *küy-* v. b. Nüshaların her üçünde yalnız *y* ile yazılan *eyle-* (<*eḡle-*, AB 376; C *tarı-*) ve *toy-* (<*toḡ-* ABC 255 ve 305) sözleri geçmektedir. Bunlardan *eyle-* nisbeten az kullanılan bir sözdür. Daha mühim ve üzerinde durulması lâzım olanı, metinde iki yerde geçen *toy-* fiilidir. Fakat diğ.leri yanında bir tek istisnâ teşkil eden bu misâle bakarak, umûmî bir karara varmaktansa, bunun sonradan esere sokulmuş bir yenilik olarak kabûl edilmesinin daha doğru olacağını zannediyorum.

Bütün bu misâllerden eserin aslının bu sesin *ḡ* ile yazıldığı bir devreye âit olduğu fikri, ayrı bir müşkilâta mârûz kalmadan, kabûl edilebilir.

Eserin sonunda Arslan Hoca Tarhan tarafından yazılan parçadaki *qoyup-tur* (507) şeklinde *-tur* (< *turur*) 'un *p-* zarf-fiil şekli ile bitişik kullanılışı yeni olduğu gibi, buradaki *-y-* sesi de, müstensihe değil, müellife âit olmalıdır. Bugün cenûb-i şark şiveler grubunda umûmî olan *-tû* (< *-tur* < *turur* ekinin takrizin yazıldığı tarihe kadar çıktığının tesbiti, bu gurupta bâzı şekillerin nisbî tarihleri hakkındaki bilgimizin artmasına yardım edecektir.

21. *fazlındın* (ABu *faslı-tın*, Ba C *fazlı-dın*). İsim ve bilhassa iyelik ekili isimlerin tasrifinde 'Atebetü'l-*haqayık*'ta bâzı yenilikler ve nüshalar arasında bu husûsta bâzı farklar mevcuttur.

1. A k k. (yükleme) hâli ekleri, 1. isimlere (*-ğ*, *-g*), 2. zamirlere (*-nı*, *-ni*) ve 3. iyelik ekili sözlere (*-n*) mahsus olmak üzere, eskiden üç esâs grupta toplanıyordu. Cüz'î istisnâlar ile (*-ğ*, *-g* yerine *-nı*, *-ni* eklerinin kullanılması için bk. G. R. R a c h m a t i, *Türkische Turfan-Texte*, VII, 7) bütün «uygur devri» boyunca devam eden bu vaziyet, ayrı şive temâyülleri yüzünden, daha sonraki devirlerin yazı dilinde darlaşmaya doğru inkişâf etmiş ve bundan dolayı yukarıdaki üç grup yeni bir tasnife tâbi tutulmuştur.

Eski *-ğ*, *-g* ekleri bugün yalnız cenûp şivesinde muhafaza edilmiştir (*p-* zarf-fiil eklerinde olduğu gibi, burada da yardımcı ünlü eke dâhil zannedilmiş ve *-ğ*, *-g* sesleri, birden fazla heceli sözlerin sonundaki aynı seslerin seyrini tâkip ederek, düşmüştür; *baş* < *başğ*, *göz* < *közüg*); buna mukabil bilhassa 3. şahıs iyelik ekili sözlere gelen *-n* eki, daha önceleri yazı dilinde kullanıldığı hâlde (msl. *başın*), bugün artık unutulmuş ve bunun yerine *-nı* ve *-ni* ekleri geçmiştir. Diğer şivelerde ise, isimlerin tasrifindeki *-ğ*, *-g* ekleri unutulmuş ve bunun yerini geri kalan ekler almıştır. Bu inkişâfın, ayrı sâha ve devirler içinde, yavaş-yavaş ilerlemiş olduğunu tasavvur etmek güç değildir (3. şahıs iyelik ekinden sonra bir çok şiveler *-n* ekini muhafaza ettikleri hâlde, 1. ve 2. şahıslarda artık *-nı*, *-ni* ekleri kullanılmaktadır; *Özbekische Grammatik*, 245 'ten öğrendiğimize göre, özbekçede umûmî olan *-nı*, *-ni* yerine, bâzan hâlâ *-n* ekine tesâdüf edilmektedir; msl. *atım-nı* yerine, *atım-ı-n* ve *küni-ni* yerine, *küni-n*).

'Atebetü'l-*haqayık*'ın mevcut nüshalarında yükleme hâli eklerinin kullanılışı aşağıdaki manzarayı arz etmektedir:

1. *-g* eki metinde yalnız iki defa geçmektedir: 117 *bîliglig kereklig sözüg sözleyür* ve 151 *bir ol yanğşar erse kereksiz sözüg*. 117 'de A *sözüg* (*-s-* altında ar. harf. *z*), Bu *sözsin*, Ba ve C *sözün* ve 151 'de A *söz* - *üg* (*söz ok* şeklinde de okunabilir). Bu *sözsin* Ba ve C *sözün*. Artık

muhit için yabancı sayılan bir şeklin vezin ve kafiye himâyesinden mahrûm bulunan yerlerde, ne kadar kolaylık ile değiştirilebileceğine bu misâl iyi bir nümüne teşkil etmektedir. Eserin Arslan Hoca Tarhan tarafından te'sis edilen nüshasında da buna benzer değişikliklerin yapılmış olduğunu ve eserin aslında bu ekin daha çok miktarda kullanılmış bulunduğunu tahmin edebiliriz.

2. -nı, -ni ekleri, isim ile 1. ve 2. şahıs iyelik ekili sözlerin sonunda, normal yükleme hâli ekleridir. Bunlar, kalın ve ince şekilleri birlikte, bütün isimler (45 yerde) ile 1. şahıs (4 yerde) ve 2. şahıs (6 yerde) iyelik ekili sözlerle hâkimdir (bu eklerin -n yerine kullanılması için aş. bk.).

3. -n eki, 3. şahıs iyelik ekili sözlerde, umûmî olarak, kullanılan ektir. Metinde 35 yerde -n ve 15 yerde -nı, -ni ekleri kullanılmıştır ki, burada ikinci şekil hesabına bir ilerileme müşâhede edebiliriz.

Bunlardan başka, nüshalarda -ı ekine de tesâdüf edilmektedir; msl. 77 'de *kıtabnı* yerine, B nüshasında *kıtabı* ve 465 'te A, B ve C nüshalarının her üçünde *kıtabı* yazılmıştır. Metinde birden fazla heceli sözlerin sonundaki -ğ ve -g seslerinin henüz yerlerinde durduklarına bakılırsa (bu husûsta tek istisnâ teşkil eden A 457 *kanu* < *kamuğ* inkişâfını başka sebeplerde aramak icâp edecektir; *kamuğ* şekli eserde 11 yerde geçer), bunda bu sesleri artık inkişâf ettirmiş olan bir şivenin te'sisini aramak doğru olur.

ll. Dat. (verme) hâli ekleri 'Atebetü 'l- *hakayık* 'ta, gerek isim ve gerek 1. ve 2. şahıs iyelik ekili sözlerin tasrifinde, -ka ve -ke 'dir. Arap harfleri ile yazılmış olan Ba ve C nüshalarında sadâlî uyumu te'siri altında, -ğı (40 misâlin 23 'ünde) ve C nüshasında (Ba 'da k- ve g- sesleri yazıda ayırt edilmemiştir.) -ge (31 misâlin 22 'sinde) şekillerine tesâdüf edilmektedir (k > ğ ve k < g için bk. not 6), *eñgke* yerine B 26 'da *iñge* şeklinin bulunmasını cenûp şivesinin te'siri ile izâh etmek mümkün olmakla berâber, bunu şimdilik yazı hatâsı olarak kabûl etmek daha doğru olur.

Dat. (verme) hâli ekinin, tarihî inkişâf bakımından, daha mühim olanı, iyelik ekili sözlerin sonundaki şekilleridir. Aslında 1. şahıs -n ğı, -nge, 2. şahıs -nğga, -ngge ve 3. şahıs -nnga, -iñge (bk. not 6,5) şekillerinde olduğu düşünülen bu eklerin 1. ve 2. şahıslara âit olanlarının eski metinlerde -mka -mke ve -nka, -nke ile yan-yana -ma, -me ve -nı, -ne şekillerinin de kullanılmış olduğu görülüyor. Bugünkü şivelerde de umûmîleşmek temâyülünde bulunan bu inkişâfın sebebini bir taraftan

-mġ-, -mg- ve -nġ-, -nġ- seslerinin ayrı şivelerde birleşmiş olmalarında ve diğer taraftan 3. şahıs şeklinin te'sirinde aramak mümkündür. 'Atebeṭü 'l- ḥaḳayıḳ'ın arap harfleri ile yazılan nüshalarında bu eklerin ünsüz uyumuna tâbi tutulmuş olmaları da bu fikri te'yit eder.

Gerek şivelerin tasnifinde ve gerek yazı dilinin merhalelerinin tesbitinde 3. şahıs şekline ayrı bir yer ayırmak lâzımdır. Bu ekin eski şekli, verme hâli eklerinin başındaki ġ- ve g- seslerinin iyelik ekili sözlerin sonuna gelen «yardımcı» n ile birleşmelerinden vücûda gelmiştir (msl. başınġa < baş-ı-n-ġa, köziġge < köz-i-n-ge). Bu -nġa ve -nġge şekillerinin sonradan, bir taraftan iyelik ekinden sonra «yardımcı» n getiren şivelerde -na ve -ne, diğer taraftan bu n sesini getirmeyen şivelerde -ġa ve -ge olmak üzere, başlıca iki kola ayrıldığını görüyoruz. Bunun eski türk şivelerinde de mevcut, fakat yazı diline girmemiş veya daha sonraki devirlerde meydana gelmiş bir husûsiyet olup-olmadığını, bugün elde mevcut mâlzeme ile, kat'i olarak, halledecek bir durumda bulunmuyoruz. Uygur metinlerinde bir defa geçen öz-i-ke şeklinin (bk. *Alttürk. Gram.*, s. 98) bir istisnâ olarak kabûl ve bunun iyelik ekili bir söz şeklinde telâkki edilmemiş olması ile izah edilmesi doğru görünüyor (evvelce sâdece bir terkip olan, fakat sonradan bir coğrafi isim vaziyetine geçen *Rumeli* v. b. tâbirlerin bugün gözümüzün önünde cereyan eden inkişâfı bu fikri desteklemektedir). Fakat uygur devresinden sonraki eski metinlerde bu şekillerin karışık kullanılması, bu meselenin hallinde ayrı-ayrı kelimelerin izahından ziyâde, daha geniş bir mâlzemeye baş-vurmanın zarûrî olduğunu göstersiyor. *Lieder aus A t-Turfan*'da kafiyege geçen *yânıġı* (47) ve *bilinge* (45) misâlleri, *anġġı* (86), *eşinġge* (33,35) ve *keyseġgiz* (59; fakat *menġi*, 87) ile mukayese edilirse, belki bunun n'nin parçalanması ile izalı mümkün gibi görünür; fakat *Nehcū 'l-feradis*'te *arġıstnġa* (54 a9), *hizmeṭinġa* (54 b 17), *atasınġa* (144 a 17), *katınġa* (144 a 8), *cım'a nāmazırġa* (53 b 2) şekilleri ve Rabgûzî *Qışqışū 'l-enbiya*'da *kaşınġa*, *öziġge*, *körkiġge* yanında *karınġa*, *taġınġa* ve *könġline*, *küline*, *qoldaşına* ile *şuratıġa*, *nevrüz küniġe* şekillerinin bulunması ise, bu izah çerçevesini aşmaktadır. Tarihin bir merhalesinde husûle gelmiş olan bilhassa bu sonuncu husûsiyetin bugünkü mümessilleri cenûb-i şark grubu ile bu gruba yakın bulunan şivelerdir. Özbekçe, aslında bu gruba dâhil olmamakla berâber, tarihî kaynaşmalar ve kısmen son devir yazı dilinin te'siri altında, bilhassa merkezlerde, bu bakımdan, cenûb-i şark şivelerine yakın bulunmaktadır. Burada (bk. *Özbek Gram.*, s. 84) normal şekil -ġa, -ge (msl. *atıġa*, *anasıġa*,

birisige v. b.) olup, bâzan *-na*, *-ne* (msl. *atına*, *anasına* v. b.) ve bâzan da *-nğa* (msl. *atınğa*) şekillerine de tesâdüf edilmektedir.

‘*Atêbetü ’l- hâkayık*’a gelince, nüshalarda bu bakımdan farklı olan misâller şunlardır:

D a t. (verme) hâli

263	<i>dostınğa</i>	A	<i>tostı-ka</i>	Bu	<i>tosdın-a</i>	Ba	<i>dos-tına.</i> C <i>dostına.</i>
14	(<i>biri birke</i>)	A	(<i>bir-i bir-ke</i>)	Bu	<i>bir biri-ke</i>	Ba	<i>bir biri-ke</i> C (<i>biri birge</i>)
308	<i>içinğe</i>	A	<i>içinge</i>	Bu	<i>içinge</i>	Ba	<i>içi-ke</i> C <i>içinke</i>

A b l. (çıkma) hâli

21	<i>fâzlındın</i>	A	<i>faslı-tın</i>	Bu	<i>faslütın</i>	Ba	<i>fâzlı-dın</i> C <i>fâzlı-dın</i>
189	<i>nenğindin</i>	A	<i>nenggindin</i>	Bu	<i>nenggi-tin</i>	Ba	<i>nenği-din</i> C <i>nenği-din</i>
145	<i>tilindin</i>	A	<i>tilin-tin</i>	Bu	<i>til-i-tin</i>	Ba	<i>tili-din</i> C <i>tilindin</i>

L o k. (bulunma) hâli

181	<i>sonğında</i>	A	<i>songgi-ta</i>	Bu	<i>songı-ta</i>	Ba	<i>songı-da.</i> C <i>songı-da.</i>
11	<i>yolında</i>	A	<i>yolında</i>	Bu	<i>yol-ı-ta</i>	Ba	<i>yoltı-da.</i> C <i>yolında.</i>

Bu misâllerin en mühimi, şüphesiz, 848 (1444) tarihinde Semerkand’da istinsah edilmiş olan A nüshasında gördüğümüz misâllerdir. Bu nüshada eski ve yeni şekiller verme hâlinde 4:1, A b l. (çıkma) hâlinde 8:1 ve L o k. (bulunma) hâlinde 7:1 olmak üzere, 19:3 nisbetinde olup, A b d ü r r e z z a k B a h ş ı tarafından 884 (1479)’te İstanbul’da istinsah edilen B nüshasında bu nisbet bir az daha yüksektir. B nüshasında bilhassa *içinğe* (308) yerine, Bu’da *içinge* ve Ba’da *içi-ke* şekillerinin, aynı şahıs tarafından eski ve yeni yahut biri asıl nüshaya ve diğeri müstensihin kendi şive husûsiyetine göre, yazılmış olması dikkate değer. Yukarıdaki misâllerden çıkan netice, bu şive husûsiyetinin A nüshasının istinsah yollarında bu muhitte artık, yazı diline girebilecek şekilde, umûmîleşmiş olmasıdır.

Diger hâllerin tasrif şekillerinde eserde tarihî inkişâf için husûsî ehemmiyeti hâiz misâller yoktur. Abl (çıkma) hâli, normal olarak, ünsüz uyumuna göre, *-dın, -din, -tın, -t'n'*dir. *-da, -de* şekillerinin kullanılış tarzı hakkında (eserde bunlardan 10 misâl vardır), şimdilik, bir fikir ileri sürmek istemiyorum. Eski devirlerde daha çok kullanılan ve bugünkü şivelerde ancak kalıplaşmış terkiplerde kalmış olan bu şekil ile *İnstr.* (vâsıta) hâli üzerinde başka bir münâsebetle durmak niyetindeyim. Eserdeki misâller için bk. fihrist *-dın, -n, bile* ve *birle*.

23. ol ol. İsim cümlelerinde bildirme bağları meselesi türkçede fiil tasrifi meselesi ile yakından ilgilidir. Türkçede fiillerin tasrifi başlıca üç grup içinde toplanabilir. Bunlardan biri — teklik ve çokluk ile şahıs mefhûmlarını içine alan husûsî ekler ile tasrif edilen fiil şekilleri (msl. emir şekli: 1. *-ayın, -ayn, -alım, -lım*; 2.—, *-ğıl, -ñ, -ñız*; 3. *-zun, -zunlar* ve bunların ince şekilleri), ikincisi — aynı mefhûmları kendinde toplayan ekler ile tasrif edilen şühûdî mâzî şekilleri (bu ekler aslında fiilden isim yapma eki olduğu düşünülen mâzî eki ile tasrifinde kullanılan iyelik eklerinin birleşmesinden vücûda gelmiştir: 1. *-dım, -dımız*; 2. *-dın, -dınız*; 3. *-dı, -dılar* ve bunların ince şekilleri) ve üçüncüsü — aslında isim-fiil eklerinin sonlarına şahıs zamirleri getirilmek suretiyle tasrif edilen diger şekiller.

Bu gruplar umûmî şekillerini muhafaza etmekle berâber, ayrı devir ve şivelerde, aralarında bâzı grup ve ek değişmelerine mârûz kalmışlardır; msl. şart şeklinin, eskiden üçüncü gruba dâhil bulunduğu hâlde, bugün ikinci gruba geçmiş olması; emir ve dilek şekillerinde bâzı şivelerde tasrif sırasında vücûda gelen karışıklıklar; 1. şahıs çokluk mâzî eki olan *-mız, -miz* yerine, bugün umûmiyetle *-k, -k* eklerinin kullanılması; emir şeklinde 1. şahıs çokluk eki olan *-alım, -lım* yerine de *-k, -k* eklerinin geçmesi; üçüncü grubun tasrifindeki şahıs zamirlerinin, diger eklerin te'siri ile, kısmen şekillerini değiştirerek, ekleşmeleri ile husûle gelen büyük veya küçük değişiklikler bunlardandır.

İsim cümlelerindeki bildirme bağları meselesine ilk temâs etmiş olan Schinkewitsch (*Rabghūzīs Syntax, MSOS, XXX, Abt. II, 8—11*) şu neticeye varmıştır: Menfî cümlelerde kullanılan *ermes* ve diger bâzı misâller, hakikî bağların *er-* (« mevcut olmak ») ve *tur-* (« durmak ») fiillerinin muzârî şekilleri olduğunu kabûle sevk ediyor. Çok kullanıldıklarından dolayı, *erür* ve *turur* zamanla düşmüş ve bunların yalnız tasrif ekleri muhafaza edilmiştir. Aynı vaziyet rus dilinde de görülmektedir; eski slavcada mevcut olan bu bağlar fiilin bugünkü zaman şeklinde rusçada kaybolmuştur.

Arkadaşımızın varmış olduğu bu netice, bâzı tashihlerin yapılması şartı ile, doğrudur. Yukarıda zikredilen *ermes* (<er-mez) ile şivelerce bunun yerine kullanılan *tegül* sözü ve bunların cümledeki yerleri hakkında Kâşgarî'de şu mâlûmatı buluyoruz: *tegül* sözü oğuzca olup, Oğuzlar bunu komşuları olan Arguların *dağ* (dağ) *ol* tâbirinden, bozarak, almışlardır (bk. türk. trc. I, 393 ve III, 153).— Sonra -ğū, -gū, (-ku) ve -ası, -esi ekleri münâsebeti ile verilen misâllerden *tegül* ve *ermes* sözlerinin cümle içinde kullanılışları hakkında şunları öğreniyoruz (bk. II, 67—71); Oğuzların *bu ya kurası oğur tegül* («bu yay kuracak vakit değil»), *bu turası yir tegül* («bu duracak yer değil») ve *bu tağ ağası oğur tegül* («bu dağa çıkacak zaman değil») şekillerine mukabil, diğer türkler *bu ya kırğu oğur ermes*, *bu turğu yir ermes* ve *bu tağ oğku (oğur) ermes* demektedirler (Schinkewitsch, göst. yer., Kl. Sz., XVIII, 44'e istinâden, *tegül* ve *ermes* sözlerini kullanmış olan türk şivelerini saymış ise de, şivelerin listesi bu sözlere değil, -ğū ve -ası eklerine âit olacaktır).

tegül ve *ermes* (<ermez) sözlerinin gerek tarihî seyrini ve gerek şivelerdeki durumunu, eksiksiz olarak, tâkip etmek imkânına şimdilik sâhip bulunmuyoruz. Kâşgarî'nin işâret etmek istediği gibi, bunları yalnız şive hudutları ile izah etmek bir az güçtür. Eski metinlerde şimdiye kadar tesâdüf edilmeyen *tegül*'ün Kâşgarî'deki izahı sarîh değildir; buradaki *ol* tasrif eki olarak kabûl edilirse, *dağ* (dağ) sözünün doğrudan-doğruya veya dolayısı ile, bir menfî mâna ifâde etmiş olması icâp eder. Kelimenin mevcut şekillerini (bk. msl. cen. şiv. *tegül*, *degül*, *degil*, *deyil*, *Cod. Cum. devül*, (*döl?*), türk. *döl*, Çağ., Kırg. Kazak. *tügül*, Kazan. *tügıl* v.b) bir köke bağlayabilmek için, bunun bâzı geçiş şekillerini beklemek lâzımdır.

Kazak ve Kırgız şivelerinde her iki şeklin de kullanıldığı görülüyor. Cümledeki yerleri için bk. msl. *a tügül seni da alıp ketemin* («yalnız onu değil, seni de götürüyorum»), *ördök tügül kırğa körünböyt* («ördek değil, karga dahi görünmüyor»), *et tügül su da çok* («et değil, su dahi yok»), *bilık kılamak tügül mal bağalmaydı* («idâre etmek değil, sürüye bile bakamıyor») ve Kırgız: *al emes* («o değil»), *cağsı emes* («iyi değil, iyi olmayan»), *kışı emes kışı söz emes sözdü söylöyt* («adam olmayan adam söz olmayan sözü söyler»); krş. Leb. Şor.: *cağsı ebes* («iyi değil»), *çabal ebes poldı* (*polar*, «fena olmadı, olmaz, olmayacak»), Alt.: *Pay kiji emes* («zengin adam değil»); Alt. Tel.: *men anı körgön emes* («ben onu görmedim»), *men ā yaman etken emes* («ben ona kötülük etmedim»), *ol ā süyüner emes* («o ona sevinecek değil»).

İsim cümlelerinde bildirme bağları meselesine, başka bir münâsebetle, daha evvelce kısaca temâs edilmişti (bk. *Türk dilinin bünyesine dâir, Varlık mecm.*, sayı 134, 1939, s. 49 —53). Bütün bu misâllerden isim cümlelerinin aslında fiil cümleleri olduğu ve buradaki bildirmenin *er-* fiilinin muzârî şeklinin tasrifinden ibâret bulunduğu kanâatı hâsıl oluyor:

men . . . isim + *erür-men*

sen . . . „ + *erür-sen*

ol . . . „ + *erür-ol*

biz . . . „ + *erür-biz*

siz . . . „ + *erür-siz*

olar . . . „ + *erür-olar*

Daha sonra, kısmen devir ve kısmen şive husûsiyeti olmak üzere, *erür* yerine, *turur* geçmiş ve aynı te'sirler altında bu sonuncusu da, bâzı şivelerde hâlâ müşâhede edilen bakiyeleri hâric, bugün artık kullanılmamağa başlamıştır. Burada şahıs zamirleri ile aynı zamirlerden inkişâf etmiş olan fiil çekim eklerinin, şive ve devirlere göre, değişmiş şekilleri göz önünde tutulmalıdır.

Türkçenin metinler üzerinde tâkip edebildiğimiz devrinde her üç şeklin de yan-yana kullanılmasına tesâdüf edildiğine göre, bu inkişâfın belki daha önceki devirlere âit olduğu kabûl edilebilir. Tarihî metinler ile bugünkü şivelerde bunların hangilerinin daha çok tercih edildiği ve karışık kullanılan hâllerde ise, bunun sebepleri üzerinde durulabilir. Metinlerin en eskilerini teşkil eden Orhun âbidelerinde *erür* şeklinin pek az kullanılmış olması, bir taraftan metinlerin muhtevâsı ve diğer taraftan âbidelerin âit bulunduğu türk zümrelerinin şive husûsiyetleri ile izah edilebilir kanâatindeyim. Uygur metinleri ile daha sonraki devirlerde yazılmış olan eserlerde bu husûsta bol mâlzeme mevcuttur. Bütün bunları bir araya getirmek ve mukayeseli bir tetkike tâbî tutmak, ayrı bir artırma mevzuu olduğundan, burada bu mâlzemeye toptan temâs etmek imkânsızdır. Uygur metinlerinde müsbet ifadelerde, umûmî olarak, *erür* ile nisbeten az miktarda *turur* ve daha çok yalnız tasrif ekleri kullanıldığı gibi, ayrıca işâret edilmemiş olan hâller de mevcuttur. *turur*'un kısaltılmış veya ekleşmiş şekillerine bu metinlerde tesâdüf edilmemektedir. Aynı şeyi *Qutağğı bilig* için de söyleyebiliriz. *Qışaşqı 'l-enbiya'*, *Nehcü 'l-feradis*, *Codex Cumanicus* ve bu devirlere âit diğer eserlerde ise, *erür* ile *turur* rollerini değiştirmekte ve bir de *turur*'un *dur* ve ekleşmiş şekilleri meydana çıkmaktadır.

Bugünkü şivelerin bir kısmında, yardımcı fiilin kalkması ile, zarf-fiil şekillerinin tasrife tâbi tutulmuş gibi görünmesi isim cümlelerindeki *turur* 'un inkişâfı ile ilgilidir. (msl. *kelipmen* < *kelip turur men*, *keliptu* < *kelip turur* v. b); Bu şekli artık Rabgûzî 'de de görmekteyiz (bk. Schinkewitsch, s. 84)

‘*Atêbetü 'l-hakayık*’ta isim cümlelerindeki bildirme bağları için bk. (fiilsiz ve bağısız olanlar burada ayrıca gösterilmeyecektir):

erür (250 *aıklık e.*, 112 *arığsız e.*, 110 *asıgsız e.*, 497 *atı e.*, 193 *bekasız e.*, 499 *bile e.*, 334 *bı e.*, 109 *tatığız e.*, 279 *tevazû e.*, 477 *uz e.*, 493 *yüksek e.*).

turur (257 *okı er t.*, 155 *köni söz t.*, Bac *tevazû t.*, B. 130 *til küdezme t.*).

men (289 *aşıl m.*, 10 *mukir m.*, 271 *men m.*).

sen (335 *ortak s.*),

ol (90 *aqıl o.*, 151 *bir o.*, 85 *dinar o.*, 32 *kaçan o.*, 23 *ol o.*, 160 *til o.* v.b.; metinde 37 yerde geçmektedir).

Yukarıdaki misâller arasında ABu 279'da *tevazû erür* olduğu hâlde, BaC 279'da *tevazû turur* ve AC 130'da *til küdezme tiyür* yerine, B'de *til küdezme turur* şeklinde yazılmış olması mühimdir. Bu yenilik ve yanlışlığın *turur* lehine yapılmış olması, bunun tarihi seyrî hakkındaki fikri kuvvetlendircek mâhiyettedir.

26. olar. Nüşalarda şahıs zamirlerinin şu tasrif şekillerine tesâdüf edilmektedir: No m. (adama) 1. *men* (13x), 2. *sen* (7x), 3. *ol* (24x) Gen. (ilgileme) 1. *meniñ* (2x), 2. *seniñ* (5x), 3. *anıñ* (11x) ve *anunğ* (C 290); Dat. (verme). 1. *mıñga* (7x), 2. *sañga* (14x), 3. *añga* (9x) ve *añgar* (5x); Akk. (yükleme) 1. *mini* (1x) ve *meni* (ABu 482), 2. *sini* (5x) ve *seni* (A 5x, B 1x), 3. *anı* (9x); Lok. (bulunma) 1. *minde* (1x) ve *mende* (ABC 481), 2. *sinde* (1x) ve *sende* (AB 175), (28); Abl. (çıkma) 1. *mindin* (1x) ve *mendin* (ABu 29), 3. *anda* 2. —, 3. *andın* (1x) ve *anda* (1x); Instr. (vâsita) 1. —, 2.—, 3. *anın* (6x), A equat. (eşit) 1. — 2. — 3. *ança* (1x).

Cemi şekilleri: 1. —, 2. *siz* (2x), 3. *olar* (2x), *anlar* (ABC 26, 204), *olardın* (1x).

Türkçede isim ve fiillerin tasrifinde köklerin değişmediği ve eklelerin sözlerin sonuna getirildiği mâlûmdur. Bu umûmî kaideden bâzı söz bölümlerini ve bilhassa şahıs ve işâret zamirlerini hâric tutmak lâzımdır; türkçede bu sonuncuların kökleri, tasrif edilirken, az-çok değişikliklere uğramaktadır. Bu husûsu biz *ol* zamirinin bütün tasrif hâllerinde ve *men* ile *sen* zamirlerinin Akk., Lok. ve Abl. hâllerinde

(msl. *mini*, *minde*, *mindin*, *sini*, *sinde* ve *sindin*) kolayca müşâhede edebiliyoruz. Uygur devrinde umûmî olan bu şekiller, sonradan, *ol* zamiri müstesnâ, son iki zamirde bunların Nom. şekline uymuştur. 'Atebe'tü'l-haqqayık'ın B ve C nüshaları bunların daha çok eski şekillerini muhafaza ettikleri hâlde, nüshaların en eskisi olan A nüshasında yeni şekiller hâkim durumda bulunmaktadır. Bu ise, nüshanın yazıldığı tarih ve muhitte artık *i* > *e* inkişâfının tamamlanmış olması ile ancak izah edilebilir.

Zamirlerin tasrifinde, bunlardan başka, bilhassa daha şu şekiller üzerinde durmak zarûrîdir:

1. *anğa* ve *anğar*; *Alttürkische Grammatik* (s. 94 ve 93)'te bu iki şekil arasında bir mâna farkı olmadığı kaydına rağmen, mevcut misâlleri yeniden bir kontrole tâbi tutmak faydalı olacaktır; hiç bir zarûret olmadan, aynı metinde her iki şeklin yan-yanâ kullanılmış olmasını tasavvur etmek güçtür. Buna benzer şekillerin sonradan cihet eki telâkki edildiğine göre (bk. msl. *-tın sınğar* yerine, 366; *-tin sınğaru*), *anğar* (şivelerde bir de *şunğar*, *munğar*) şeklinin de cihet mefhûmu ihtiva edip-etmediği araştırılabilir.

'Atebe'tü'l-haqqayık'ta *anğa* (9x) ve *anğar* (5x) şekilleri karışık kullanıldığı gibi, sayıları da nüshalarca farklıdır (msl, *anğa* yerine, BC 256; *anğar* ve *anğar* yerine, A 341, B 116, BC 110, 412: *anğa*).

2. *ol* zahirinin cemi şekilleri, eskiden *olar*, *olarıñg*, *olarğa*, *oları*, *olarda*, *olardıñ* iken, sonradan *olar*, *onlar* (şivelerde her ikisi de yeni olacak), *anlar*, *alar*, *ular*, *üler*, *eler* şekillerine girdiklerini ve tasrif edildiklerini görüyoruz. Cenûp şivesinde bugünkü *o* şeklinin meydana gelmesinde başlıca sebeplerden birinin *ol* zahirinin tasrifinde *l* sesinin bulunmaması olduğunu *onlar* şekli de te'kit etmektedir. Özbekçedeki *u* şekli de aynı sebepten ileri gelmiş olacaktır; bu şivede *ol* ve *olar* şekillerinin eskimiş telâkki edilmesi, *onlar* şeklinin nâdir olması ve *ul*'un da, konuşma dilinden ziyâde, yazı diline inhisar ettirilmesi, burada da cenûp şivesinin geçtiği yollardan gidildiğini göstermektedir. Bu şivede bugün umûmî olan *unıñ*, *unğı*, *unı*, *unda*, *undan* ve *unça* yanında, bu sonuncusunun bir de *ança* (*ançadan berli*, *ançağına*) şeklinin bulunması, bâzı eski şekillerin muhafaza edildiğini gösterir. Polivanov (*Kratkaya grammatika uzbekskago yazıka*, Taşkent-Moskva, 1926, § 57) *uler* (*üler*?) şeklinin, konuşma dilinde, *eler* telâffuz edildiğini kaydetmektedir ki, bundan bu inkişâfın devam ettiği neticesini çıkarmak mümkündür. Kazakça için Baytursun (*ulı Akımet, Tıl-Kural*, Kızıl-Orda, 1927, II), *ol*, *onuñ*, *oğan*, *onu*, *onda*

ve *onan* şekillerini kaydettikten sonra, bunların *olduñ*, *olğa*, *oldan*, *oldc*, *oldan* yerine kullanıldıklarına işâret etmek lüzûmunu duymuştur; burada cemi şekli *olar*, *olardıñ*, *olarğa*, *olardı*, *olarda* ve *olardan* v. b.'dir. Yudağın (*Kirgizsko-russkiy slovar*, Moskva, 1940) kırıgızca için *ol*, *oğ* = *ağa* şekillerini vermekle berâber, asıl zamiri *al* maddesinde toplamıştır: *anın*, *ağı* = *aa* = *ağan*, *anı*, *anda*, *andan*, *anı üçün* = *anın üçün* ve bilhassa *al emes* («o değil»), *al cerde* («o yerde»); cemi şekli gösterilmemiştir. *Oğuz kağan destanı* 'nda *anlar* şekli kullanılmakta ve *Codex Cumanicus* 'ta ise *anlar* ve *alar* yan-yanâ bulunmaktadır.

Bu misâllerden de anlaşılacağı gibi, gerek metinlerde ve gerek şiirlerde oldukça karışık bir durumda bulunan bu zamir şekillerinin ayrıca incelenmesi zarûrîdir. Bu yapılmadıkça metinlerde görülen karışıklığın metne veya müstensihlere âit olup-olmadığı meselesi münâkaşalı kalacaktır. '*Âtebetü 'l-hâkayık*'ta her üç nüshada 32 'de *olardın* şeklinde yazıldığı hâlde, 26 ve 204 'te *anlar* şekli geçmektedir. (26 'da, vezin icâbı, bir zarûret kabûl edilebilirse de, 204 'te böyle bir mecbûriyet yoktur). Eserin umûmî durumuna göre, her iki yerde de bunların eski şekli tercih edilmiş olmakla berâber, bunun ne dereceye kadar doğru olduğunda tereddüt ettiğimi de itiraf etmek mecbûriyetindeyim.

26. kızıl enğ «kızıl, al, penbe yanak»; bu tâbirin aynı mânada kullanılması için bk. *Qutağğu bilig*, 954:

*yime keçti ödler bir onça bu yañğ
bu ay toldı topğun kızıl kıldı enğ*

Buradaki sevinme mefhûmundan başka, bir de utanma ve benzer duyguların renklerle ifâde edilmesine türkçede her devir ve sâhada tesâdüf edilmektedir; yalnız bâzı renkler zamanla başka mânalarda kullanılmağa başlanmıştır. Türkçede bu husûsiyet ayrıca tetkike değer bir meseledir.

34. törtlençi (Ba *törtlenç*, C *törti-lençi*, A *tördülençi* ve Bu *tört-dilenç*; vezne uymadığına göre, bu sonuncusunun da, *törtlenç* yerine, yanlış yazılmış olduğunu kabûl etmek lâzımdır) «dördüncüsü» (veya «dördüncü»; bk. 33: *üçünç*). Benzer şekiller için bk. *Qutağğu bilig*, A nüshası, fihrist 52. bâb.: *ikilinç* ve beyit 132: *iklinç* (mensûr mukaddimede -nç-i eklerinin artık birleşmiş olduğu — bk. str. 30: *bir, ikinçi, üçünçi ve törtünçi* — ve manzûm mukaddime ile asıl metinde ise, *ikinti* yerine *ikinç* — Kâşgarî'de *birinç, ikinç* v. b. — eski şekillerin muhafaza edildiği anlaşılıyor; bk. manzûm mukaddime 65—66: *birisi, ikinçi, üçünçi, ve törtünçi*; metin 131—137'de seyyâreler bahsinde: *enğ üstün, anıñda basa ikinç, üçünçi, törtinç, bişinçi, basa* ve

2. İyelik ekili şekilleri: *üçeleşi* (Ş. Süleyman, Zenker, P. d. C.), *üçeleşi* (= *üçeleleri*, Fitret), *törteleşi* (Zenker, P. d. C.), *bişeleşi* (Ş. Süleyman, P. d. C. «beşi, her beşi, beşi birden»), *pejileşi*, *sekizileşi*, *onulabız*, *onulağar*, *onılcazı* (Tel.), *toğuzılazı* (Alt.).

3. Instr. (vâsita) ekili şekilleri: *üçülen* (*üçeylen*, Uyg.-Orısça lûg., s. 196), *üçüleñ*, *segizileñ* (Tel.).

III. -av-la, -evle

1. *ikevle* (P. d. C.), *üçevle*, *törtevle* (Zenker, P. d. C.), *bişevle* (Ş. Süleyman), *altavla* (Ş. Sül., Zenker, P. d. C.), *altağla* (Çağ.).

2. İyelik ekili şekilleri: *ikevlesi*, *ikevlenüz*, *ikevlemüz*, *üçevlesi*, *üçevlenüz*, *üçevlemüz* (Ebu Hâyyan, s. 148; aş. bk.), *bişevlesi* (Ş. Sül., P. d. C. «beşi birden»).

3. Instr. (vâsita) ekili şekilleri: *ikevlen* (Ş. Sül., P. d. C. «ikisi birlikte»), *ikkēlen* (Sağ. «her ikisi»), *ikkōleñ* (Koyb.), *üçevlen* (P. d. C.), *altōlañ* (Koyb.).

-la, -le ekleri ile alakalı misâller için bk. bir de A. Zajaczkowski *Les suffixes nominaux et verbaux dans la langue des Karaïms occidentaux*, Polsk. Akad., Mém. de la comm. Oriental., nr. 15, Krakov, 1932, s. 44, 52 — 54.

Kelile ve Dimne 'nin *Qul Meş'ud* (XIV. asır) tercümesinde bir *ikiledin* şekline tesâdüf edilmektedir (bk. *Tanıkl. tarama sözlüğü*, I, 369. aynen: *bir kişi bir esrük deveden kaçır idi, hiç sığınacak yer bulamadı, kendözün bir kuyuya bıraktı ve kuyunun üstünde iki budak bitmiş idi, iki elinle anın köküne yapıştı, ikiledin nazar eyledi kim ayağın berkide, gördü kim ayağı altındadır, yılandır*) ki, başka misâller ile te'yit edilinceye kadar, gerek şekil ve gerek mâna bakımından, izahına kalkışmak doğru olmayacaktır.

Türkmencede (bk. Ali, Böri, *Orısça-türkmen. sözlük*, Asğabaat, 1929) bu -la, -le v. b. eklerin beklenildiği yerde kullanılan şekilleri için bk. msl. *ikev*, *ikilikde* («ikisi, ikisi birlikte»), *üçlikde*, *üçimiz*, *döörlikde*, *döörtlep*.

Yukarıdaki misâllerden, kullanılıştaki az-çok fark olmakla berâber, aynı mefhumu ifade ettikleri anlaşılan -la, -le ekleri, ya doğrudan doğruya sayı isimlerinin veya bunların topluluk şekillerinin sonuna gelmektedir. Bu sonuncusunun -av, -ev şekilleri -ağ, -egü 'lerdeki -ğ- ve -g- seslerinin inkişâfından vücûda gelmiştir. Her iki şeklin aynı zamanda kullanılması için, Ebu Hâyyan 'daki kayıt mühimdir. Müellif burada -ğ, -gü (trk. trc., s. 146: *bireğü*; *ikegü*, *üçegü*, *dördeğü*, *bişegü*, *yidegü* — tercümedeki okunuş şekilleri tashih edilmelidir— ve s. 147: *altağ*, *toğsağ*; müellif *seksegü* şeklinin söylendiğini işit-

mediğini, fakat kıyâsa göre, bulunması lâzım geldiğini söylüyor) ile bundan inkişâf etmiş olan *-avu*, *-evü* (bk. s. 48: *ikevü*, *üçevü*, *dördevü*, *bişevü*, *altavu*, *yedevü*, *toqsavu*; müellif, kıyâsa göre, *seksevü* şeklinin bulunması lâzım geldiği hâlde, gerek bu ve gerek on ve daha yüksek sayılarda bu şeklin işitilmediğini yazıyor; *-av*, *-ev* eklerini kullanan bâzı şivelerde de bunların bugün ancak bâzı sayı sözlerinin sonuna geldiği tasrih edilmektedir, bk, msl. *Özbekçe dil sobaqlığı*, 1927, III, s. 86) şekillerine âit misâlleri verdiği hâlde, *-le* ekinden bahsederken (bk. s. 148) yalnız *ikevlesi*, *üçevlesi*, *ikevlenüz*, *üçevlenüz*, *ikevlemüz*, *üçevlemüz*, misâllerini kaydetmektedir. Nâşir tercümesinde bu şekilleri göstermiş olmakla berâber, metin kısmında son dört misâlde *-l-* yerine *-g-* bulunmaktadır; bunların bir kısmı (msl. *ikevlenüz* ve *üçevlemiz*) için eserin başka nüshalarına mürâcaat edilmiş ise de, diğerleri hakkında hiç bir kayıt yoktur. Bunlardan *ikevlesi* yerine, metinde *ikevülesi* ve *ikevlemüz* yerine, *ikügümüz* v. b. yazılmış olması da pek muhtemeldir. Bu neşrin diğer kısımlarında olduğu gibi, bu meselede de bir hükme varmadan önce, nüshaların bir daha karşılaştırılması lâzımdır.

Her hâangi bir şekilde *birle* (> *bile*) deki ek ile ilgili olduğunu düşünebileceğimiz *-la*, *-le* eklerinin menşe'i ve tarihî seyrini tesbit etmek güçtür; bu husûsta bir karara varabilmek için, eski ve yeni metinlerdeki misâlleri dikkatle tâkip etmek lâzımdır. K. Grönbech (*Der türkische Sprachban*, Kopenhagen, 1936, s. 35) *birle*'deki *-le*'yi «die hervorhebende Partikel» olarak târif etmektedir; son günlerde yazdığı bir mektubunda *birlençi* v. b. «nomina agentis von verbalableitungen» *bir-len-çi* «derjenige der der erste ist» şeklinde izah ettiğini yazmaktadır ki, kendisini bu neticeye götüren âmilleri şimdilik bilmiyoruz. A.v. Gabain (*Özb Grm.*, § 264) 'in, bu eklere temâs ederken, «adverbale Bestimmung» üzerinde durduğu anlaşılıyor (isimlerin sonuna gelen *-la*, *-le* eklerinin kısmen Anadolu sâhasında inkişâf etmiş olan *-la*, *-le* < *ile*'den geldiği kaydedilmektedir). Fitret (göst. yer.) *ikele*, *üçele* v. b. şekillerin, bir işi birden fazla kimselerin müşterek (ortaklaşa) yaptıklarını bildirdiğini ve bunlara *ortaklıksan* denildiğini yazıyor. *Özbekçe til sabaklığı* (III, 51—58)'nda *-la*, *le*'nin dâimâ iyelik eki ile birlikte, *-avlan*, *-evlen* şekillerinin ise, cümlede hep fâil yerine kullanıldığı ve bunlara *ortaklık sanlar* denildiği kaydedilmektedir. Ş. Süleyman (mukad., s. 20)'da: — «*-le* ve *-len* lâfzı maiyet mânasına gelir (*ikevle* ve *ikevlen* = *iki ilen*)» — denildiği gibi, *Uyg. - Orısça lûgat* (s. 196)'ta «toplayıcı sayı isimleri» kısmında, *-eylen*, *-ilen* ve *-ülen* ekleri ve *ikkilen* || *ikkeylen*, *üçelen* || *üçeylen* ve *altülen* || *alteylen* misâlleri verilmektedir. Bu misâllerden, orta Asya'da bu eklerin *ile*

edâtı ile ilgili görüldüğü anlaşılmaktadır. Bütün bunlar göz önünde tutulursa, W. Bang'ın *birle* < *bir-le* (*ile*) izahında, hiç değilse şimdilik, haklı olduğunu itirâf etmek lâzımdır. Bu fikir yukarıda II, 1, 2, ve 3'te görülen misâller ile de desteklenebilir. Yalnız *ile*'nin, gerek eski metinlerde ve gerek bu mesele ile ilgili şivelerde kullanılmaması (msl. özbekçede *ile* yalnız yazı dilinde bulunmaktadır) ve eski metinlerde tesâdüf edilen *-la*, *-le* (aş. bk.) eklerinin, menşe' ve mâna bakımından, henüz izah edilmemiş olması, bu husûsta kat'î bir söz söylemek imkânını vermemektedir.

-la, *-le* şekillerinin inkişâfında sayı isimlerinden fiil yapmak için kullanılan *-la*, *-le* eklerinin de az veya çok te'siri olmuş olacaktır (bk. *birinçileyin*, *ikincileyin*, *ikiley*, *ikinçiley*, *birlep*, *ikilep*, *üçlep*, *birevlep*, *ikevlep* v. b.).

Bu şekil üzerinde düşünürken, 1. kelimelerin sonuna gelen ve sâhası geniş olmamakla berâber, eski bir şekil olduğunda şüphe olmayan *-la*, *-le* ve 2. zaman ve tarz zarflarında kullanılan *-layu*, *-leyü* (< *-la-y-u*) ve *-layın*, *-leyin* (< *-la-y-u-n*) ekleri de unutulmamalıdır (bk. msl. 1. *körkle*, *körtle*, *tañla*, *tünle*, *özle*, *öyle*, *yeñile* < *yañıla*, *açla*, *tirigle* v. b. ve 2. *evvelsileyin*, *sabahlayın*, *geceleyin*, *denizleyin*, *arşanlayın*, *oğurlayın*, *almalayın*, *arşanlayın*, *oğurlayın*, v. b.; türk mencede bu eklerin ifâde ettikleri mânalar ile bunların kıpçakçadaki karşılıkları için bk. *Et-Tuhfetu'z-z-zekıyye*, 73 a, 75 b, 88 b).

Bu sıranın tamamlanması için, Altay şivelerindeki *-la*, *-le* < *-gele* < *-kele*; bk. *Die Hilfsverben und Verbaladverbien im Altaischen*, *Ung. Jahrb.*, VIII, 1/4, § 11)'den başka, bir nevi te'kit eki olan *-la*, *-le* için bk. Kâşgarî (trk. trc., III, 213): — «*-la*, işin tahakkukunu ve bitmesini gösteren bir edât olmak üzere, fiillerin sonuna gelen bir harftir. Bunu Oğuzlar kullanırlar. *ol bardı-la* «o gitti be», *ol keldi-le* «o geldi be»; «onun gitmesi tahakkuk etti» ve «onun gelmesi tahakkuk etti» anlamındadır. Bu söz, işin olduğunu bilmediği için, dinleyen adamda bir parça inkâr anlamı bulunduğu zaman kullanılır. Bunu o bir türkler bilmezler». — Mütercim bunun, yalnız ince şekli ile, orta ve garbî Anadolu'da kullanıldığını (msl. *geldi le*, *okudu le*) kaydediyor. Buraya bir de bu eklerin şimâl türkçesinde de ve ekseriyâ tek sözle ifâde edilen cümlelerin sonunda, aynı mânalarda kullanıldığını ilâve etmek lâzımdır: *kildî-le*, *kilsîn-le*, *sin-le*, *yok-la* v. b.

38. ersem. Türkçede fiillerin şart şekillerini ifâde etmek için, eskiden *-sar*, *-ser* ekleri kullanılır ve şühûdî mâzî hâric, diger fiil şekillerinde olduğu gibi, sonuna *men*, *sen*, ve *ol* zamirleri getirilmek

suretiyle tasrif edilirdi. Sonra ekin sonundaki *-r* sesinin düşmesi ve daha sonra tasrifte kullanılan zamirler yerine, şühûdî mâzî tasrif eklerinin kaim olması ile, bugünkü durumu aldığını görüyoruz. Bugün bütün türk şivelerinde umûmî olan bu inkişâfın türk yazı diline girmesi, bu husûsiyetin ayrı-ayrı şivelerdeki inkişâf merhaleleri ile alâkalıdır. Şart ekinin sonundaki *-r* sesinin düşmesine asıl uygur sâhasında yazılmış olan metinlerde de tesâdüf edilmektedir (bk. G. R. R a c h m a t i, *Türkische Turfan-Texte*, VII, s. 7 : *barsar — barsa, bolsar — bolsa, kelser — kelse, önser — önse, kılsar — kılsa, tursar — tursa* v. b.). Burada eski şekiller ile yan- yana ve birincilere nisbetle daha az mıkardada kullanıldığı görülen bu yeniliğin, bu metinlerin yazılış tarihlerinden ziyâde, ayrı şivelerde inkişâf eden bir husûsiyet olarak, müellif veya müstensih tarafından, bilerek veya bilmeyerek, yazı diline sokulmuş bulunduğunu kabûl etmek daha doğru olacaktır. Aynı metinlerde, bundan başka bir de *-r* sesini kaybetmiş olan *er-* fiilinin *erse* şekli yanında, yazı dilinde sonraki bir zamana mahsus olan *ese* ve *birle, birlen* yanında, *bile, bilen* şekillerine de tesâdüf edilmektedir.

Yazı dilinde *-sa, -se* şekillerinin umûmîleşmesini *Ķutađđu bilig* 'de görüyoruz. Bu eserin Fergana nüshasında yalnız bir defa *erser* şekline rastlanmaktadır. Gerek *Ķutađđu bilig* 'de ve gerek *Kâşğarî* 'de umûmîleşmiş olan bu şeklin nisbî tarihini, XI. asır olarak, tesbit edebiliriz. Bu devirde şart kipinin tasrifi eski şeklini henüz muhafaza etmektedir. *Ķutađđu bilig* nüshalarında bâzan bugünkü şekilleri gösteren misâllere tesâdüf ediliyorsa da, bunun müstensihlere âit bir yenilik olduğunda şüphe yoktur.

Tasrif şeklinin değışme seyri bilhassa bugünkü şivelerde aynı manzarayı arzeden 1. ve 2. şahıs teklik ve 1. şahıs çokluk eklerinde tâkip edilebilir. 3. şahıs teklik ve çokluk için, bu devirden itibaren, artık husûsî bir ekin kullanılması zarûrî değildir; 2. şahıs çokluk ise, gerek şühûdî mâzî ve gerek iyelik eklerinde olduğu gibi, şivelerce aynı istikametlerde inkişâf ettirilmiştir. 1. şahıs çokluk eki olan *-mız, -miz*, şühûdî mâzî (her hâlde *-duğ, -dük* te'siri ile; krş. *Râbğuzî, Ķışaşşu 'l- enbiya* ve *Nehcû 'l- ferasis*) ile şart kipi tasriflerinde, diger iki eke nisbetle daha sonraki bir devirde, bütün şivelerde, *-k, -k* şeklini almıştır. Bugün bâzı şivelerde diger fiil şekillerinin tasrifine de girmek istidâdını gösteren (bk. msl. cenûp şivesi dâhilinde bâzı ağzılarda *yaparız* ve *biliriz* yerine, *yaparuk* ve *bilirük* v. b.) bu ekin tarihî seyrini henüz bütün teferruâtı ile tâkip edecek durumda değiliz.

1310 senesinde yazılmış olan *Râbğuzî, Ķışaşşu 'l- enbiya* (eserin en eskisi sayılan Londra nüshası hâlâ neşredilmemiştir; eserin bizi

ilgilendiren kısmı için bk. Schinkewitsch, *Rabghüzis Syntax*, MSOS, XXX, 1927, § 117 — 123)'da görülen misâllerden şart kipinin tasrifinde artık bugünkü eklerin hâkim olduğu anlaşıyor. Schinkewitsch (s. 73) 1. şahıs cemi şühûdî mâzî ile şart kipinde, *-mız*, *-miz* yerine *-k*, *-k* kullanıldığını ayrıca kaydetmiştir. Fakat metinde *alsamız*, *ersemiz*, *yesemiz*, *kirsemiz*, *sançıssamız* v. b. misâllerine de rastlanıyor ki, bundan şart kipinin tasrifinde o devirde eski ve yeni şekillerin henüz karışık kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu karışıklığın, muhit ve şivelere göre, daha bir müddet devam etmiş olduğunu manzum Oğuz destanındaki (bk. H. N. Orkun, *Oğuzlara dâir*, Ankara, 1935) *aysanğ*, *işitsenğ*, *itsenğ*, *tisenğ* ve bilhassa *isenğ* yanında, *ersesen* şekli de göstermektedir.

‘*Atebetü ’l-hakayık*’ın eldeki nüshalarında da bu yeni şekli buluyoruz; bk. msl. 38 *kul ersem*, 248 *birür ersenğ*, 280 *eğer mü'min ersenğ*, 354 *k-dsenğ*, 226 *sözlesenğ*, 354 *uluğlukka tegsenğ*.

Metin 227'de *akı erni, öggil öger erse sen* («medhedersen, cömert eri medhet») mısraındaki *ers* *sen* şekli eski tasrif tarzının yazı dilinde hâlâ pek yabancı olmadığına bir misâl teşkil eder. Fakat kullanıştaki tereddüt için bk. bilhassa 248 *tirip birür ersenğ neçe tirse tir* («(malı) toplayıp, (başkalarına da) verirsen, ne kadar toplarsan topla (bunda bir beyis yoktur)»); buradaki *tirse* (*tirsenğ* yerine) şeklinin yalnız vezin endişesinden ileri geldiğini düşünmek güçtür.

44. *okığlı* < *okı* -*ğlı* «okuyan»; A ve B *okuğlı*, C *okuğan* (krş. 78 A *okığlı*, fakat B ve C *okuğlı*). Beyit içindeki *kıtab* sözü ve C'deki *okuğan* şekli, burada «okuyan» mânasına gelen *okığlı* şeklinin bulunmasını istiyor. İkinci hecedeki ünlü -u okunduğu takdirde, bunun *uk* - *u* - *ğlı* «anlayan» olması icâp ederdi. *okığlı* doğru ise, A nüshası da dâhil olmak üzere, müstensihlerin konuşma dilinde bu kelimenin ünlü uyumuna tâbi tutulduğunu ve bunun artık yazı diline de sokulmağa başlamış olduğunu kabûl etmek lâzımdır.

48. *mâ'dini*; A nüshasında *mâ'din* şeklinde olan bu terim, B ve C (uyg. ve ar. harfl. harekeli) nüshalarında *mâ'den* şeklinde yazılmıştır. Aslında *mâ'din* (cem. *mâ'adin*) olan bu sözün bilhassa B nüshasında açıkça *mâ'den* telâffuzu arapça ve farsça kelimelerin türkçede almış olduğu şekillerin nisbî tarihini tesbit bakımından, ayrıca kayda değer. Bu inkişâfta, bu sözü sonuncu şekil ile kullanan türkçeden başka farsça için de, *mâ'denîyyâ*^{an} ve *mâ'denîyyat* şekillerinin te'siri olmuş olacaktır.

52. *şera arslanı*. T. Kowalski (bk. *Türkiyat*, II, 462) bu mü-nâsebetle: — «Şera Irak'ta veya Arabistan'da bir arslan revyeriminin

ismidir. Bu fıkra çok mühimdir; zîra eski arapça bir manzûmede teşekkül eden «frazeoletin» şark türkçe manzûmesine kadar dâhil olduğunu göstermektedir — mütâleasında bulunuyor ki, tamâmiyle doğrudur. Yalnız *arslan* tâbirinin aynı mânada türkler arasında daha evvelce de kullanıldığını görüyoruz ki, mevcut bir mefhûmun diger bir benzeri ile değiştirilmesi, tabî'î, daha kolaydır; bk. msl. *Ḳutaḍḡu bilig*, 783 — 784:

*buşar öḍte beglerke barma yaḡuḡ
ḡalı bardıḡ erse uçuzluḡ anuḡ
kör arslanḡa oḡsar bu begler özi
buşursa keser baş ay bilgi yaruḡ*
164. *til arslanturur kör işikte yatur
aya evlig er saḡ başıḡnı yiyür*

Aynı mefhûm için kullanılan diger tâbirler için krş.

779. *taḡı yaḡşı ayımış biliglig büḡü
buşar öḍte begler bölur ot aḡu*

Arslan tâbiri için bk. bir de *Kâşḡarî*, trk. trc., I, 75, 81, III, 283 ve bilhassa *arslanlayı kökre*- I, 125 ve 142.

60. *eḍiz ḡum* («yüksek kum»). *ḡum*, «sayısız, pek çok» ve benzer mefhûmların ifâdesinde, uygurca metinlerde (msl. *ḡum sanınḡa*) çok kullanılan bir teşbihtir. Eski metinlerde şimdiye kadar tesâdüf edilmeyen *eḍiz ḡum* terkininin lûgat mânası beni şahsan tatmin etmiyor; burada çöl veya her hâangi bir bol kumlu sâha karşılığı olan bir mefhûm beklenebilirdi (krş. *Kâşḡarî eḍiz taḡ «geçit vermeyen daḡ»*) *Ḳutaḍḡu bilig*'deki kullanılışı için bk. 6570—6572:

*ḡalı bulmasa men vefa birle yalnḡuḡ
k-yik taḡı birle tiriglik kılayı
yigüm ot köki bolsu yaḡmur suvı tap
eḍiz ḡum tüneyi taḡar ton keḡeyi
ya vāḡşı bolup men biyabanda yüḡrü
kişide yırayı ajunda yiteyi*

69. ve 473. *ḡitib* «kitap», nisbeten az kullanıldığı anlaşılan bu şekil için bk. *Vullers*, II, 498; şark türkçesi metinlerinde görülen diger *kitib* şekli için krş. *Brit. Mus. Bibl. Rich*, 7914, 313b 6—7.

İkinci dörtlükteki kafiye dâhil bulunan *itip* için *it-* («tanzim etmek» v.b.) fiili üzerinde durulabilir; fakat bunun *ḡıl-* ile birlikte kullanılışını te'yit edecek diger mâlzemeye şimdilik sâhip bulunmuyoruz.

70. *ajun* < sogd. "j'vn «doğum, yeniden doğma, canlıların mey-

cûdiyet şekli »; krş. uyg. metinlerinde *bis ajun* « canlı mahlûkların içinde bulundukları beş mevcûdiyet şekli veya âlemi » (1. *tamu* < sogd. *t 'mu* « cehennem », 2. *prit* < skr. *preta* « rûhlar », 3. *yılķı* « hayvan », 4. *tenġri* « ilâh » ve 5. *yalnġuķ* « insan »).

Türkler islâmiyeti kabûl edince, bu yeni kültür muhitinin dünya görüşü çerçevesi içinde Burkan nazariyesinin yaşamasına ve dolayısı ile bir çok tâbirlerin eski mânalarını muhafaza etmesine imkân kalmadığından *ajun* tâbirinin ifâde ettiği mâna da genişleyerek, « âlem » ve « dünya » mefhûmlarına alem olmuştur. Krş. *Kâşgarî ajun* « dünya, âlem », *bu ajun* « bu dünya » ve *ol ajun* « âhiret »; *Ķutađġu bilig* ve *‘Ateġbetŭ ‘l-ĥaķayıķ* ‘taki mânaları da budur.

ajun sözünün *acun* şekline girmesinde, bir taraftan *j* sesinin iki ünlü arasında bulunması, diğer taraftan da bu sesin türkçeye yabancı olması müessir olmuştur. Eski ve yeni şekillerin nüshalarda karışık kullanılmasının sebebi, nüshaların yazılış tarihlerinden ziyâde, müstensihlerin bu husûsta dikkatli davranıp-davranmamış olmalarına bağlı gibi görünüyor. Msl. metinde 25 yerde geçen bu söz, mevcut nüshaların en eskisi olan A nüshasında 22 defa ve daha yeni olan Bu ‘da tamâmiyle *acun* şeklinde yazıldığı hâlde, nüshaların en yenisi ve bâzı bakımlardan B ile müşterek olan C nüshasında ise, yalnız 4 yerde *-e-* ile yazılmış olup, kalanları *-j-* ‘li şekilleri muhafaza etmiştir. Bundan eserin asıl nüshasındaki şeklin *ajun* olduğunu tahmin etmemize rağmen, yalnız bu husûsiyete bakarak, nüshaların eski ve yenilikleri hakkında bir hüküm vermek doğru olmayacaktır. Her iki şekil bir müddet yan-yana yaşamış ve sonra artık bu tâbir kullanılmamağa başlayınca, bunların şekil kıymetleri kalmamıştır. İbn Mûhenna *ajun* şeklini tercih etmekle berâber, *acun* şeklini de vermektedir.

Daha sonraları *ajun* ‘un yerini *dünya* (türkçe metinlerde eskiden bunun ince *dünje* şeklinin kullanıldığı görülmektedir) tâbiri olmuştur. ‘*Ateġbetŭ ‘l-ĥaķayıķ*, C 221 ‘de *ajun* sözü *dünya* ile izah edildiği gibi, F 437 ‘de bu sonuncusu metnin içine alınmıştır; diğer misâller için bk. fihrist. C 431 ‘de *ycġinġa* yerine *acunda* yazılmış olması, her hâlde müstensihe âit bir yenilik olacaktır.

79. bölék ıddım « hediye olarak gönderdim »; A *bölék ısdım*; Bu *belek ettim*, Ba *belek it-tim* ve C *belek it(t)im*. A nüshasından başkalarında bu tâbir « hediye ettim » şeklinde anlaşılmış olacaktır.

böl·k şekli için bk. Radloff, *bölék* (Çağ.) « hediye » (*b. bir- ve it-*), bundan *bölék·le-* « hediye vermek », *bölék·leş-* « karşılıklı hediye vermek »; *bülek* (< *bölék*; Kazan, Tob., Tara) « hediye » (*b. bir- ve it-*); *Söz derleme dergisi: bölék* (Eskişehir) « hediye ».

belek şekli için bk. *Kâşgarî*, *belek* «armağan (konuğun hısımlarına getirdiği armağan; bir yerden başka bir yere gönderilen armağana da böyle denilir.)»; Radloff, *beleğ* (Yak.); *Tanık. tarama sözl.*: *belek* «hediye, armağan» (*belekler düz- ve sal-*); *Söz derleme dergisi*: *belek* «düğün hediyesi; erkek veya kız tarafından akrabâlarına verilen hediye; pehlivanlara verilen hediye; vergi, salgı parası» *Kırgız*, *belek* «hediye» (*belek-beçkek*); Radloff, *pelek* (Soy.) «hediye», *pelege* ve *pelē* (Kız.) «hediye».

bilek şekli için bk. Radloff, *bilek* (Çağ.) ve *pilek* (Bar.) «hediye». — Krş. bir de *Tarama dergisi*, *belen* ve *beleyik* «geline verilen hediye» ve moğulca *belek* ve *beleg*.

Kâşgarî'deki şekilden, kelimenin aslında *belek* olup, bundan e/i değişmesi ile, *bilek* ve yuvarlaklaşma neticesinde de *bölek* şekillerinin vücûda geldiği kabul edilebilir. Metinde *bölek* şeklinin tercihi, burada A nüshasına verilen ehemmiyetten ileri gelmiştir.

Yukarıdaki misâllerde bu tâbire, çok umûmî olan «hediye» mânasından başka, bir de daha dar ve husûsî bir mâna verildiği görülmektedir ki, benzer mefhûmlar için kullanılan diğer tâbirler göz önünde tutulursa, bu tâbirin de eskiden muayyen vesileler ile verilen hediyelerden birini ifâde etmek için kullanılmış olması pek muhtemeldir. Eserde geçen *artut* (42) tâbiri için bk. *Kâşgarî* «beylere v. b. büyüklere at ve benzer şeylerden verilen armağan»; *Kutadğu bilig* 'deki *tanğuk* (93, 99, 112, 113 v. b.) için bk. *Kâşgarî* «hakanlara sefer ve benzeri zamanlarda yemek ve ipek kumaş gibi şeylerden verilen armağan» ve «çögen oyununda topu gerilen ipten geçirebilene verilen ipek kumaş»; *armığın* (Çağ, Osm.), *armağal* (Krm.) «hediye» (farsçada: «seyahattan dönenlerin getirdikleri hediye, bilhassa yiyecek»; krş. *Kâşgarî*, *armağın* ve *yarmağan* «hısımlara doyumluktan verilen belek»). — Diğer misâller için bk. *Tarama dergisi*, mad. *hediye* v. b.

Türklerin bilhassa ictimâî bünyesi ile alâkadar olan arkadaşların bu sâhadaki mâlzemeyi, toplu bir hâlde ve tarih seyri içinde tetkik etmeleri, türklük bilgisinin bir çok şûbeleri için, çok faydalı bir iş olacaktır,

86. bişi. Metindeki duruma göre, *bahasız bişi* tâbiri *bahalığ dinar* 'a zıd bir mâna ifâde etmek için kullanılmış olmalıdır. *bişi* tâbirini mevcut mâlzeme tevsik etmek imkânını, maalesef, bulamıyorum. *Necib Âsım* (*Hıbetü'l-hakayık*, I, 32), mısraın tercümesinde karşılığını vermemiş olmakla berâber, kelimeyi «اسره», kıymetsiz, kalıp; bir nevi yemiş, palamut, ahlat gibi» şeklinde izâh etmiş, fakat bu mâna-

lar için hiç bir me'haz göstermemiştir.

Aynı şekilde 490: *güherdin söz aymış ögün söz bış* mısraındaki *bış* veya *bışi* sözünde de müşkilâtla karşılaşılıyor. Burada *ögün* < *ög-ü-n* şekli kabûl edilirse, *bış* < *bış-iğ* şeklinde tasavvur edilebilir. Bu parça esere sonradan ilâve edilmiş olduğundan, sözün sonundaki -ğ veya -g 'nin düşmüş olması mümkündür ve bu şekli *Cod. Cum.* 'ta da görüyoruz. *ögün* sözünün < *önğün* (« başka, başkası ») yerine > *önğün* vâsıtası ile vücûda gelmiş olması ihtimâli düşünülürse (*önğün* ve *ögün* şekillerine *Ėutađgu bilig* 'in A nüshasında artık tesâdüf edilmektedir; *ögün* için bk. bilhassa Ş. Süleyman « gayr, başka, diger » ve misâlleri), buradaki *bış* da yukarıdaki *bışi* ile birlikte mütâlea edilebilir.

101. *yoğar yokladı*. İlk bakışta buradaki *yoğar* şekli, *yoğaru* yerine, vezin icâbı kısaltılmış gibi görünüyorsa da, Kâşgarî'de, *yoğaru* ile birlikte, iki yerde *yoğar* şeklinin kaydedilmiş olması bunun artık o devirde şivelerce kullanılmış olduğunu göstermektedir; aynı şekil için bk. Radloff, *yoğar* (Tar.), *yoğar* (Koyb.) ve Kırg. *coğor* (*coğoru* ile yan-yana). *yçkar kı*, *yoğarğa*, *yoğardçkı*, *yoğarlık* v. b. ekli şekiller orta hecelerdeki ünlülerin düşmesi ile alâkalıdır; *yoğar* şekli de her hâlde bunun te'siri ile meydana gelmiş olacaktır. -u > -a için bk. *yuğara* (Tob.) ve ünlü uyumuna tâbi olan yerlerde *yukarı* (Osm.), *yoğari* (Çağ.), *yuğarı* (Kazan), *yoğarı* (*Cod. Cum.*); krş. bir de *yokkı ır* (Çağ.), *yokğarı* (*yoğarı* ile yan-yana; Ş. Süleyman).

Kazan ve Tob. şivelerindeki -u- 'lu şekiller o > u değişmesi ile ilgilidir. Cenûp şivesinde XVI. asrın ortalarında hâlâ *yoğarı* ve *yoğarı* şeklinde telâffuz edilen bu kelimenin (bk. W. Heffening, *Die türkischen Transkriptions texte des Bartholomaeus Georgievits*, Abh. f. d. Kunde des Morgenl., XXVII, 2, Leipzig, 1942) bugün -u- ile telâffuzu, *buğaz* < *boğaz*, *uyanış* < *oyanış* v. b. gördüğümüz, diltongların te'siri ile vücûda gelen ve şimdilik nisbeten dar hudûtlar içinde kalan değişmeler ile alâkalı olacaktır.

yoğaru sözünün cümle içindeki durumu ayrıca tetkike değer. Burada yalnız bir husûsa işâret etmek istiyorum. Bugün Abl. (çıkma) hâli eki ile kullanılan terkiplerin eksiz kullanılışı için bk. TTTVA 4—15: *tiz yoğaru bilke tegi suv uluğ titir... bil yoğaru köğüz eginke tegi ot uluğ titir... egin yoğaru saç kıdığka tegi yil uluğ titir... saç kıdığ tüpiñge tegi kök kalık uluğ titir* (son cümle eksik yazılmış olacak ?).

Aynı kök ile ilgili şekiller için bk. *yoğ yir* (Kâşgarî, « yokuş yer »), *yoğuş* (Osm. Çağ.) ve bundan -la ile yapılan fiil şekilleri Kâş-

garî, *yokla-* (« yükselmek, çıkmak »), *yoklat-* ve *Ḳutadḡu bilig*, 746 *yokla-* (zıddı *il-*), 438 *övü yokla-*, 1002 *kökke yokla-* ve 175 *yoklat-*; krş. Kırğ. *coğorula-* ve *coğorulat-*.

yok ve *yokuş* şekilleri bir **yo-* kökünün mevcûdiyetini icâp ettiriyor: **yo-k*, **yo-k-*; şekil bakımından, bugün iyice bildiğimiz *yok* ve bunun diğer şekillerine benzemektedir: **yo-k* (« yok »), **yo-ğ* (« mâtem, yas; ölü gömüldükten sonra, 3 veya 7 güne kadar verilen yemek »; krş. *yoğ basan*), **yo-d-* (« kaybetmek »), *yok-la-* (« kaybolmak, aramak, yoklamak »), *yoğ-la-*, *yok-la-* (« cenâze merâsimi yapmak, ölü için yemek vermek ») v. b. Bu şekil benzerliğine, her hân-gi bir suretle, mâna birliğinin de dâhil olup-olmadığının anlaşılması için, eski metinlerin neşrini beklemek lâzımdır.

103. *yind* (B ve C nüshalarında *bil*), 417 *yindip* (A *yendep*, Bu *yindep*, Ba *indep*; C' de dörtlük yok); bu fiil herhâlde Kâşgarî'deki *yind-* (« aramak, sormak ») ve *yindür-* (« kayıby araştırma ») fiillerinin aynı olacaktır; bk. Kâşgarî, trk. trc., III, 99: *anıñ evin yindürdi* « onun evini arattırdı (o, şüphe üzerine, yiten nesneyi onun evinde arattırdı) » ve III, 66: *ol anıñ evin yindi* « o onun evini aradı, sordu; aşı *yindti*'dir; yeğniltilmiştir » (خنف).

L 55,1 — 3'te geçen *yintip* sözünün de aynı fiil olduğunu zannediyorum :

yirtinçü - nünğ yula-ları yañırtı tamdulmış
yintip kamağ şımnu-larığ utmış at almış-ıg
 . *yig üstünki nomluğ tilgen evirtgü küsüş-in*
yinten süz - ük köngül öz-e ödügçi bolalım

« yer yüzünün meş'aleleri tekrar yakılmış;
 arayıp bütün şeytanları yenmiş ve nâm almışsınız,
 (onun) en üstün nom çarhını çevirme arzusunu
 dâimâ berrak gönülle arzu edenlerden olalım ».

Gerek eski metinlerde ve gerek şivelerde bu fiile şimdilik tesâdüf edilmemiş olduğu görülüyor. Kazan şivesindeki *yıntıkle-* (Radloff'ta *yentıkle-* şekli de kayıtlıdır) ve *cıntıkle-* fiillerinin bu *yind-* ile ilgili olması mümkündür.

105. *eğergen*; nüshalardaki şekilleri: A *oşergen* Bu *etergen* (izahı *ıştegen*), Ba *eğergen* ve C *edergen* (izahı *ınuṭbaḡat*). Metinde her hâl-de *eğer-* fiili yazılmış olmalıdır; krş. Kâşgarî: *eğer-* « aramak, tâkip etmek, kovalamak » ve bundan *e > i* değişmesi ile, Kazan. *iyer-* ve *y > g* ile Ş. Süleyman *iger-*. A nüshasındaki *oşer-* < *öğer-* şimdilik iyice anlaşılmıyor; bu şekil Kâşgarî'deki *üğer-* (oku: *öğer-?*)

«uymak, izince gitmek» (*mən anı ödədim* «ben ona uydum, izince gittim») ile karşılaştırılabilirse da, bunun hareke yanlışlığından ileri gelmiş olması da pek muhtemeldir; ilk ötre faksimilede iyi çıkmamıştır. A'da bu fiilin *ödür-* («seçmek, üstün tutmak») fiili ile karıştırılmış olması da düşünülebilir.

128. neşabsızka (*A nasabsuz-ka ... nasab*, Bu *hisab-sız-ka ... hesab*, Ba ve C *hisab-sız-ğa ... hesab*). *Qudatğu bilig*'de olduğu gibi (bk. s. XLIII, 2), burada da yabancı kelimeler bugünkü türkçe telâffuzlarına göre okunmuş, fakat sözlerin sonundaki ekler metinde olduğu gibi bırakılmıştır. Arapça ve farsça sözler türk diline girdikleri vakit, alınma yerlerine göre ve daha çok aslı telâffuz şekilleri ile girmiş ve ancak zamanla ve yavaş-yavaş türk ağzında bugünkü şekillerini almışlardır. Gerek şekil ve gerek ifâde ettikleri mâna bakımından, bu sözlerin ayrıca tetkiki lâzımdır. Arap harfleri ile yazılan metinlerde sözlerin bünyesinde vücûda gelen değişiklikleri görmek güçtür; fakat bir taraftan uygur harfleri ile yazılmış olan metinler ve diğer taraftan şivelerdeki şekilleri vâsıtası ile, bunların değişme seyrini bir dereceye kadar tâkip etmek mümkündür. Kalın veya ince okunuşları ise, sonlarına gelen türkçe eklerden kolayca tesbit edilebilir. Msl. *bağ'ilka*, *bağ'llık*, *dürüstka*, *hiredka*, *hiredliğ*, *hünerliğka*, *hünersızka*, *qadehka*, *kafeskı*, *mü'minlik*, *ra'yyetkı*, *ümürlük* (bk. C 299 *ümürlük*) v. b. A nüshasındaki, *-suz* (*-sız* yerine) şekli müstensihe âit bir yenilik olmalıdır (fakat krş. not 249).

131. -sun, -sün, -su, -sü. Eski metinlerde, fiillerin köklerindeki ünlü ve ünsüzlerin te'siri altında kalmaksızın, hep *-zun*, *-zün* şeklinde gördüğümüz bu eklerin daha sonra *-sun*, *-sün* şekline girdiğini biliyoruz. Ekin başındaki *z*'nin bu sadâsızlaşmasının Turfan metinlerinde artık vukûa gelmiş olup-olmadığını, son devir uygur imlâsının karışık vaziyetinden dolayı, kat'i olarak, tesbit etmek güçtür. Fakat arap harfleri ile yazılmış olan metinlerde artık hep *s* ile yazılmaktadır. Ekteki ünlünün fiilin kökündeki ünlüye uyması nisbeten son zamanlara âit olmalıdır. Ünsüzleri sadâlılaştırma kâidesine tâbi tutan şiveler hâricinde, bugünkü şivelerde ümûmiyetle *s*'li şekil bulunmaktadır.

-sun, *-sün* yanında *Qudatğu bilig* ve *'Atebetü'l-hakayıq*'ta bir de *-su*, *-sü* şekillerine sık tesâdüf edilmektedir; bk. msl. *Qudatğu bilig* 118 ve 119:

yağr tursu yağmur yazılsu çiçek
kurımış yığ'çtın salınsu küjek
bolu birsü evren tuçı evrilü
koğı bolsu düşman başı kaçırılı

‘*Atebetü ’l- haqqıyık*’taki misâller için bk. fihrist; aynı fiillerin sonunda her iki şeklin bulunması husûsunda krş. bilhassa *bilsün* (166) — *bilsü* (80), *bolsun* (492) — *bolsu* (80); *kılsun* (A 484) — *kılsu* (72, 484).

Kutadğû bilig’te bunlar yanında bir de *-suns*, *-süni* şekilleri için bk. 121 — 123:

tirilsüni terken kutı minğ kutun
yalınsunı körmez karağı otun
tağı ma nekü erse arzu tilek
bayat oğ bolu birsü arğa yülek
sevinçin avinçin küvençin ili
aşasu yaşasunı lıķman yılı

Dil husûsiyetlerine göre, nisbeten son zamanlarda tesbit edildiği anlaşılan *Oğuz Kağan destanı*’nda, *bolğıl* (101, 245) ve *bolsun* (98, 246 v. b.) yanında *bolsunğıl* (1, 99, 144, 324, 325) şekli dikkate değer.

Orhun âbidelerinde *-zun* ile aynı cümlede ve aynı mânada kullanılan *-çun* (bk. IE 11=II E 10: *bolçun*) ve âbidelerin muvâzî kısmında farklı olan ve henüz iyice anlaşılamayan *-zu* (bk. IE 29: *teñri yarlıķazı*) şekilleri de hatırlatılabilir.

Emir veya dilek şekillerinin yalnız 3. şahısa değil, 1. ve 2. şahıslara âit eklerinde de, gerek tarihî seyir ve gerek bugünkü şivelerde, bir çok inkişâf farkları görülmektedir. Şekil bakımından olduğu kadar, ifâde ettikleri mâna bakımından da oldukça karışık gibi görünen bu eklerin toplu bir şekilde bir arada tetkiki elzemdir. Daha geniş bir mâlzemeye istinat etmesi lâzım gelen bir araştırma yapılmadan, bu husûsta ileri sürülecek fikirlerin hiç biri faraziye çerçevesini aşamayacaktır.

160. *yüzünğ*; nüshalarda bunun yerine *özünğ* yazılmıştır. *yul ottın özünğ* ifâdesinin daha umûmî olması (krş. 12: *kel ottın özünğ yul ölümdin önge*) burada müstensihleri yanlış yola sevk etmiş olmalıdır. *yüzünğ* sözü burada bir taraftan kafiye bakımından zarûrî olduğu gibi, diğer taraftan müellifin bir hadîsten mülhem olan 159: *reşul erni otka yüzün atğuçı* mısraındaki *yüz* sözüne bağlanması ile de daha uygun düşmektedir.

195. *koça* veya *koça*; mâna bakımından *yigit* sözünün zıddını ifâde eden bu tâbirin yayılma sâhası daha çok cenûp şive grubu veya bu şivelerin yakından temâs etmiş olduğu şiveler dâhilinde kalmaktadır. Eski metinlerde ve diğer şivelerde rastlanmaması, bu tâbirin ihtiyâr mânasını da içine alan fars. *ķaca* sözünün, *koça* telâffuzu

üzerinden, oldukça erken bir devirde, türkçeye geçmiş ve sonra türkçe bir tâbir gibi telâkkî edilmiş olması ihtimâlini hâtıra getirmektedir. Türkçede *h-* bulunmadığı için, bunun türkçeye *k-* ile geçmiş olması tabîîdir (*hoca* şekli ile bunun ifâde ettiği muallim, zengin, tüccar v.b. mânaları türkçeye dahi sonradan girmiş olacaktır).

Metinlerde geçen imlâ ve genişletilmiş şekilleri için bk. ar. harfl. *koça* (Ş. Süleyman «ak sakal, pîr, ihtiyar, acûz, kempîr»), *koca* (*Tanıkl. tarama dergisi* ve Ş. Sâmî «büyük, azîm, ihtiyar adam, pîr»; M. Rif'at, *Mîr'atü 'l-lüğ'it* = ar. *müşînn*, fars. *pir*); *koca* (Radloff, Krm. Osm. Çağ. «ihtiyar (*koca* kişi ve *koca* karı), ihtiyar adam ve kadın»; Bosn «ebe»), *koca* (*karı koca*), büyük, kuvvetli (mânevî), kadın, bundan *koçacık*, *koçalık* ve *koçaman*; fiil şekilleri için bk. Osm. Krm. ve Azer. *koca-*, *koçat-*, *koçar-*, *koçart-*, *koçal-*, *koçalış-*, *koçala-*, *koçalan-* ve *koçalaş-*) A. Ali ve K. Böri (*Orısça -türkm. sözlük*), rusça «ihtiyar ve ihtiyarlık» mânalarına gelen sözlerin karşılığı olarak türkçe *koca*, *kzarı*, *çal*, *koçalık* ve *kaarılık* tâbirlerini vermektedir.

Krş. bir de *Codex Cumanicus* (bk. K. Groenbech, *Komanisches Wörterbuch*, 1942), *koca* «efendi», *Et- Tuhfetü 'z-zekîyye* (nşr. B. Atalay, 1915) *koca* «şeyyid», Ebu Hâyyan (nşr. A. Caferoğlu, 1931) *koça*, الشيخ والسيد مشترك وهى متركة من الفارسية اصله خواجه («hem şeyh, hem seyyid mânasına gelir; aslı farsça *h'aca* olup, türkçeleştirilmiştir.») ve bundan *koçadaş*, الصديق ومعناه المعرمة من عند السيد منربت بخنداش («arkadaş, esas mânası seyyid nezdinden sudûr eden bilgi ve mârife olup, *hoşdaş* şeklinde araplaştırılmıştır»).

F. Köprülü (*İslâm ansiklopedisi*, mad. HÂCE) bu kelimenin islâm ve türk muhitinde yayılışı ve kullanılışı hakkında, zengin mâlze-meye dayanarak, yazmış olduğu makalesinde *koca* ve *h'ace* tâbirlerinin menşe meselesini müphem bırakmakla berâber, Reşîdû'd-din'in: — «Türkçede ihtiyarlara *h'aca* (*hoca*, *koca*) derler; *h'aca* lâfzı aslen türkçedir, farsça ve arapça değil» — ifâdesine istinâden, bu tâbirin daha çok türkçe olduğuna temâyül etmektedir.

Reşîdû'd-din ile Ebu Hâyyan'ın bu husûstaki mütâleaları karşılaştırılınca, bu tâbirlerin artık o devirlerde bile, menşe'leri münâkaşa edilebilecek derecede, bu muhitler tarafından benimsenmiş oldukları anlaşılır.

206. *bir elgin tutup şehd birin zehr qatar*; her üç nüshada da aynı şekilde yazılmış olan bu mısırâdaki kelimelerin mânası pek sarîh değildir; kafiyeleler *qatar*, *katır*, — *ketar* şeklinde sıralandığına göre, burada her iki *qatar*'ın da aynı mânada kullanılmış olmasına

ihtimâl verilemez. İlk *ķatar* yerine *tutar* daha uygun gelirdi. Kırgızca-da *ķat-* fiilinin, *katmak*, *ilâve etmek* mânalarından başka, bir de *gizlemek* mânasında kullanıldığı görülüyor (msl. *bek cerge ķat-* «iyice gizlemek», *baş ķat-* «gizlenmek, melce'bulmak» ve *ķoynuma ķatıp aldım* «koynuma gizledim»); diğer şivelerde bu mânada daha çok *soķ-* fiili kullanılır.

Dörtlükte ifâde edilen mefhûm için krş. *Ķutađđı bilig*, beyit 6128 — 6129.

209. (bk. bir de 435) *süçüg*, her üç nüshada da böyle yazılmıştır. *Kâşgarî*'de *süçi-* ve bundan yapılmış olan diğer şekillerde de bu sözün daha ünlü uyumuna tâbî tutulmadığı görülüyor. Harekelere itimat doğru ise, burada *süçiş-* yanında bir defa *süçüş-* geçmektedir; *süçük* ve *süçik* şekilleri yanlış okunmuştur, doğrusu *süçig* olmalıdır; o devirde daha ikinci hecenin sonundaki *-g* ve *-ğ* 'lar değişmemiş olduğu gibi, ilk şekildeki *-ç-* üzerinde de hareke yoktur. Yazılış tarihleri tesbit edilmeyen uygur metinlerinde, nâdir olarak, *süçüg* şekline artık tesâdüf edilmektedir (bk. *Heilkunde II* ve *Uşp*). Ebu Hâyyan'da *süçi* ve *süçü* (Kıpç.) ile İbn Mühenna'da *süçü* ve *süçüg* şekillerinin yan-yana bulunması, devrin şive husûsiyetleri ile ilgili olacaktır.

223. *yayınķı*; A nüshasında önce *yayınķ-ı* yazılmış, sonra üzerinden çizilerek, sahife kenarında *yasınķ-ı* (altta ar. harfl. *şh*) şeklinde tashih edilmiştir; Bu *yasınķ-ı*, Ba ve C *yazın-ğı* ve D *yayın-ķı* (bk. F. Köprülü, *Türk dili ve edebiyatı hakkına araştırmalar*, s. 90). Metinde, mevsim adı olarak, bundan başka bir de *yaz* (471,472) ve *küz* (471, 472) tâbirleri geçmektedir. *yazķı bulıt* ve *küzki bulıt* tâbirleri için bk. W. Bang ve G. R. Rachmati, *Lieder aus Alt-Turfan (Asia Major, IX, 1935, I, 9 ve 13)*.

A ile D nüshalarında *yay* («yaz») ve diğerlerinde *yaz* («ilk bahar») yazılmış olması, tabi'î, müstensihlere âit bir meseledir. Bu farklardan eserin yazıldığı veya istinsah edildiği mntaka hakkında her hâangi bir neticeye varmak, bugün için, imkânsızdır; fakat o devirlerde yazılmış olan eserlerden bu tâbirlerin nerelerde tarcihan kullanıldıklarının anlaşılması ile, bu husûsta bir fikir sâhibi olmak mümkün olacağını zannediyorum.

232. *tıyur* < *tı-y-ur* veya *tıy-ur*?. Bu fiilin metindeki durumu iyice anlaşılmıyor. *Kâşgarî*'de fiilin umûmî şeklinin *tıd-* olduğu, gerek değişik şekillerin izahından (bk. msl. *tıy-* < *tıd-* ve *tıttı* < *tıdtı*) ve gerek diğer istikaklarında, sarîh olarak, görülüyor. *ķod-* < *ķo-d-*, *toğ-* < *to-d-*, *yod-* < *yo-d-* v. b. olduğu gibi, burada da *tıd-* < **tı-d-* şekli düşünülebilirse de, eldeki mâlzeme ile, şimdilik, bu husûsta

bir şey söylemek mümkün değildir. Metindeki dörtlüğün kafiyesi -*yur* olduğundan, *tıyur* 'u, *tıdur* yerine, bir istinsah hatâsı olarak kabûl etmek imkânı da yoktur. *d* > *y* için bk. not 14.

241. *tir-* «toplamak», B ve C 'de *yığ-*; aynı vaziyeti bir de 255. mısırâda görüyoruz (248 'de A ve C *tir-*; Bu *hâlal?* ve Ba *el el?* her hâlde istinsah hatâsı olacaktır). Her üç nüshada da müşterek olan ve «yığmak, toplamak, biriktirmek» v. b. mânalara gelen *yığ-* için bk. 262 ve 299.

tir- ve *yığ-* fillerinin, en eski metinlerden bugünkü şivelere kadar, aynı mefhûmu ifâde etmek için, yan-yana kullanıldığı görülüyor.

‘*Atêbetü 'l-hâkayık*’ta *yığ-* fiili, yukarıdaki mânasından başka, bir de «mâni olmak, men’etmek, engel olmak» mânasına, *tıy-* < *tıd-* fiili ile yan-yana kullanılmaktadır: *yığ-* için bk. 135, 160, 403, 416 ve *tıy-* 232 (ve not). Bir şive husûsiyeti olduğunda şüphe olmayan, fakat bugünkü şivelerde görmediğimiz *yığ-* fiilindeki bu mânanın nereden geldiği ve türk dili tarihi içindeki seyri hakkında şimdilik bir şey söylemek mümkün değildir. K â ş g a r î 'de, ayrıca izah edilmeksizin, fiilin her iki mânası kaydedilmiştir. Bir taraftan R a b ğ u z i (bk. *Syntax*, § 37: *bu buğday yığıcındın teñgri sizni ne üçün yığdı*) ve diğer taraftan E b u H a y y a n (*Kıtabü 'l-ıdrak li-lisanü 'l-etrak*, nşr. A. Câferoğlu, s. 95) 'da fiilin her iki mânada kullanılmış olmasının, sâha bakımından, mühim olduğuna işâret etmek lâzımdır.

Metindeki misâllerden 403: *bıdâ'tın yığığlı kişi kalmadı* mısırâ *ĖutadĖu bilig* 6472: *kanı nehy-ü münker tıdığlı kişi* ile mukayese edilebilir. Eserdeki 135: *sözünĖ boşlağ ıdmayığı tut tiliñĖ* ve 159—161: *reşul erni otka yüzün atĖuĖı — til ol tidi yığ til yul ottın yüzünĖ* (*ĖutadĖu bilig* 'de *til* ile daha çok *tıd* ve *küdez-* kullanılmaktadır; fakat krş. 185: *ķamuĖ sözni yığsa uķuş taplamaz*) ve bilhassa 6643: *tiliñĖ tıd boğuz yığ uğıma öķüş — közünĖ yum ķulcķ tu bir inĖin tura* için krş. Kazan: *tılññ* (veya *tılñññ*) *tıy*. «Toplamak» ile «mâni olmak» mânaları arasında bulunan misâller için bk. msl. Kırgız: *attın tizginin* (*oozun*) *cıyıp cür* («atın dizginini (ağzını) iyice çek, hâkim ol; atı her hareketinde serbest bırakma, bâzı hareketlerine mâni ol ») ve cenûp şivesinde bilhassa *oğzını topla!*

242. *özele* sözünün bulunduğu mısırâlar «hasis harâmdan pek çok altın ve gümüş topladı; fakat o bir dünyaya yalnız vebâl ve bunun üzerine bir de sövüş yüklenerek gitti» şeklinde anlaşılabilir. *ĖutadĖu bilig* 'deki misâllerde de (bk.msl. 64: *bu tört nik şerifler özele ķılır*, 405: *bu beglik özele uzun boldı yaş*, 801: *bu ķürsi özele öz ol durduķı*, 4444: *könilik özele tiriglik ķeĖür* v. b.) bunun, *öze* 'den fark-

lı olarak, bir şey üzerinde daha çok baskı, vurgu ve ısrâr ile durulduğu zaman kullanıldığı düşünülebilir.

249. ‘*qybsuzı*, *körksüzi* ve *qutsuzı* (ilk ikisi A ’da siliktir; B ’de sonuncusu yerine, *qut-sızı*) kafiyeleleri, şâirin bu husûstaki mahâreti için, iyi bir delil teşkil etmemektedir. Bugünkü telâkkiye göre, şâirin pek muvaffak olmadığını gösteren diğer misâller de eksik değildir; bk. msl. 273—276: *malını*, *halini* ve *sanını*; 237—240: *bildi kör*, *aldı kör* ve *bardı kör*; 453—456: *nelik* (eserdeki umûmî şekli *nelük*), *meşik* ve *elik*; 389—392: *edgölüg* (-k?), *kötrölgülüg* ve *kelgülüg*; 157—160: *özünğ*, *özünğ* ve *yüzünğ* (nüshalarda *özünğ*; bk. not); 101—104: *yokladı*, *koğı* ve *tidi*. Bu misâlleri bir az daha çoğaltmak mümkündür. Bu bakımdan Edib Ahmed ile Yusuf arasında çok büyük bir fark olduğu muhakkaktır.

Edebî bir eser hakkında, bilhassa nazım tekniği bakımından, her hâangi bir fikir ileri sürülürken, bunun müellifin bu sâhadaki istidâdı husûsunda ilmî ve kat’î bir hüküm olmadığının unutulmaması lâzımdır. Kanâatime göre, türklerde nazım tekniği ve bunun tarihî inkişâfı meselesi, hiç değilse edebiyatçı olmayanlar için, henüz meçhûl bir sâha teşkil etmektedir. Türk edebiyatı ile yakından ilgili olanların bu gibi hâllerde baş-vurdukları husûsî ölçüleri vardır; bu vâdinin kenârından geçmek mecbûriyetinde bulunan, fakat metnin tesbitinde doğruyu eğriden ayırt etmek zorunda kalan dâilcilerin de istifâdesini te’min için, bu «sırlı anahtarın» meydana konulmasını edebiyatçılarımızdan rica ederiz.

‘*qybsuzı*’daki -suz ekinin bu şekle girmesi için, sözün bünyesinde bir sebep olmadığına göre, burada ancak zorlanmış bir kafiye zarûreti düşünülebilirdi; fakat bk. bir de A 128 *nasabsuz-ka. -sız, -stz* ile -lığ ve -lig ekleri çok eskiden kelimenin ünlü âhengine uymuştur (bk. *Alttürk. Gram.*, 61, 82 ve 213; Mâni metinlerinde ara-sıra görülen -saz ve -sez şekilleri, henüz iyice anlaşılamayan bir istisnâ teşkil etmektedir). Buna rağmen, bilhassa Anadolu metinlerinde, bu eklerde şimdilik sebebi meçhûl kalan yuvarlaklaşma müşâhede edilmektedir; msl. Şa‘di Şirazi’nin *Bostan* adlı eserinin müntehâbından türkçeye tercüme edilmiş olan Hoca Meş‘ud, *Ferhengname-i Şa‘di* (trc. tarihi 755 = 1354) ’de, *vâkıtsız* (973), *gigıtsız* (134) ve bir de *şusızlık* dışında, bütün misâllerde yuvarlaklaşmış şekiller bulunmaktadır: *tanıksız* (1015), *sakalsız* (801), *dılsız* (398), *bızsız* (994), *aşışsuz* (211), ‘*qtaşsuz* (340), ‘*ecelsüz* (562), *hımmetsüz* (837) v. b. (bk. Yekta Mutlu, *Ferhengname-i Şa‘di tercümesinin gramer hususiyetleri*, İst., 1947, me’zûniyet tezi, Türkiyat ens. kütüp., nr. 272). Burada benzetmeden başka,

Anadolu sâhasında fiil tasriflerinin 1. ve 2. şahıs ekleri ile isimlerde 1. ve 2. şahıs iyelik ekleri önündeki yardımcı ünlülerin yuvarlaklaşmalarında olduğu gibi, her hâangi bir husûsiyetin araya girmiş olması da mümkündür.

252. *ol*; A nüshasında, bir az tereddütlü olmakla berâber, *ol* okunabilir; B 'de *el* ve C 'de *il* yazılmıştır. Burada *ol* bağdır (bk. not 23); B ve C müstensihleri kendi muhitlerinde kullanmadıkları bu bağı daha çok alışmış oldukları *el* (fakat metinde *elig*) sözü ile karıştırmış olmalıdırlar.

267. *yirdin sal-*; A nüshasında açık olarak yazılmış olan bu terkip, B ve C 'de *baştın sal-* şeklindedir. *sal-* fiilinin kullanılış şekli için bk. bir de 366: *isizliktin öznî sîngaru salıp* (B ve C 'de, *sîngaru* yerine, *serengü* ve *sirenggü* yazılmış ve C 'de satır altında farsça *dur* «uzak» sözü ile izah edilmiştir; müstensihin bu kelimeyi bilmediği anlaşılıyor) ve 277: *tap salın*; krş. *Tan. tarama sözlüğü*, I, 595: *gözünden saldı bu fânî cihânı*.

sal- burada *kemiş-* ve *at-* mânalarına kullanılmış olmalıdır; metinde bu fiiller için bk. 282: *erni kemşür çoğı*, 478: *talulap ketürdüm kemiştım* (C 'de *saldum* sözü ile izah edilmiştir) *çözük* ve 159: *erni otka güzın atğuçı*. Krş. *kemiş-* (Index), *çoğı kemiş-* (Alt. yar., nşr. S. Çagatay, 616, 14—15) ve *çoğı sal-* (Kâşgarî, trk. trc., II, 24).

yirdin (veya daha yeni şekli ile: *baştın*) *sal-* tâbirinin burada, ikinci misâlde de olduğu gibi, *yirdin sîngar* (veya eserdeki şekli ile: *sîngaru*) *sal-* şeklinden kısaltılmış olduğu düşünülebilir. Eski metinlerde *yîngak* ile yan-yana kullanılan *sîngar*, daha çok cihet gösteren sözlerin terkinde, çıkma hâli ekleri ile birlikte, bir birlik teşkil etmekte ve ifâde ettiği mânaya göre, verme veya çıkma hâli ile tercüme edilebilmektedir (misâller için bk. Index ve TTT VI, fihrist). Bugün türkçede *benden taraf* ve *ondan yana* terkiplerinde de görüldüğü gibi, *sîngar* kelimesi umûmiyetle tasrif ekisiz kullanılırdı; fakat bâzı metinlerde bunun tasrif edilmiş şekillerine de tesâdüf olunmaktadır; bk. msl. *U III* 45: *törtđin sîngar*, 247: *törtđin sîngar-tın* ve 1218 *tört sîngardın*. Kâşgarî'de de bir defa (trk. trc., III, 37518) *sîngardın yori* («yandan yürü») terkinde geçer.

‘*Atebeťü 'l-ħaqkayık*’taki *sîngaru* şekli, bunun cihet eki olan *-ru* ile karıştırılmış olmasından ileri gelmiş olacaktır.

270. *koğkılık* < *koğı-kı-lık*; A *koğk-ı-lık*; Bu *koy-kılık*, Ba *ħuy kılık* ve C *ħuy kılık* (satır altında *ħurd dil*); imlâya göre, A nüshasında, *-d-* 'nin *-y-* olması ile, bunun müstensihçe *koğkılık* şeklinde anlaşılmış olduğu muhakkaktır. Bu 'daki şekil bir az tereddütlüdür;

Ba ve C'deki *huy kılık* ise, müstensihlerin bâzan metinlerde ne gibi değişiklikler yapabileceklerine güzel bir misâldir. Bunun yerine kullanılan arap. *təvazü'* için bk. fihrist.

Eski metinlerde bu sözün kullanılışı için bk. Index: *kođıķı* (tas-hih edilmeli; < *koğı-ķı* «aşağıki»): Kâşgarî: *kođķı* (oku *koşķı* < *kođķı* < *kođıķı*; *d* > *s* için bk. not. 14) *er* («alçak gönüllü, yumuşak huylu kişi», bk. trk. trc., I, 427) ve *kođķılık* (II, 140):

öğren anıñ biligın künde anğar baru

koşķılığın tapınğıl koğğıl küvöz naru

(«Her gün yanına giderek, onun bilgisini öğren; gönül alçaklığı ile ona hizmet et; gururu bir yana bırak»).

Qutadğı bilig'de bu mefhum, *ķılık* veya daha çok *könğül* ile birlikte, *kođķı* ve *alçaķ* sözleri ile ifâde edilmektedir; bk msl. *kođķı bol-* (2119), *ķişi kođķısı* (2233), *kođķı könğül* (2049, 2170, 2294), *könğül kođķı tut-* (2073, 2478), *könğül kođķı bol-* (2120, 2475), *könğül kođķı kerek* (703) ve *alçaķ* (2121), *alçaķ könğül* (2274), *ķılık alçaķ* (703). Krş. bir de TTT III, 3: *asra könğül*.

Bunun zıddı için, 'Atebetü'l-hakayık'ta *uluğluk*, *uluğsın-*, *teķebbür* ve *teķebbür tut-* (bk. fihrist madd.) tâbirlerine mukabil, krş. *Qutadğı bilig: küvezlik* (2115, 2119), *könğli uluğ* (2115), *küvezlen-* (5211), *könğül kötür-* (5211, 5323), *könğül uluğsığ beğük tut-* (2118) v. b.

278. *tap uslan?*; A *tap uslaķ*. Bu *asuz-lap*, Ba *azurlap*, C *az ur-lap* (satır altında: *uzadıp*). Nüshalardaki şekillerden, metnin gelişine uygun bir mâna çıkarmak ve bunları şâirin kullanmış olduğu ifâdeler olarak kabûl etmek güçtür. Dörtlük ile ifâde edilmek istenilen fikir aş.-yk. şu olmalıdır: Eğer kibir libâsını giydinse, çabuk (derhâl) çıkar (at); eğer halka göğüs gerdinse (söz ile tahakküm etmek istedinse), dilini (sözünü) çabuk (derhâl) iyileştir. — *tap* kelimesi metinde iki yerde «yeter, kâfi» mânasına ve *tap tut-* (186), *tap ķıl-* (474) terkiplerinde geçmektedir. Diğer metin ve lûgatlerde de gördüğümüz (bk. msl. Kâşgarî, *Qutadğı bilig*, Kır g. v. b.) bu mâna buraya uymamaktadır. Bu mânaya gelen ve buna benzer bir kelimeyi diğer eserler ile te'yit etmek imkânını, maalesef, bulamıyorum. Radloff 'taki *tabraķ* (Uyg.-Çin lûgati, Şor, Sag.; son iki şive ile Kmd.: *tabıraķ* «çabuk, daha çabuk») 'ın < *tab-raķ* veya < *tabıra-ķ* 'ın hângisine bağlanabileceği şimdilik sarîh degildir (krş. *taıra-* «davranmak, acele etmek» ve bundan *taıran-*, *tavrat-* ve *taıratış-* v. b.). «Çabuk, acele, derhâl» v. b. mânalara şark şivelerinde kullanılan asıl kelime *bat* (*pat*) ve bundan, tafdil şekli ile, *bat-raķ* 'tır.

uslaķ (*uzlaķ*?) < *usla-ķ* (< *uzla-ķ*?) her hâlde yanlış olacak-

tır; dörtlükteki diğer fiillere bakılırsa, burada da fillin emir şekli olması idi. Kelime sonundaki -*ķ* 'nın metinde arap harfleri ile yazılan *n* veya *t* 'nin yanlış okunmasından ileri gelmiş olması muhtemeldir.

tap uslan yerine C 'deki *az urlap* (B 'de yanlışlıkla bitişik yazılmış olduğu kabûl edilebilir) ve bunun izahı olan *uzadıp*, cümle bakımından, doğru, fakat mânaca yanlıştır.

292. *öte irtese*; A *uy-a irtez-e*, Bu *ode ertdiz-e*, Ba *öte ert-tise* ve C *öte ert(t)i-se*; krş. 321: *öte irtegil*, Bu *ode ir-tegil*, Ba *öte er digil* (-*g*- çizgisi yok) ve C *öte* (satır altında *ziyade*) *ir digil* (satır altında *merd*). Aslında her ikisinde de aynı mefhum aynı şekilde ifade edilmiş olmalıdır. A 'da *öte* yerine *uy-a* yazılmış olması, müstensihnin noktasız yazılan -*t*- 'yi yanlış okumasından ileri gelebileceği gibi, yanlış bir tefsir neticesi de olabilir; fakat cümle bilgisi bakımından, *uya* sözünü mısraın içine yerleştirmek güçtür. B ve C nüshalarındaki şekil ve izahlardan, *irte-* fiilinin müstensihlerce anlaşılmamış olduğu ve bunu kendilerince tefsir etmek istedikleri görülüyor.

294. *asrasında*; A *basr-a-sında*, Bu *asr-a-sında*, Ba *isresinde* ve C *isresinde* (satır altında *der peş emel*).

Orhun ve uygur metinlerinde *asra* (bk. bilhassa TTT I, not 114: *asrasında aġnalım*) şeklinde gördüğümüz bu sözün Kâşgarî'de, *asra* yanında, *isre* şekli de kaydedilmiştir; faksimile 7514 'te, *isre* altında, bir de *bqsra* sözü yazılmıştır (bu şekil türkçe neşrin metin ve fihristine alınmamıştır). *bqsra* şeklinin metne sonradan ilâve edilmiş olması muhtemeldir. *asra* ve bunun incelmış şekli *esre* (*e* > *i*- şivelerinde *isre*) *as-ra* 'dan gelmektedir; *basra* ise, < *bas-ır-a* olabileceği gibi, *bas-a-ra* şeklinde de izah edilebilir; bu husûsta bunun geçiş şekillerini beklemek lâzımdır.

307. *ķođur* (B *ķoyur* ve A C *ķoyar*; *đ* > *y* için bk. not 14) < *ķođ-ur*; bu fiilin aynı şekli için bk. A. v. Le Coq, *Türkische Manichaica aus Chotscho*, I, ABAW, 1911, s. 17 aş.: *ķaltı uz ķiři uzlanġu eđ bulmasar uzluġ işin barķa ķođur* (krş. W. Bang, *Manichäische Laien-Beichtspiegel*, Muséon, XXXVI, 1923, s. 239, not 2) -ve Kâşgarî, trk. trc., s. 338 (s. 950 'de *ķoy-* fiili gösterilmiş ise de, yanlıştır; bu fiil *ķuy-* okunmalı ve «koymak, koyuvermek, bırakmak» mânaları da, buraya âit olmadıklarından, silinmelidir. II, 45—25 'ten nakledilen şeklin de bu fiil ile ilgisi olmasa gerek). — Nüshalardaki *ķoyur* ve *ķoyar* şekilleri, tabîî, müstensihlerin telâffuzları ile alakalıdır.

«Muzârî» ekinin, gerek ünlüler ile ve gerek ünsüzler ile biten fiillerde aynı olmak üzere, bilhassa eski metinlerde, umûmî olarak, -*ur* ve -*ūr* (ünlüler ile biten fiillerde iki ünlü arasına bir yardımcı *y* gelmek

suretiyle) kullanıldığını görüyoruz. Artık uygur devresinde sebeplerini henüz] iyice bilemediğimiz bâzı değişiklikler olmuş ve *-ur*, *-ür* yerine, nâdir olarak, *-ar*, *-er*, tek-tük misâllerde *-ır*, *-ir* ile ünlüler ile biten fiillerde nâdiren *-r* ekleri kullanılmıştır (krş. A. v. Gabain, *Alttürkische Grammatik*, § 216).

Yukarıda *koğur* ve *koğar* misâllerinde de olduğu gibi, nâşirin aynı metnin ayrı nüshalarına âit farklardan birini tercih etmesi mecbûrîdir ve kendisinin devir ve sâha bakımından daha dar hudûtlar içine alınmamış olan böyle bir mesele karşısında müşkül bir durumda bulunacağı âşikârdır. Şimdiye kadar yapılmış olan metin neşirlerinde bu mesele üzerinde ayrıca durulmamış olduğundan, bu eklerin türk dili tarihi içindeki vaziyetini tetkik etmek ve bunları şu veya bu bakımdan her hâangi bir tasnife tâbi tutmak imkânlarına da mâlik bulunmuyoruz. Diğer bir çok husûslarda da olduğu gibi, bu eklerde de türkçenin kendi bünyesindeki ünlülerin gelişme temâyüllerinden başka, bir de bir taraftan tarihî inkişâfı ve diğer taraftan şive husûsiyetlerini göz önünde bulundurmak ve metin neşrinde bunlar üzerinde daha fazla bir titizlik ile durmak lâzımdır. Aksi takdirde metinlerin neşrindeki dik-katsizlik ve ihmâller bizi yapılan işleri bir daha tekrar ele almak mecbûriyetinde bırakabilir. Bu münâsebetle bilhassa bu eklerin, vaktiyle Kâşgarî'nin yapmış olduğu gibi, lûgat kitaplarında ayrıca gösterilmesinin, ilmî ve amelî bakımdan, çok faydalı olacağını alâkadarlara hatırlatmak yerinde olur. Metinlerin neşrinde şimdilik ilâvesi zarûrî olan fihristlerin yalnız kelimelere münhasır kalmayıp, mühim eklerin de sıraya alınması, bu çeşit araştırmaları kolaylaştırmak bakımından, çok büyük faydalar sağlayacaktır.

Muzârî eklerinin eski metinlerdeki karışık durumunu göstermek için, meselenin vaz'ında mühim görülen ve el altında bulunan metinlerden, daha çok rast-gele seçilmiş bir kaç misâl almak kâfidir. Bunlarla '*Atebetü'l-haqqayık*'taki şekiller karşılaştırılırsa, şu manzara görülür:

<i>bar-ur</i>	('Ateb.), <i>-ur/-ır</i> (Orh.), <i>-ır-</i> (Ind., Kâşg.), <i>-ur/-ır</i> (CC)
<i>bil-ür</i>	(>), <i>-ir</i> (Orh., Ind.), <i>-ür/-ir</i> (Kâşg., CC)
<i>bir-ür</i>	(>), <i>-ür</i> (Orh., Ind.), <i>-ür/-ir</i> (Kâşg., CC)
<i>bul-ur</i>	(>), <i>-ur</i> (Ind.), <i>-ur-ar</i> (Kâşg.)
<i>eskir-ür/-er</i>	(>), <i>-ür</i> (Kâşg.)
<i>kal-ur</i>	(>), <i>-ur</i> (Orh.), <i>-ır</i> (Ind., Kâşg.), <i>-ur/-ır</i> (CC)
<i>kel-ür</i>	(>), <i>-ir</i> (Orh., Ind.), <i>-ür/-ir</i> (Kâşg., CC)
<i>koğ-ur/-ar</i>	(>), <i>-ur</i> (Man. I, Kâşg.), <i>-ar</i> (Gram., CC)
<i>kör-ür/-er</i>	(>), <i>-ür</i> (Orh.), <i>-ür/-er</i> (Kâşg.), <i>-er</i> (CC)

teg-er (‘Atëb.), *-ir* (Orh., Kâşg.), *-er/-ir* (TTT VII), *-er* (CC)
ti-y-ür (), *-r* (Orh., Ind., Kâşg.), *-ür/-r* (Gram.)
yi-y-ür (), *-ür* (Orh., Alt. Yar.), *-r* (Ind., Kâşg., CC)

Bu son ikisi hâricinde ‘Atëb.’da ünlüler ile biten fiillerde hep *-r* şekli geçmektedir; bunlardan

yori-r (‘Atëb.), *-ur* (Orh., Ind.), *-r* (TTT VII, Kâşg.) şeklinde olup, geri kalan *yaru-r*, *kına-r*, *sana-r* ve *yanğşa-r* (yabancı köklerden yapılmış olan *güzinle-r* ve *pezirle-r*) şekilleri Orhun âbideleri ile uygurca metinlerin fihristlerinde yoktur; ilk üç fiil Kâşgarî’de buradaki şekilleri ile kayıtlıdır.

Krş. bir de.

al-ur (Orh.), *-ar* (Ind.) *-ır* (TTT VII, Kâşg.), *-ur/-ır* (CC)
emget-ir (Gram.), *-ür* (Kâşg.)
ergür-ür (Kâşg.), *-ür/-er* (Ind., aynı metinde), *-er* (Gram.)
kork-ur (Orh.), *-ar* (Kâşg., CC)
okşat-ır (Gram.), *-ur* (Kâşg.)
tarık-ur (Ind.), *-ar* (Kâşg.)
teg n-ür (Ind.), *-ür/-er* (Gram.), *-ür* (Kâşg.)
başla-r (Ind.), *-ur/-r* (Gram.), *-r* (Kâşg., CC)
boşa-y-ur/-r (Gram.), *-r* (Kâşg., *boşu-r*)
okşa-y-ur (L 4717), *-ır* (Ind.), *-r* (Kâşg.)

Orhun âbidelerinde ünlüler ile biten fiillerde *-ur*, *-ür* olmalıdır: *yanğra-y-ur*, *ayla-y-ur*, *yokla-y-ur*; ünsüzler ile bitenlerde umûmiyetle *-ur*, *-ür* olmakla beraber, *-ar*, *-er* şekilleri de mevcuttur: *aş-ar*, *uy-ar*, *tez-er*, *tut-ar*, C o d. Cum. ’ta ünsüzler ile biten bir çok fiillerin aynı zamanda *-ur*, *-ür*, *-ar*, *-er*, *-ır*, *-ir* şekilleri yan-yana kullanılmaktadır: *al-ur/-ır*, *alış-ur/-ır*, *bar-ur/-ır*, *ber-ür/-ir*, *bil-ür/-ir*, *boşat-ur/-ır* v. b.; ünlüler ile bitenlerde ise, umûmiyetle *-r* şeklindedir: *alda-r* *algışla-r* *anukla-r*, *añla-r*, *aşa-r*, *atla-r* v. b.

İlk bakışta çok karışık gibi görünen muzârî eklerindeki bütün bu değişikliklerin, geniş mâlzemeye dayanan araştırmalar neticesinde, daha sarîh bir şekilde sıralanmaları ve devir ve sâhalara göre, daha dar hudûtlar içine alınmalarının mümkün olacağını zannediyorum. Metinlerin verdiği intibâî şimdilik şu şekilde toplamak mümkündür:

1. *-ur*, *-ür* — bu eklerin en eski ve umûmî şeklidir.

2. *-ar*, *-er* — söz sonundaki yuvarlak ünlülerin inkişâfı ile ilgili olup, daha çok devrin şive husûsiyetlerine dayanmaktadır.

3. *-ır*, *-ir* — başlangıçta ayrı şivelere âit olduğu hâlde, ayrı sâha ve devirlerde merhale-merhale inkişâf ederek, sonradan bir dereceye kadar umûmileşmiş olan ünlü uyumu neticesinde vücuda gelmiştir.

4. -r — son devirlerde ve bugünkü şivelerde bir çok misâllerini gördüğümüz gibi, ekteki ünlünün yardımcı ses telâkki edilmesinden dolayı, kısaltılmış bir şekil olacaktır (aslında tek ünsüzden ibâret olan -p zarf-fiil ekinde yardımcı ünlünün eke dâhil gibi telâkki edilmesi için krş. cenûp grupundaki -ıp, -ip). Aslında eke dâhil bulunan ünlünün yardımcı ses telâkki edilmesi, tabi'î, yalnız ı, i ve u, ü sesleri için vâridir; a ve e ünlüleri türkçede yardımcı ses yerine kaim olamadıkları için, evvelce -ar, -er şeklinde inkişâf etmiş olan ekler, artık bu son inkişâfın dışında kalmıştır.

Eski ve bugünkü şivelerde muzârî eklerinin kullanılışındaki kararsızlık, yâni aynı fiilde bir şivede msl. -ar, -er ve diğer şivede -ır, -ir v. b. eklerin kullanılması, bir taraftan bu şivelerin tarihî inkişâfı ile ilgili olduğu gibi, diğer taraftan bu husûsta analojinin de mühim rolü olmuştur.

311—312. *hâber bar birilse eğer ademi*
iki kol dinar ma ol üç kol kılur

Son mısra B'de: *iki kol dinar-nı ol on kol kılur* ve C'de: *iki pul dinarnı ol on pul kılur* şeklinde, tamâmen yanlış yazılmıştır. Bu iki mısra içinde söylenmek istenilen fikir, dörtlükten sonra ilâve edilmiş olan hadîsten açıkça anlaşılmaktadır: *lev kanê lî'bnî ademe vadiyanî min zehêbîn le-temenna şalışın* «âdem oğlunun altın dolu iki vâdisi olsa idi, muhakkak ki, üçüncüsünü de isterdi». Fakat türkçe mısralardaki ifâde tarzından doğrudan-doğruya bu mânayı çıkarmak güçtür. *birilse* 'nin *cdemi* 'den istediği D a t. (verme) hâli eki eksiktir; burada *eğer* sözünün, *anğar* yerine, yanlış yazılmış olması ihtimâlini düşünmekle de mesele tamâmen halledilmiş olmuyor. *dinarnı* sözündeki -nı 'nın A k k. (yükleme) hâli eki telâkki edilmesi B ve C nüshalarında *kol-* fiilinin *kıl-* şekline girmesine sebep olmuştur. Ben buradaki -nı 'nın, A k k. (yükleme) hâli ekinden ziyâde, *ni < ne* olacağını tahmin ediyorum ve usûlûme uymamasına rağmen, metindeki emsâline benzeterek (bk. fihrist. *ma*), metinde *ma* şeklinde okumayı tercih ettim. Nereden geldiği henüz iyi anlaşılamayan bu *ne* 'ye, *ma* ve *me* ile yan-yana, *Qutağgu bilig* 'de de tesâdüf edilmektedir.

343—344. *yıkıklığa tirep kesüklüg ula*
bu itiglig erke azad öz kul ol

Bu mısraların nüshalarda pek çok değişikliklere uğradığı görülüyor (bk. metin, not). B ve C 'de dörtlük, kafiye bakımından, parçalanmış ve beyitler hâline sokulmuş bulunmaktadır. Diğer farkların dörtlük içinde ifâde edilmek istenilen mânanın anlaşılamamasından ileri gelmiş olması muhtemeldir. Ben bu karışıklık içinden yukarıdaki

mısrâları tesbit etmiş olmakla berâber, bunların metnin aslına uygun olup-olmadığında şüpheliyim. «Yıkılanı destekle ve kesileni ekle; böyle bir insana âzâd kimse kul olur» şeklinde tercüme edebileceğimiz bu mısırâların dörtlüğün ilk iki mısırâında bahis mevzûu edilen *kerem* ve *hilm* mefhûmlarından pek uzaklaşmamış olduğunu zannediyorum.

409—410. *kim ol yüzçi erse kişi yigi ol*
kerek erse yiglik yori yüzçi bol

A *guz-çi*, B ve C *borcı* (C'de satır altında *meşy furuş*), D *yüzçi* (satır altında *yüz alang?*, *iki sözlüg* şeklinde izah edilmiş; bk. F. Köprülü, *Türk dili ve edebiyatı hakkında araştırmalar*, s. 90).

Metinde tahmin edilen mânaya yakın ve *yüz* ile ilgili tâbirler için bk. Kâşgarî: *iki yüzlüg er* الرجل المدام («müdâheneci adam, dalkavuk»); *Kutadğu bilig*, 4272: *iki yüzlüg kişi*; Radloff, *ekki yüstü* (Alt. Tel.), *iki yüzlü* (Osm.), *iki yüzlük*; Baskakov ve Nasilov (*Uygurca-Orısça lûgat*), *ikki yüzlük* «mürâ'î»; Ali ve Bôri (*Orısça-türk. sözlük*), *iki yüzlilik* «mürâilik»; Ş. Sâmî, *iki yüzlülük eden* «münâfık»; H. Koşay ve Refet (*Ana dilden derlemeler*), *yüzlekçi*, *iki yüzlekçi* «mürâi»; Radloff, *yüzteksil* (-lik, -len-; Başk.) «mürâi»; T. Kowalski (*Karaimische Texte*), *yuz' etu'c'u* «mürâi, yaltakçı»; İbn Mühenna (nşr. A. Battal), *yüzle-* «mürâilik etmek» ve *Tarama dergisi*, *yüzelek* (Veled Çelebî fişlerine istinâden ve *Aybe* kaydı ile geçirilen bu sözün nereden alınmış olduğu açık anlaşılmıyor; bunun vaktiyle Ankara'da Maarif Vekâleti kütüphânesinde olup, sonradan kaybolduğu iddia edilen D nüshasındaki *yüzçi* sözünün izahı için yazılan ve F. Köprülü'de *yüz alang* şeklinde kaydedilen tâbir olup-olmadığını tetkik imkânı bulunamamıştır).

yüzçi şeklini bu eser dışında tesbit etmek, maalesef, mümkün olmamıştır. Şekil bakımından türkçeye yabancı olmayan bu tâbir mevcûd olmuşa, bunun çok mahdut bir sâhada kullanılmış olduğunu ve bu yüzden B ve C nüshalarında aynı derecede bir fenâlıgı ifâde eden *borcı* tâbiri ile değiştirilmiş bulunduğunu düşünmek mümkündür. Her iki mefhûmun ifâdesi için bk. *Kutadğu bilig*:

4271 *iki türlüğ erke katılma yıra*
katıldınğmu bilğak qopurğay köre

4272 *birisi ozunçı yonğag kılğuçı*
biri iki yüzlüg kişi umduçı

6454 *borun yüz guğuçı nqamaz qodğuçı*
kör ersig atandı yoritur küçi

6455 *fesad fışk idisi atandı eren*
bor içmez kişi atı boldı saran

6456 *namaz ruza birle yorıglı kişi*
münafık atandı ay ilçi başı

432. *uyadıp*; A *uyatıp*, Bu *uyadıp*, Ba ve C *uyatıp* (C nüshasında *utanıp* sözü ile izah edilmiştir). Metinde aynı mefhum için bir de *uüt* (417) ve *uütan-* (57) tâbirleri geçmektedir. *uyad-* sözünün şekli ve izah tecrübeleri için bk. W. Bang, *Monographien zur türkischen Sprachgeschichte* (SBHAW, Heidelberg, 1918), s. 41 ve *TTTVB* 55 not. Burada mesele açık bir şekilde halledilmiş olmamakla berâber, şimdilik buna meseleyi aydınlatacak başka bir şey ekleyebilecek durumda da bulunmuyoruz. Yalnız Kâşgarî'de geçen *uyad-* (*uyat-* taki *t* benzeşme yolu ile vücûda gelmiş olacaktır) ve *uyal-* şekilleri, ilk bakışta, *-ad* ve *-al* ekleri ile yapılan fiilleri hâtıra getirmektedir; buna bir de Kâşgarî'deki *yu* («kadınların bir şeyden utandıkları zamanı söyledikleri kelime») tâbirinin bununla alâkalı olmak ihtimâlini ilâve etmek mümkündür.

448. *azu* «yahut»; A *osu* (-s- altında ar. harf. s), B ve C'de *ʿadu*. Nüshalardaki bu iki şekli birleştirmek güçtür. *ʿadu* (*ʿaduv*) metne müstensihler tarafından sokulmuş olacaktır; A nüshasında -s- altında bu harfin kıymeti ayrıca gösterilmemiş olsa idi, burada bir *u*-değişme ihtimâli göz önünde tutulabilirdi.

Mısraın sonundaki *karıpmu munar* için krş. *Ḳutaḍḡu bilig*, 294: *uḡuşluḡ kişi kör ḡarısā munar* ve Kâşgarî (trk. trc., II, 30): *ḡarī er munadı* «ihtiyar adam saçmaladı (bunadı)».

453. *nelik*; bu kelime metinde üç yerde *nelük* şeklinde geçmekte (bk. 183, 396 ve 429) ise de, burada, kafiye icâbı, A nüshasındaki *nelik* (B ve C'de *nelük*) şekli doğru olacaktır. Kâşgarî'de, ayrıca izahat verilmeden, *nelük*, *ne elük*, *nelik* ve *nelek* şekilleri kaydedilmiştir.

Dörtlüğün sonuncu mısraında, *nelik* ve *melik* sözleri ile kafiye teşkil eden *elik* bir hayvan ismidir (bk. *Ḳutaḍḡu bilig*, 79; Radloff, Altay şiveleri «karaca») ve C'deki *ilig* < *elig* şekli bunun *el* sözü ile izâhı, tabî'i, yanlıştır.

485. *toḡa körmēz erdi ʿedibniḡ közi* «edibin gözü doğuştan kör (görmez) idi». Müellifi şimdiye kadar mechûl kalan bu dörtlükteki mâlûmat, Ali Şîr Nevâî'nin kaydına uygundur (bk. *Neşayimü'l-maḡḡabbe min şemayimî' l-fütüvve* 'den naklen F. Köprülü, *Türk dili ve edebiyatı hakkında araştırmalar*, s. 70 ve *Türkiyat*, I, 256: *közleri bütēv irmiş ve aḡla ḡahīr irmes irmiş: başir bolup özge başirlardın*

andak imes irmiş ki kör bolğay ve körmes bolğay... Hakk sūbhanehū ve ta'ala egerçi zaḥīr közin yapuḳ yaratğandır, amma köngli közin beğayēt yaruk kılğan-dur) ve her ikisi de aynı kaynaktan neş'et etmiş olmalıdır.

toğ- («doğmak») fiilinin *-a* zarf-fiil şekli gibi görülen *toğa* sözünün aynı mefḥumu ifâdesi husûsunda bk. *Ḳutaḍğū bilig*:

- 876 *tcğa isiz ol kör munıñda biri*
bu er ölmeginçe arımaz kiri
 878 *toğı eḡğüdin tutçı eḡgü kelir*
ajun buḡnı andın asığlar alır
 879 *toğa isiz erse aṅgar yok otı*
ajunḳa beḷa ol buḡunḳa yutı
 4021 *toğa bilge bolmaz kişi ögrenür*
toğa sözlemez til turu sözlenür
 4022 *kişi ögrenip ötrü bilge bolur*
bilig bilse ötrü kamuğ iş önür

Bu sonuncu dörtlükteki *toğa* sözleri ile *туру* şekli, ifâde ettikleri mâna bakımından, bilhassa üzerinde durulmağa değer.

Yukarıdaki misâllerden *toğa* 'nın ifâde ettiği mâna ve cümledeki kullanılışı, açık olarak, görülmekte ise de, mesele tamâmen aydınlanmış değildir. Başka fiillerin aynı şekilleri ile şimdilik desteklenemeyen ve yalnız bir fiile inhisar etmiş gibi görünen bu şeklin buradaki kullanılış tarzının inkişâfı ve sebepleri hakkında bugün her hâangi bir fikrin ileri sürülmesi güçtür.

Eski metinlerde ekseriyetle *ig* ile birlikte kullanılan, menşe'i ve asıl mânası pek bilinmeyen bir *toğa* sözüne daha tesâdüf ediyoruz ki, bu terkip umûmiyetle «hastalık» olarak tercüme edilmektedir (bk. *Index: ig toğa*; terkinin diğer şekilleri için bk. *ig ağığ*, *ig kigen* ve bir de *TTTVII: ig kem*).

Ḳutaḍğū bilig 'de de bu kelime aynı terkip içinde geçmektedir:

- 5978 *yanut birdi öḡdülmiş aydı ay can*
tirig bolsa yalṅuḡ yorır ig toğın
 5979 *yavuz kılma köṅglüñg tiliñni yıḡa*
yazukḳa kefareṫ bolur ig toğa

Kâşgarî'nin de bu söz hakkında husûsî bir bilgisi olmadığı anlaşılıyor (bk. trk. trc., III, 224 — 225: «*toğa*, hastalık, iç ağırlığı. Buradan alınarak, *ig toğa* denir ki, hastalık ve iç ağırlığı demektir»).

Kelimenin daha dar ve husûsî mânası beklenen uygurca tıp metinlerinde *toğa* sözüne şimdiye kadar tesâdüf edilmemiştir. Bunun

«kör» mânasına gelen başka bir söz ile birlikte kullanılışını *Uigurica III* 'te görüyoruz; 7613: *ol tıltağın kinki ajunlarda toğa teglük bolur* «(o kimse) bundan dolayı, sonraki âlemlerde kör olur (kör olarak doğar)» bir de 7720: *teglük için bk. W. B a n g, Manichaeische Laien- Beichtspiegel, Muséon, LXXVI, 178 ve TTTIII, not 71*). Uygurca iki prens hikâyesinde (bk. P. Pelliot, *La Version ouigouree de l'histoire des princes Kalyānamkara et Pāpamkara, T'oung Pao, 1914* ve trk. trc. H. N. Orkun, *Prens Kalyanamkara ve Papamkara hikâyesinin uygurcası*, İstanbul, 1940, s. LXVII, str. 3) geçen *toğa* sözü, «sakat» şeklinde tercüme edilmiş olmakla berâber, metnin gelişine göre, bununla burada prensin bilhassa gözünün sakatlığı veya körlüğü ifâde edilmiş olmalıdır.

Şimdilik her hâangi bir köke bağlanılamayan *toğa* sözünün eskiden daha dar bir mâna ifâde etmiş olduğunu düşünerek, bunun kökünü *tu-* fiili âilesine bağlamak suretiyle, *tuğa* şeklinde okunmasını ileri sürmek ve araştırmaları bu sâhada derinleştirmek faydasız olmayacaktır.

'*Atêbetü 'l- haqayıq*'taki *toğa*'nın *Qutağgu bilig* 'e uyularak tercüme edilmiş olmasına rağmen, kelimenin ifâde ettiği diğer mânasına bağlanmasında da bir mahzûr yoktur.

486. tükedi; A *tüketti*, Bu *tyketti*, Ba *tüzet(t)im* (buradaki -z- uygurcasında -k- 'nin bir az küçük yazılmış olmasından ileri gelen bir yanlışlık olacaktır; aynı dörtlük içinde, arap harfleri ile yazılan kısımda, daha iki büyük ihmâlin bulunması da — msl. *zêr* unutulmuş ve *tuş* yerine *tuş* yazılmış—müstensihin çok dikkatsiz davrandığını göstermektedir) ve C *tüket(t)i*. Nüshalardaki şekle rağmen, kelimenin burada *tükedi* şeklinde okunması doğru olacaktır ve *sözi* de bunu icâp ettirmektedir; aksi takdirde *sözin* veya *sözini* olması lâzım gelirdi. Bugün cenûp şivesinde gördüğümüz yükleme hâlinin -ı (<ığ) şekline eserde bir tek sözde tesâdüf ediliyorsa da (bk. AB 77 ve ABC 465; *kıtabı* = *kıtabı*), bunu şimdilik esere sonradan sokulmuş bir yenilik olarak kabûl etmek daha doğru olacaktır.

506. ular, B nüshasındaki *mi der piçed* («kıvranmak, kendini üzme, ne söyleyeceğini ve ne yapacağını bilmemek») izâhına bakılacak olursa, *ula-* fiilinin muzârî şekli olacaktır; krş. Ş. Süleyman *ulan-* «bulaşmak, derde giriftar olmak». K â ş g â r i 'deki *ulın-* ve *ulun-* «usanmak, bıkmak, kıvrılmak, dolanmak» şekillerinden, fiilin aslının *ulı-* veya *ulu-* olduğu ve hem maddî, hem mânevî ıztırabı ifâde ettiğini anlaşıyor (bk. bilhassa trk. trc., II, 241: *er ulındı tolgandı* «adam, sancı yüzünden, bir yandan bir yana dönerek, kıvrandı, döndü»).

- yügür- koşmak
y.-gen (uçğan y. neñg) 6
y.-mek (dünya sonğında y.) 181
y.-mez urup 461.
- yük yük
y. vebal 426
y.-lüg (yağan) 487
- yükün- eğilmek
y.-üp (tilke yüknüp) 148
- yüknek Yüknäk
y. (yiri atı y. erür) 493
y.-i (maqñmud-i y.) 495
- yurit- bk. yorit-
y.-gen A 454
- yürü- bk. yori-
y.-gil (metne dikkat) BC 416
y.-r (' ') BC 14
- yürüt- bk. yorit-
y.-ken BC 454
- yüs- bk. yüd-
y.-üp A 352
y.-gülüg (-s- altında z ile) A 190
- yüt- bk. yüd-
y.-gülük BaC 190
- yüz yüz
y. aç- 221
eñir- 424
(örünğ y.) 25
ur- 421
y.-ke 25
y.-ge C 25
y.-re (yüzke yerine) Ba 25
y.-ünğ (yul ottın y.) 160
y.-in (otқа y. at-) 159
y.-lerin (urup y.) 421
- yüzçi iki yüzlü, mürâî
y. (yüz-çi er-) 409
- y. (yüz-çi bol-) 140*
- yüzük
y. (çözük yerine) BC 478
- zahid zâhid
z. vëra' kod- 401
z. ('alim z. zühd, 'alim ve zahid yerine) BC 401
- zahmet zahmet
ķuruğ z. 304
- zehir zehir
z. kat- 208
z. tut- 206
z.-i (arı z.) 440
- zemanæ zemâne
z.-nğnı (yir-) 407, 408
- zer altın
z. sim (tir-) 241
z. yüklüg 487
- zıkr zikir
z.-i (anınğ z.) 76
- zinhar sakın!
uluğsınma z. 283
- zi'n-nureyn Osman'ın lekabı
z. 33
(imlâya dikkat) B 33
- ziyade bk. ziyadët
z. C 62
z. (öte izahı) C 321
- ziyadët fazlalık
z. ula 'adl 62
- zud çabuk
z. (terkin izahı) C 380
- zühd zühd
'alim zahid z. (alim ve zahid yerine) BC 401
- zü'n-nureyn bk. zi'n-nureyn
z C 33

D Ü Z E L T M E L E R

Baskı esnasında gözden kaçmış olan bâzı yanlışlar

1. sıra — sahife sayısı, 2. sıra — satır sayısı, 3. sıra — yanlış,
4. sıra — doğru

7	13	yazılmış	yayılmış	44	28	acam	acem
8	38	A)	(A)	30	li	fi	
9	6	geçmektedir.	geçmektedir :	35	şakım-ğa	şahım-ğa	
13	21	bulunan	bilhassa	45	24	mëkarım	mëkarim
	29	ösge	qsge	46	13	kitip	kîtib
15	27	Bana	Buna	22	sıyade	ziyade	
16	12	bâbda	bâb üzerine	23	B ₆	A ₆	
19	8	âmîn	âmîn ;	25	teng giz-tin	tenggiz-tin	
21	2	aş. bk.	aş. bk.).	27	mâktâzihî	mâktâzihî	
	8	isteriz).	isteriz.	32	tip	tip)	
22	20	1381	1481	47	19	ikligli	kiligli
	38	yukarısında	yukarısına	19	kêdinki	kêdingi	
23	1	kısımında	kısmına	22	kıtabnı	kıtabnı ...	
25	2	1429—1430	1429/1430	23	mêşel	mêşel	
27		sahife başında :	★	30	en-ğv'â	en-nev'â	
28	15	okunmayan	okunamayan	36	yazılmı	yazılmış	
29	14	aytur (düz)	aytur (italik)	48	19	süngük-ke	sünggük-ke
31	7	cihetlari	cihetleri	28	imti (ar. imdi,	imt-i (ar. imdi)	
32	16	4764	4767			C ₈ imdi	
33	35	gösterilmiş	gösterilmemiş	31	sonra,]	sonra,	
36	9	sözleg	sözlegil	36	kim-de	kim-de	
41	19	altında	altında	49	18	özge)ne	özge) ne
	21	cumat	cumat	23	B ₁₀	C ₁₀	
	27	harflerle	harfl.	24	ar-maz	arı-maz	
42	20	harf.	harf. z	27	katıta	katıta şadaka	
43	13	halk	halk	38	sözin)	sözin) C ₅ ki-	
	22	a'v'a	a'v'a]			rek-lig sözin	
	23	kün	kün	50	24	sâtır	satır
44	3	bed	bed	51	21	itm-a	itm-a
	7	B ₅	C ₅	27	kendüne	kendüne	
15	en-nurin	'n-nurēyn		52	28	irk-e	ir-ke

LXXVIII

52	30	səz'äğ	səz'üg	65	19	o	ol
53	33	da 'ün	da'ün	66	33	işdr	işdr̄et
55	17	ba-maḵıñḡ	ḡamaḵıñḡ	67	22	nece	nece
	24	gəyim	gəyim		27	B ₄	B ₉
56	15	hoca	ḡoca	68	14	sever ;	sever ⁴⁴
	37	kitin-rek	kitin-rek		20	'aḷe ḡi	'aḷeḡḡi
	41	ḡaḡat	ḡaḡat		22	su	ḡu
57	19	umunç-ḡa o.)	ḡumunç-ḡa o.)		29	-liḡ	-liḡ
	22	ḡalıḡan	ḡalıḡan	69	24	852	352
	26	ḡa'uz	ḡa'uz		35	347	357
	31	munḡa] B ₁	munḡa] A ₁	71	20	altındar	altında
	31	bamaḵıñḡ	bamaḵıñḡ	72	5	eḡkūlūḡ	eḡḡūlūḡ
58	9	v.dd. baḡıl	baḡıl		22	ḡıḡın	ḡıḡın
	15	tūḡdeg	tūḡdeg		27	-nıñḡ	-nıñḡ
	27	kaybolduḡunḡ	kaybolduḡunu	73	17	zahıḡ	zahıḡ
	36	C ₄	C ₄		19	B ₇	B ₄
59	14	te-ger	teger	74	21	tıḡı	ḡıḡı
	19	aḡaḡe	aḡaḡe		25	törü	tözü
	22	B ₁	B ₉		41	ḡaḡıñḡ-ḡa	ḡaḡıñḡ-ḡa
	34	ḡsele	ḡsel-e	75	10	sırnı-ḡu	sırnı-ḡu
60	14	bart-l	bert-i		15	aḡın-turda-	aḡın-turdu-
	17	tırs-e	tırs-e			ḡung	ḡung
	33	ar. harfl.	ar. harfl.?	76	19	=	
	33	ongal-maḡ	ongal-mıs (?)	77	14	teñ ese teñ-	teñese teñ-
61	22	səḡılmek	səḡılmek			gedi	edi
	34	ḡıḡı	ḡıḡı	78	4	ey	ay
	39	keḡ	keḡ		4	ıtib	ıtip
62	33	nokaa	nokta		6	479	476
	34	azurlad	azurlap		16	ḡazını	ḡazım
63	24	ulaḡsındukıñḡ	ulaḡsındukıñḡ		16	ḡasını	ḡasım
	30	səḡbet	səḡbet	79	33	Başkasını	Başkasımın
	30	kiseñḡ	kiseñḡ		35	491	492
	32	ḡrızılmaḡ	ḡazılmaḡ	80	11	ayıtmaḡ	ayıtmaḡ
64	19	timı'ḡim	timıḡim		11	riḡḡat-i	riḡḡat-i
	23	keḡim	keḡim		15	bilmesin	bilmesin
	31	ḡiḡay-lık	ḡiḡay-lık		30	'atḡetü 'l-	'atḡetü 'l-
	36	neḡbiyyü	neḡbiyyü		35	ayıt(f)ı	ayıt(t)ı
65	14	ḡ. ir	ḡ. ir B ₈ koyur		35	kaḡḡar	kaḡḡar
			ḡ. ir	83	36—37	arasında :	_____
	17	irmez k.	irmez u.	84	14	re'ayâ 'ya	re'ayâya

LXXIX

82	18	geçer	geçer,	134	29	(28)	(2X)
	26	eşit	işit	135	27	şekli	şekli
	26	anla	anla ;		39	alı Akımed	alı Akımet
	27	şeref	şeref				(düz aralıklı)
85	10	eşiden	işiten	136	31	dilenc	lenç
87	5	yaradan	yaratan	137	16	5. 98	s. 98
91	12	söğüş	sövüş		18	ikile	ikile (italik)
93	1	diyorsa.	diyorsa,		22	yedisi	yedisi (düz)
95	8	nəvbeti	nöbeti		24	Akımak	Akımet
	11	bözünü	bezini	139	7	sobaqlığı	sabaqlığı
96	12	görünüyorlar-	görünürler-		22	Sprachban	Sprachbau
		sa da	se de		32	ortaklıksan	ortaklık san
	17	engin	engindir		33	le-	-le
99	12	ilâve	itâp		39	uçelen	uçülen
	17	helz	hezil	140	20	oğurlayın	oğurlayın
102	11	Kayb.	Koyb.	142	31	terim	kelime
104	27	almay	ali-	143	24	geçit	geçit (düz)
104	4	dada	daha	144	1	bis	biş
	23	kōzī	kōzi		21	-e-	-c-
108	36	ti-	tī-	147	2	övü	örü
110	4	açık	açık		27	almışız	almış
111	15	tarâftan	tarâftan		32	c'ntikla-	c'ntikle-
112	35	kazganıklı	kazganıklı	149	5	-suns	-sun
113	22	çıkķır-	çıkķar-	150	22	مخداش	مخداش
114	12	Kurd.	Kmd.		38	ketar	qatar
115	13	aranmanın	aramanın	152	25	ıdmayığa	ıdma ığa
	31	cok	çok		26	otķa	otķa
119	33	devirde	tarihde	153	33	müntehâbından	muntahabından
121	5	uğ ın	uğan	160	34	bulğak	bulğak
	11	tâbirlerinden	tâbirlerden	163	19	Bu Ba	Bu Ba (düz)
	15	ıdim (	ıdim,	I	10	düz	italik
	23	ıd m	ıdim	II (2)	38	çakl	çakl (düz)
	25	bayatķ ı	bayatķa	IX (2)	29	b.-mesin	b.-mezin
	27	ķ muğda	ķamuğda	XI (1)	24	33	83
123	25	alğır	ağğır		27	452	451
125	1	s+ż	s+ż	(2)	39	587	487
126	23	ķo(t)tı	ķot(t)ı	XII (1)	22	440	400
	29	keç-	keç	(2)	25	büzük	bözük
134	14	ortak	artak	XIII (1)	1	203, 485	204, 385
	21	kuvvetlendir-	kuvvetlendire-		17	yolına	yolını
		cek	cek				

LXXX

XIII (2) 11	<i>bülend</i>	<i>bülend</i> (italik, aralıksız)	XLI (1) 32	<i>küdam</i>	<i>küdam</i> (aralıksız)
13	<i>bürrehne</i>	<i>bürrehne</i> (italik, aralıksız)	33	245	235
15	<i>büşuz</i>	<i>büşuz</i> (italik, aralıksız)	39	<i>küdezlür</i>	<i>küdezlür</i>
27	57	58	XLII (1) 35	<i>havaderlikimni</i>	<i>havaderlikimni</i>
38	<i>came</i>	<i>came</i> (aralıksız)	38	<i>şahimni</i>	<i>şahimni</i>
			(2) 5	<i>maçden</i>	<i>maçden</i> (aralıksız)
			10	<i>n.-i</i>	<i>m.-i</i>
XIV (1) 3	<i>canvur</i>	<i>canvur</i>	12	<i>oglı</i>	<i>oğlu</i>
10—11 arasında:	<i>c. hem mezihdin (mizah hem cedeldin yerine) C 346</i>		13	<i>m.-i</i>	<i>m.-i</i>
11	<i>hem ce. c.</i>	<i>hem c.</i>	20	<i>saklamek</i>	<i>saklamak</i>
18	<i>ceh</i>	<i>ceh</i> (aralıksız)	22	(tile-	(tile-)
22	<i>cenvur</i>	<i>canvur</i>	41	'den sonra:	<i>m.-ını 273</i>
XV (1) 18	<i>ç.-de er-104</i>	(silinecek)			<i>m.-lig 421</i>
XVI (2) 38	75	275			<i>m.-süz 423</i>
XVII (2) 1	<i>barduğun</i>	<i>barduğun</i>	XLIV (1) 39	<i>miküned</i>	<i>miküned</i> (italik)
XVIII (2) 2	49	388	(2) 37	<i>mağır</i>	<i>mağır</i>
3	<i>şimaktine</i>	<i>şimaktin e.</i>	39	<i>mağır</i>	<i>mağır</i>
9	209	289	XLVII (1) 32	<i>birlikin</i>	<i>birlikin</i>
18	<i>egrilik</i>	<i>eğrilik</i>	38	<i>birliğin</i>	<i>birliğin</i>
35	205	205	(2) 12	<i>razing</i>	<i>razi</i>
XXI (1) 34	22	C 22	13	<i>sözün</i>	<i>sözün</i>
(2) 19	<i>j.</i>	<i>f.</i>	XVIII (2) 39	<i>nişan</i>	<i>nişan, alâmet</i>
XXII (2) 40	<i>hakağık</i>	<i>hakağık</i>	XLIX (1) 29	<i>akıgı</i>	<i>okıgı</i>
XXIII (1) 11	<i>geyim</i>	<i>geyim</i> (italik, aralıksız)	35	35	25
			(2) 8	427, 428	428
XXV (2) 22	<i>h.</i>	<i>h.-ı</i>	11	271	257
XXVI (1) 40	<i>hud</i>	<i>hu</i>	20	<i>bk. bol-</i>	(<i>bk. bol-</i>) olmak
XXX (2) 25	307	370	L (1) 17	<i>muht</i>	<i>muht</i>
XXXI (2) 23—24 arasında:	<i>hulağka A 318</i>		20	<i>umuncka</i>	<i>umıncka</i>
XXXIV (1) 5 ve 7: kelimelerin sırası değişecek			LI (2) 22	<i>oz</i>	<i>os</i>
XXXVIII (1) 39	<i>kece</i>	<i>kese</i>	LII (1) 1	<i>siğarı</i>	<i>siğarı</i>
(2) 22	<i>kişilik</i>	<i>kişilik</i>	23	<i>ö.-le</i>	<i>ö.-le</i>
23	<i>k işiz</i>	<i>k. işiz</i>	(2) 4	<i>pezirle</i>	<i>pezirle</i> (aralıksız)
XL (2) 19	222	221			
			14	<i>pür</i>	<i>pür</i> (düz)
			LIII (2) 3	<i>kervansaray</i>	<i>kervansaray</i>
			18	<i>sa-</i>	<i>sa-</i> (aralıksız)

LXXXI

19	ş.l	s.l	LXVI (1)	24	ig	iş
LIV (1)	28	küdezmek		(2)	1	tüzet-
(2)	27	445				düzel-
LV (2)	19	ruzgarıñ				mek, tanzim
	25	ayu- 3				etmek
LVI (1)	9	sevinsnek		3	huylu	huylu, asî
(2)	12	şer	LXVII (1)	5	çâql	(çâql
LVII (1)	20	s.-ında	LXVIII (1)	33	iskürür	iskirür
	30	melemet	(2)	12	'den sonra:	sanar Bu 60
(2)	21	470		20	yaratur	yarutur
	26	159	LXIX (1)	1	yorur	yorır
LVIII (1)	3	uqub ı	(2)	3	-ş-	-s-
(2)	1	BaC	LXX (2)	5	-ın	-n
LX (1)	3	top		33	n.	v.
	7	27	LXXII (1)	11	y.-kan	y.-kan (y.-ğan
	36	tat- bk. tatı-		34	ölün	ölüp
(2)	19	pasbamı		(2)	5	yañuz
LXI (2)	13	bar 38		15	yazınkı	yayınkı
LXII (1)	19	tevecû	LXXIII (2)	5	'ten sonra	y.-ıp (tizip
LXIII (1)	40	tiken diken		16	y.-ni	y.-nı
(2)	7	señilmaç		22	yumşaq	yumşaq
	15	tiñ?		31	134	138
LXV (1)	5	b.	LXXIV (2)	13	yır-	yır-
		t.				